

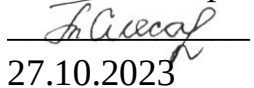
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“ВІЦЕБСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ П.М. МАШЭРАВА”

Факультэт гуманітарыстыкі і моўнай камунікацыі

Кафедра беларускай і рускай філалогіі

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

 Т.П. Слесарава
27.10.2023

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

 С.У. Нікалаенка
27.10.2023

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

БЕЛАРУСКАЯ МОВА І КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ

для спецыяльнасцей

1-23 01 02 Лінгвістычнае забеспячэнне міжкультурных камунікацый
(па напрамку)

6-05-0231-03 Лінгвістычнае забеспячэнне міжкультурнай камунікацыі
(з указаннем моў)

Складальнік: В.Э. Зіманскі

Разгледжана і зацверджана

на пасяджэнні навукова-метадычнага савета 30.10.2023, пратакол № 1

УДК 811.161.3:808.2(075.8)
ББК 81.411.3я73+81.055.53я73
Б43

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 6 ад 25.06.2024.

Складальнік: дацэнт кафедры беларускай і рускай філалогіі ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук, дацэнт **В.Э. Зіманскі**

Р э ц е н з е н т ы :
кафедра замежных моў УА “ВДАВМ”;
дацэнт кафедры сусветных моў ВДУ імя П.М. Машэрава,
кандыдат філалагічных навук *А.В. Шакола*

Беларуская мова і культура маўлення для спецыяльнасцей
Б43 1-23 01 02 Лінгвістычнае забеспячэнне міжкультурных
камунікацый (па напрамку), 6-05-0231-03 Лінгвістычнае
забеспячэнне міжкультурнай камунікацыі (з указаннем моў) :
вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад.
В.Э. Зіманскі. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2024. – 195 с.
ISBN 978-985-30-0157-0.

У выданні змешчаны матэрыял па асноўных тэмах курса “Беларуская мова і культура маўлення”, які вывучаецца студэнтамі спецыяльнасцей “лінгвістычнае забеспячэнне міжкультурных камунікацый (па напрамку)”, “лінгвістычнае забеспячэнне міжкультурнай камунікацыі (з указаннем моў)”. Дапаможнік уключае тэарэтычны матэрыял для засваення, тэрміналагічны паняццёвы мінімум, матэрыял для практычнай работы і аналізу моўных з’яў, для самаправеркі і самакантролю, спіс рэкамендаванай літаратуры па вывучаных раздзелах. Можа быць выкарыстаны студэнтамі іншых філалагічных спецыяльнасцей, навучэнцамі каледжаў, а таксама настаўнікамі сярэдніх школ, гімназій і ліцэяў. Адрасаваны ўсім, хто дбае пра павышэнне ўласнага лінгвадыдактычнага ўзроўню.

УДК 811.161.3:808.2(075.8)
ББК 81.411.3я73+81.055.53я73

ISBN 978-985-30-0157-0

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2024

ЗМЕСТ

Тлумачальная запіска	4
I ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	7
Модуль 1 Уводзіны. Лексіка	7
1 Уводзіны	7
2 Лексічная сістэма беларускай мовы	13
Модуль 2 Фанетыка-граматычная сістэма беларускай мовы	20
1 Фанетыка	20
2 Марфалогія. Іменныя часціны мовы	27
3 Дзяслоў	52
4 Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе	57
5 Прыслоўе. Безасабова-прэдыкатыўныя словы	60
6 Сінтаксіс. Пунктуацыя	63
Модуль 3 Стылістыка і культура беларускага маўлення	79
1 Функцыянальныя стылі маўлення	79
2 Культура прафесійнага маўлення	90
II ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	102
Модуль 1 Уводзіны. Лексіка	102
1 Уводзіны	102
2 Лексічная сістэма беларускай мовы	106
Модуль 2 Фанетыка-граматычная сістэма беларускай мовы	113
1 Фанетыка	113
2 Марфалогія. Іменныя часціны мовы	115
3 Дзяслоў	120
4 Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе	122
5 Прыслоўе. Безасабова-прэдыкатыўныя словы	124
6 Сінтаксіс. Пунктуацыя	126
Модуль 3 Стылістыка і культура беларускага маўлення	130
1 Функцыянальныя стылі маўлення	130
2 Культура прафесійнага маўлення	140
III РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ	146
Заданні і пытанні для самакантролю	146
Пытанні для прамежкавага кантролю	159
IV ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ	161
Дадатковы матэрыял для аналізу	161
Літаратура	194

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

“Беларуская мова і культура маўлення” – вучэбная дысцыпліна, якая знаёміць студэнтаў з агульнымі заканамернасцямі маўленчай камунікацыі, псіхалагічнымі асновамі зносін, прыёмамі арганізацыі і падтрымкі ўвагі аўдыторыі, асаблівасцямі моўных кантактаў з аўдыторыяй, з этапамі падрыхтоўкі вуснага публічнага маўлення, з тэхнічнымі характарыстыкамі маўлення, з нормамі літаратурнай мовы і маўленчымі памылкамі, якія ўзнікаюць падчас прафесійнай дзейнасці. Дадзеная дысцыпліна падрыхтоўвае студэнта да працэсу маўленчых зносін з аўдыторыяй, ўмення наладжваць камунікатыўную сітуацыю, паколькі спецыфіка прафесіі заключаецца ў пастаянным дзейным кантакце з іншымі людзьмі. Веды, набытыя падчас вывучэння дысцыпліны, дазваляць сфарміраваць маўленчую і камунікатыўную граматынасць, забяспечыць эфектыўнасць узаемадзеяння ў маўленчай практыцы, развіць уменне ствараць самастойныя вусныя і пісьмовыя выказванні розных тыпаў, стыляў і жанраў, будаваць маналагічныя і дыялагічныя выказванні.

Актуальнасць вучэбнай дысцыпліны «Беларуская мова і культура маўлення» заключаецца ў яе скіраванасці не толькі на фарміраванне моўных кампетэнцый у будучага спецыяліста па міжкультурных камунікацыях, але і на пашырэнне навыкаў культуры зносін і маўленчых паводзін, фарміраванне камунікатыўнай культуры асобы.

Мэта вывучэння дысцыпліны модуля «Беларуская мова і культура маўлення» – фарміраванне культуры вуснага і пісьмовага маўлення пры ажыццяўленні камунікацыі на дзяржаўнай мове ў прафесійнай дзейнасці.

Асноўнымі задачамі вучэбнай дысцыпліны з’яўляюцца:

- 1) пашырэнне ўяўлення навучэнцаў аб моўных адзінках розных узроўняў (фанетычнага, лексічнага, граматычнага);
- 2) фарміраванне культуры вуснага і пісьмовага маўлення, што мае на мэце веданне ўсіх норм літаратурнай мовы, уменне адбіраць моўныя сродкі ў залежнасці ад сітуацыі зносін і камунікатыўнай задачы;
- 3) удасканаленне маўленчай культуры, выхаванне культурна-навыковых адносін да маўлення.

Месца вучэбнай дысцыпліны ў сістэме падрыхтоўкі спецыяліста і сувязі з іншымі вучэбнымі дысцыплінамі: вучэбная дысцыпліна ўваходзіць у Блок 1 Дзяржаўны кампанент (1.4 Модуль “Мова і культура маўлення”).

Вучэбная дысцыпліна “Беларуская мова і культура маўлення” звязана з такімі вучэбнымі дысцыплінамі, як “Сучасная руская мова”, “Семантыка”, “Сінтактыка”.

Патрабаванні да засваення вучэбнай дысцыпліны: у працэсе засваення дысцыпліны студэнты авалодваюць тэарэтычнымі ведамі і практычнымі навыкамі сучасных метадаў і тэхналогій дзелавага ўзаемадзеяння, этыкетнымі нормама і культурай паводзін у прафесійнай і грамадскай сферы. У выніку засваення дысцыпліны фарміруюцца наступная кампетэнцыя:

базавая прафесійная (БПК-2):

- валодаць культурай вуснага і пісьмовага маўлення пры ажыццяўленні камунікацыі на дзяржаўнай мове ў прафесійнай дзейнасці.

У выніку вывучэння дысцыпліны «Беларуская мова і культура маўлення» студэнты павінны

ведаць:

- месца беларускай мовы сярод іншых моў свету; характар моўнай сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь;

- вызначэнне літаратурна-моўнай нормы, уласцівасці і тыпы норм беларускай мовы;

- асноўныя якасці пісьмовага маўлення: правільнасць, дакладнасць, яснасць, лагічнасць, чысціня, дарэчнасць, багацце, выразнасць, даступнасць, дзейнасць;

- правілы маўленчага этыкету;

- асноўныя арфаэпічныя і акцэнталагічныя нормы;

- асаблівасці лексічнай сістэмы і асноўныя лексічныя нормы беларускай мовы, асноўныя тыпы адносін у лексіцы і спецыфіку словаўжывання, тыпы фразеалагізмаў і асаблівасці іх ужывання ў вивучаемай мове;

- прынцыпы беларускай арфаграфіі, асноўныя арфаграфічныя нормы;

- сістэму часцін мовы і іх марфалагічную спецыфіку, асноўныя марфалагічныя і словаўтваральныя нормы ў беларускай мове;

- класіфікацыю словазлучэнняў і сказаў і асноўныя сінтаксічныя нормы беларускай мовы;

- пунктуацыйныя нормы беларускай мовы;

- функцыянальныя стылі маўлення і іх асноўныя рысы;

умець:

- вызначаць тыпы і характар норм беларускай мовы, адрозніваць тыпы парушэння норм, у тым ліку пад уплывам руска-беларускай інтэрферэнцыі;

- будаваць тэксты ў поўнай адпаведнасці з асноўнымі камунікатыўнымі якасцямі маўлення;

- арганізоўваць камунікацыю ў адпаведнасці з правіламі маўленчага этыкету;

- захоўваць арфаэпічныя і акцэнталагічныя нормы;

- правільна ўжываць словы і фразеалагізмы ў маўленні па-беларуску;

- вызначаць арфаграфічныя прынцыпы напісання літар, прытрымлівацца асноўных арфаграфічных норм вивучаемай мовы;
- вызначаць прыналежнасць слова да той ці іншай часціны мовы, выконваць асноўныя марфалагічныя і словаўтваральныя нормы;
- захоўваць асноўныя нормы пабудовы сінтаксічных адзінак;
- афармляць пісьмовы тэкст у адпаведнасці з асноўнымі пунктуацыйнымі нормамі беларускай мовы;
- вызначаць стыль маўлення і будаваць тэксты ў пэўным стылі;
валодаць:

– асноўнымі нормамі літаратурнай мовы (арфаэпічнымі, лексічнымі, марфалагічнымі, словаўтваральнымі, сінтаксічнымі, арфаграфічнымі, пунктуацыйнымі, стылістычнымі);

– навыкамі культуры вуснага і пісьмовага маўлення пры ажыццяўленні камунікацыі.

У рамках адукацыйнага працэсу студэнт павінен набыць не толькі тэарэтычныя і практычныя веды, уменні і навыкі па спецыяльнасці, але і развіць свой каштоўнасна-асобасны, духоўны патэнцыял, сфарміраваць якасці патрыёта і грамадзяніна, гатовага да актыўнага ўдзелу ў эканамічным, вытворчым, сацыяльна-культурным і грамадскім жыцці краіны.

Курс “Беларуская мова і культура маўлення” складаецца з цыкла лекцый і цыкла практычных заняткаў. Лекцыі маюць у асноўным праблемны характар і накіраваны на выпрацоўку ў студэнтаў самастойнага навуковага і тэхналагічнага мыслення. Практычныя скіраваны на фарміраванне навыкаў творчага аналізу лінгвістычнай і метадычнай літаратуры, прымянення інавацыйных падыходаў пры падрыхтоўцы канкрэтных тэм, самастойнай інтэрпрэтацыі моўнага і лінгвадыдактычнага матэрыялу.

Матэрыял разлічаны на 10 асноўных тэм курса. Колькасць і тэматыку тэарэтычных і практычных заняткаў выкладчык выбірае асабіста, зыходзячы з дыдактычных мэт, агульнай колькасці адведзеных на вывучэнне курса аўдыторных гадзін, гадзін самастойнай працы і г.д.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

МОДУЛЬ 1 УВОДЗІНЫ. ЛЕКСІКА

1 УВОДЗІНЫ

1. Беларуская мова і яе месца ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцяў.

2. Мова і соцыум. Функцыі, роля і месца беларускай мовы ў сучасным грамадстве.

3. Беларуская мова – найважнейшы элемент нацыянальнай культуры, аснова нацыянальнай ідэнтыфікацыі.

4. Функцыянаванне беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.

2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.

3. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022. – 35 с.

1. Мова – найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Дзеля таго каб існаваць, людзі павінны дамовіцца паміж сабою пра супольныя справы, размеркаванне абавязкаў, пра вызначэнне агульных планаў і г.д. Ажыццяўленне падобнага тыпу патрэб і дасягаецца пры дапамозе мовы. Мова ўзнікае з настойлівай патрэбы грамадства і ў грамадстве, гэта – сацыяльная з’ява.

Для таго каб служыць сродкам зносін, мова павінна выказваць усё, што мы ведаем пра навакольны свет, грамадства і яго развіццё, пра сябе і нават пра саму мову. Таму ў моўных сродках замацоўваецца каласальная праца чалавецтва ў пазнанні свету. Так, у слове “пяць” замацавана і здольнасць чалавека лічыць прадметы і падзеі, і здольнасць адцягваць паняцце лічбы ад канкрэтных прадметаў, якія падлічваюцца (*пяць чалавек, пяць вагонаў*), і здольнасць ажыццяўляць з гэтымі адцягнутымі лічбамі пэўныя аперацыі, напрыклад, складанне ці ўзвядзенне ў ступень і г.д. Пазнанне свету працягвалася тысячагоддзі, і замацаванне ў мове вынікаў гэтай працы азначала ўкараненне адпаведных ведаў у свядомасць, быт. Таму мова не проста сродак зносін, але і помнік велізарнай духоўнай працы мінулых пакаленняў.

2. Грамадскае прызначэнне мовы рэалізуецца і раскрываецца праз яе сацыяльныя функцыі. Сучаснае грамадства дазваляе чалавеку і нават прымушае яго ўключацца ў вялікую колькасці відаў зносін. Яны патрабуюць адпаведнай колькасці моў. Не абмяжоўваюцца адной мовай і зносіны ўнутрынацыянальныя. Унутраная складанасць зносін у сучасным грамадстве адлюстроўваецца, у прыватнасці, у шматзначным ужыванні слова мова: мова родная і чужая, літаратурная і дыялектная, нацыянальная і міжнацыянальная, паэтычная і машынная, мова пісьменніка і мова вуліцы, музыкі і жывапісу, навукі і канцылярыі і г.д.

Патрэбныя чалавеку мовы – не простая сукупнасць разнастайных сродкаў зносін, а пэўная сістэма моў розных тыпаў. На кожным грамадска-гістарычным этапе яна адлюстроўвае развіццё унутраных і знешніх сувязей сям’і, нацыі, народа, краіны і накіроўвае асобу, памагае ёй авалодаць духоўнымі багаццямі грамадства, яго культурай. Спроба аб’ектыўна акрэсліць грамадскі ідэал развітай у моўных адносінах асобы вядзе да вылучэння наступных відаў канкрэтных моўных патрэб, цесна звязаных з кантэкстам сучаснай культуры грамадства.

Па-першае, гэта патрэба ў чалавечай мове як сродку пераўтварэння біялагічнай істоты чалавека ў істоту сацыяльную. Мова маці, мова сям’і, мова першаснага асяроддзя, незалежна ад яе этнічнай або сацыяльнай адметнасці ўвасабляюць другую сігнальную сістэму і даюць магчымасць дзіцяці стаць асобай, далучыцца да роду чалавечага. Патрэба гэта самая жыццёвая з усіх відаў чалавечых патрэб. З ёю ў вялікай ступені звязана інтэлектуальнае развіццё асобы.

Па-другое, патрэба ў этнамове, мове роднай, нацыянальнай, у форме якой толькі і можа рэалізавацца і існаваць чалавечая мова.

Па-трэцяе, патрэба ў мове (або мовах) міжнацыянальных зносін у шматнацыянальным грамадстве ці арганізацыях.

Па-чацвёртае, патрэба ў сацыяльных дыялектах, што існуюць у межах нацыянальных моў. Гэта прафесійныя мовы, мовы навукі, спецыфічныя “падмовы” культуры (фальклор, узроставыя і прафесійныя жаргоны і г.д.).

Па-пятае, патрэба ў разнастайных замежных мовах. Веданне замежных моў пашырае кругагляд асобы, запяшчывае разнастайныя інтэрнацыянальныя зносіны, азнаямленне з вопытам іншых народаў і дасягненнямі іх культуры.

Па-шостае, патрэба ў фармалізаваных мовах, што забяспечваюць чалавеку доступ да ЭВМ, складанай сучаснай тэхнікі, а значыць, і да актыўнага, свядомага, прадуктыўнага выкарыстання самай разнастайнай інфармацыі ў сферах сучаснай вытворчасці, навуковых даследаванняў, навучання і адукацыі, кіраўніцкай дзейнасці, прагназавання сацыяльных падзей.

Па-сёмае, патрэба ў так званых другасных мадэлюючых сістэмах – мовах музыкі, кіно, жывапісу, архітэктуры і іншых мастацтваў, г. зн.

Разнастайных вынайджэных людзьмі знакавых сістэмах, прызначэнне якіх – забяспечыць удзел асобы ў духоўна-культурным развіцці грамадства, яго маральнай і мастацкай эвалюцыі.

Нарэшце, існуе і грамадская патрэба ў агульналінгвістычнай адукаванасці. Веданне тэарэтычных асноў мовазнаўства (як і асноў фізікі, біялогіі і г.д.) – адзін з фактараў выпрацоўкі навуковага светапогляду.

Аддаючы належнае ўсім відам моўнай адукацыі і моўнага выхавання чалавека, усёй мнагаграннасці моўных патрэб грамадства і асобы, трэба асабліва вылучыць як адну з найбольш значных патрэбу ў этнамоўе. З першых дзён свайго жыцця індывідуум пачынае авалодваць грамадска-гістарычным вопытам чалавецтва ў той канкрэтнай форме, якую забяспечвае яму першая – родная – мова. Паўнацэннае валоданне роднай мовай – гэта не што іншае, як валоданне сацыяльнымі, інтэлектуальнымі, маральнымі, эстэтычнымі і іншымі каштоўнасцямі.

Родная мова засвойваецца ва ўсіх асноўных формах яе бытавання (літаратурная мова і яе функцыянальна-стылістычныя разнавіднасці) і звязаных з імі жанрах вуснага і пісьмовага маўлення на роднай, нацыянальнай мове. Авалоданне нацыянальнай мовай – неабходная перадумова сацыялізацыі асобы, фарміравання яе самасвядомасці, далейшага ўваходжання ў шматнацыянальны свет, у шматмоўную сістэму міжнароднай камунікацыі.

Пад функцыяй мовы разумеюць яе прызначэнне і ролю, якую яна выконвае ў жыцці чалавека і грамадства.

Галоўная функцыя мовы – *камунікатыўная*. Узнікшы разам з грамадствам, мова нястомна служыць чалавеку ў розных яго занятках і патрэбах. У штодзённай моўнай практыцы людзі ўдасканальвалі гэты сродак зносін, імкнуліся спазнаць яго прыроду. Народ даўно заўважыў, што мова – найважнейшы сродак зносін, і выказаў гэтую думку вобразна і даступна ўсім: *Язык да Кіева давядзе. Наведамая дарога на канцы языка*.

Сувязь чалавека з навакольным светам ажыццяўляецца праз *намінатыўную* функцыю мовы, знешнія прадметы становяцца ўнутраным здабыткам чалавека, ствараюць свет яго вобразаў, уяўленняў, пачуццяў, калі гэтыя прадметы атрымліваюць назвы сродкамі мовы, у першую чаргу словамі.

У свядомасці чалавека, у яго ўнутраным свеце адлюстроўваюцца знешнія рэчаіснасць, навакольны свет. Такім чынам, мова выконвае і функцыю *адлюстравання*.

Пазнавальная функцыя. Чалавечае пазнанне грунтуецца на ведах, якія фіксуюцца, назапашваюцца, абагульняюцца з дапамогай мовы. Засвойванне назапашаных чалавецтвам ведаў, практычна ўсе працэсы навучання людзей (у школах, у ВНУ і г.д.) звязаны з шырокім выкарыстаннем мовы, якая служыць галоўным сродкам атрымання, павелічэння, узбагачэння ведаў.

Мова з’яўляецца і галоўным спосабам выражэння думак і пачуццяў кожнага чалавека і тым самым выконвае *экспрэсіўную* функцыю. Праз мову перадаюцца не толькі веды, пэўныя звесткі, але і выяўляюцца адносіны да таго, хто гаворыць (яго здольнасці, вопыт, эрудыцыя, уменне валодаць мовай), разгортваецца ўвесь унутраны свет чалавека. Добрае, шчырае слова высока цэніцца ў народзе. Яно ўздывае настрой, надае сілы. Дапамагае жыць. Невыпадкова яго параўноўваюць з прадметамі і з’явамі, якія маюць вялікае значэнне ў жыцці чалавека: *Добрае слова далёка чуваць. Ласкавае слова – што дзень ясны. Скажы – як мёд пакажы. Слова даражэй за золата.*

Эстэтычныя функцыя. Увасабляецца ў мастацкай прозе, паэзіі, сцэнічным маўленні, красамоўстве.

Як бачым, родная мова – гэта не толькі сродак зносін, жывая павязь пакаленняў, але і сродак выяўлення душы чалавека, і знак яго прысутнасці на зямлі; родная мова — гэта адвечны голас радзімы.

3. Беларуская мова – гэта нацыянальная мова беларускага народа. Яна мае шматвяковую гісторыю. Мова прайшла доўгі шлях свайго развіцця – ад мовы беларускай народнасці да сучаснай мовы беларускай нацыі.

У III тысячагоддзі да н.э. склалася славянская этнічная супольнасць. Перыяд гэты працягваўся да сярэдзіны I тысячагоддзя н. э. Славяне карысталіся мовай, якую ў навуцы прынята называць праславянскай, або агульнаславянскай.

У VI–VII ст. завяршылася рассяленне славян, утварыліся 3 групы славянскіх плямён (усходнія, заходнія, паўднёвыя славяне). У наступныя стагоддзі на іх аснове склаліся асобныя славянскія народнасці. Беларуская народнасць сфарміравалася на аснове усходнеславянскіх плямёнаў – крывічаў, дрыгавічаў і радзімічаў. На працягу X–XIII ст. карысталіся адной пісьмовай (літаратурнай) мовай, помнікам з’яўляецца «Слова пра паход Ігаравы». Гэта першапачатковы этап у гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

Наступны этап XIII–XVII ст. ён супадае з утварэннем і далейшым развіццём беларускай народнасці як вядучай супольнасці ў складзе ВКЛ. Мову гэтага перыяда прынята называць – старабеларускай. Гэтая мова мела статус афіцыйнай дзяржаўнай мовы ў ВКЛ, таму ўжывалася ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. На беларускай мове ўпершыню ў гісторыі ўсходніх славян на пачатку XVI стагоддзя з’явіліся друкаваныя кнігі. Пераклад і выданне на Беларусі рэлігійнай літаратуры звязаны з дзейнасцю такіх выдатных пісьменнікаў-асветнікаў, як Францыск Скарына, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Пётр Мсціславец, Мялецкі Сматырскі, кнігі якіх увасобілі дэмакратызацыю царкоўнаславяншчыны ў напрамку больш зразумелага для чытача пісьма.

Утварэнне федэратыўнай дзяржавы – Рэчы Паспалітай у выніку аб’яднання Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай (Люблінскай

уніяй 1569 г.) мела вынікам значнае ўзмацненне польскага палітычнага і культурнага ўплыву.

З канца XVI стагоддзя на Беларусі распаўсюджваецца лацінская мова – афіцыйная мова Польскай дзяржавы. Яна пачынае выкарыстоўвацца ў судовай практыцы, навуковым ужытку, становіцца прадметам школьнага вывучэння.

У канцы XVIII стагоддзя беларускі народ апынуўся ў новых гістарычных абставінах. Некалі Вялікая Рэч Паспалітая пасля трох падзелаў паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй у 1795 годзе перастала існаваць. Беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі, ператварыўшыся ў “Северо-западный край”.

Царскі ўрад ігнараваў не толькі дзяржаўную самастойнасць, але і этнічную, моўную, культурна-рэлігійную адметнасць беларускага народа. Загадам Мікалая I у 1840 годзе на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзіцца руская мова. Беларуская мова ў гэты і пазнейшыя часы ў афіцыйны ўжытак, пісьменнасць, школы не дапускалася.

На пачатку XX ст. падзеяй, што рашуча змяніла ўмовы культурнага развіцця народаў царскай Расіі, была рэвалюцыя 1905–1907гг. Была знята забарона карыстацца беларускай мовай. Гэта быў самы плённы перыяд у развіцці новай беларускай літаратурнай мовы за ўвесь час яе адраджэння.

Новы этап у гісторыі беларускай літаратурнай мовы звязаны з будаўніцтвам на пачатку 20-х гг. беларускай дзяржавы. Беларуская мова набыла статус дзяржаўнай.

У канцы 80-х – пачатку 90-х гг. XX ст. Рэспубліка Беларусь становіцца незалежнай, суверэннай дзяржавай. Была створана пэўная заканадаўчая база, якая юрыдычна замацавала курс на адраджэнне нацыянальнай мовы. Мова зноў стала выкарыстоўвацца пераважна ў сферах мастацкай літаратуры, публіцыстыкі, гуманітарнай навукі, адукацыі.

4. *Білінгвізм*, ці двухмоўе, – валоданне і папераменнае карыстанне дзвюма мовамі. На тэрыторыі Беларусі двухмоўе існавала даўно. Ужо ў перыяд ВКЛ існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе.

З пашырэннем на тэрыторыі Беларусі польскай мовы пачало складацца беларуска-польскае двухмоўе. Пазней, калі пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі адышлі да Расіі і функцыі афіцыйнай мовы ў значнай ступені стала выконваць руская мова, шырока развіваецца беларуска-рускае двухмоўе. У раёнах сумеснага пражывання беларусаў з іншымі народамі фарміравалася беларуска-літоўскае, беларуска-ўкраінскае, беларуска-латышкае двухмоўе. У перыяд уваходжання беларускіх зямель у склад Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, а таксама ў апошні час характар і развіццё двухмоўя і ў цэлым моўная сітуацыя на Беларусі ў значнай ступені залежалі ад дзяржаўнай палітыкі (паланізацыя, русіфікацыя і інш.).

Сучасная моўная сітуацыя на Беларусі характарызуецца пераважна суіснаваннем і выкарыстаннем беларускай і рускай моў і можа быць вызначана як беларуска-рускае двухмоўе.

Білінгвізм – з’ява складаная, таму даследуецца ў трох аспектах: псіхалагічным, педагагічным, сацыялінгвістычным.

Псіхалагічны аспект двухмоўя звязаны з асаблівасцямі псіхалагічнага складу індывіда, з яго разумовымі здольнасцямі, эмацыйнай прыстасаванасцю, з праблемамі пераключэння з аднаго моўнага кода на другі. Увогуле з пазіцый псіхалінгвістыкі білінгвізм – гэта здольнасць ужываць у камунікацыі дзве моўныя сістэмы.

У навуковай літаратуры адрозніваюць два тыпы білінгвізму: пасіўны (залежны), актыўны (незалежны). Пасіўны – асоба з такім тыпам білінгвізму нават тады, калі размаўляе на іншай мове, думае на роднай, а ўжо потым перакладае тэкст на мову маўлення. Пры актыўным білінгвізме кожная з моў функцыянуе незалежна, самастойна.

Педагагічны бок двухмоўя закранае розныя аспекты навучання другой мове, у тым ліку і ўплыў адной мовы на працэс засваення другой.

Сацыялінгвістычны аспект праблемы двухмоўя ахоплівае кола пытанняў, звязаных з вывучэннем адносін «білінгвізм – грамадства»: сфера выкарыстання першай і другой моў; ступень авалодвання мовамі; размеркаванне камунікатыўных функцый паміж мовамі; кантынгент ахопленых двухмоўем членаў соцыуму, моўная палітыка дзяржавы і г.д.

Вылучаюць наступныя разнавіднасці двухмоўя:

- індывідуальнае, калі дзвюма мовамі валодаюць толькі асобныя члены калектыву;
- групавое, калі двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы або асобныя слаі;
- поўнае, ці суцэльнае, калі двухмоўе з’яўляецца характэрным для ўсіх сацыяльна-культурных груп народа;
- дзяржаўнае, калі ў адной краіне статус афіцыйнай, дзяржаўнай маюць дзве мовы, напрыклад, у Фінляндыі – фінская і шведская; у Канадзе – англійская і французская.

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі. Інтэрферэнцыя – гэта ўжыванне адной мовы пры маўленні на другой. Інтэрферэнцыя прыводзіць да парушэння норм адпаведных моў. Узровень інтэрферэнцыі залежыць ад ступені авалодання другой мовы, ад умення адрозніваць факты розных моў ад іншых прычын. Беларуска-русская інтэрферэнцыя, з’ява распаўсюджаная і ў значнай ступені праяўляецца ў вусным маўленні, закранаючы націск, формаўтварэнне, сінтаксіс, выбар слоў. Вылучаюць наступныя разнавіднасці беларуска-рускай інтэрферэнцыі:

1. фанетычная – праяўляецца на ўзроўні вымаўлення гукаў.
2. акцэнтная – пастаноўка націску ў рускай і беларускай мовах.

3. лексічная – у першую чаргу датычыцца безэквівалентнай і экспрэсіўна афарбаванай лексікі.

4. марфалагічная – факты адхілення ад граматычных норм роднай мовы (род, лік назоўнікаў, утварэнне ступеней параўнання і інш.).

5. сінтаксічныя – неpravільная пабудова словазлучэнняў.

6. словаўтваральная – калі ўтварэнне слоў і словаформ адбываецца па словаўтваральных мадэлях іншых моў.

Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў выклікае шматлікасць і ўстойлівасць інтэрферэнцыйных памылак пры маўленні на той ці іншай мове. Аднак яны не ўплываюць на працэс разумення выказвання. Таму праблема інтэрферэнцыі для беларуска-рускага двухмоўя стаіць пераважна як праблема культуры беларускага і рускага маўлення.

Пытанні для самаправеркі

1. Хто і як стварыў мову?
2. Якая функцыя для беларускай мовы з’яўляецца асноўнай?
3. Чаму ў навукавай літаратуры можна сустрэць розныя адказы на пытанне, што такое двухмоўе?
4. Якімі вам бачацца перспектывы існавання моў свету і моўнага развіцця чалавецтва ў будучыні?
5. Як адрозноўваецца на аснове з’ява паралельнага выкарыстання дзвюх і больш моў?
6. Як адрозніць элементы трасянькі ад інтэрферэнцыйных памылак?
7. Як вы разумееце тэрмін “білінгвізм” (“двухмоўе”)?
8. Паразважайце на тэму “Шматмоўе – плюсы і мінусы”.

2 ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Слова як адзінка мовы.
2. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.
3. Лексіка беларускай мовы паводле актыўнасці ўжывання.
4. Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі беларускай мовы
5. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы.
6. Фразеалагізмы і іх ужыванне ў маўленні.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

1. **Лексіка** – сукупнасць слоў пэўнай мовы. Раздзел мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад мовы — лексіку, называецца *лексікалогіяй*. Лексічнае багацце кожнай мовы адлюстроўваецца слоўнікамі. Так, пяцітомны «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» мае каля 100 000 слоў.

Слова – галоўная адзінка мовы, якая называе прадметы, якасці, уласцівасці або паказвае на адносіны паміж імі. Асноўная функцыя слова намінацыйная – называць канкрэтныя прадметы, адцягненыя паняцці, дзеянні, стан, якасці. Словы, якія маюць лексічную самастойнасць, г. зн. называюць прадметы, прыметы, дзеянні або ўказваюць на іх і з’яўляюцца членамі сказа, называюцца самастойнымі, або знамянальнымі. Словы, у якіх лексічнае значэнне аслабленае або зусім адсутнічае, членам сказа не з’яўляюцца, яны выкарыстоўваюцца для сувязі слоў, сказаў або частак сказаў і называюцца службовымі або незнамянальнымі. **Лексічнае значэнне слова** – яго сэнсавое, семантычнае напauненне, якое гістарычна замацавалася за пэўным гукавым комплексам і з’яўляецца адлюстраваннем аб’ектывнай рэальнасці. Лексічнае значэнне складае змест слова, яго ўнутраную, або рэчаўную, сутнасць. Лексічнае значэнне маюць толькі граматычна самастойныя, паўназначныя словы. Граматычныя значэнні – абстрактныя значэнні, што выяўляюцца ў прыналежнасці слова да пэўнага класа і выражаюцца фармальнымі сродкамі. Граматычнае значэнне выражаецца канчаткам або канчаткамі і прыназоўнкам адначасова, прыстаўкай, націскам і праяўляецца ў граматычных катэгорыях роду, ліку, склону, трывання, часу, ладу інш. Асновай, назвы прадмета, з’явы магла стаць пэўная характэрная прымета. Такім чынам, слова як галоўная намінацыйная і структурная адзінка мовы суадносіцца з асноўнай катэгорыяй мыслення – паняццем. У аснове значэння самастойных, знамянальных слоў ляжыць паняцце, у якім абагульнена адлюстроўваюцца адпаведныя рэаліі навакольнага свету. Службовыя словы, выклічнікі, займеннікі, а таксама ўласныя назоўнікі паняццяў не называюць, таму што не вызначаюць характэрных прымет, не паказваюць, чым адрозніваецца. Паняцце фарміруецца з дапамогай слова і замацоўваецца за ім. Слова і яго значэнне – катэгорыі лінгвістычныя, а паняцце – катэгорыя лагічная, аднак сувязь паміж імі самая цесная. Паводле словаўтваральнай структуры словы бываюць невытворныя і вытворныя. Невытворныя складаюцца толькі з кораня або з кораня і канчатка. Вытворныя словы апрача кораня маюць іншыя марфемы, афіксы, значэнні такіх слоў матываваныя значэннямі кораня і словаўтваральных афіксаў. На працягу існавання ў мове слова можа змяняць лексічнае значэнне, звужаць яго або пашыраць. Паводле лексічнай спалучальнасці слоў адрозніваюць свабодныя і несвабодныя значэнні. Словы са свабодным значэннем маюць найбольшыя спалучальныя магчымасці, адносна шырока ўстулаюць у сувязь з іншымі словамі. Свабоднымі бываюць, як правіла, прамыя значэнні слоў. Несвабодныя значэнні слоў істотна абмежаваныя ў сваёй

спалучальнасці. Сярод лексічна несвабодных вылучаюцца дзве групы значэнняў слоў — фразеалагічна звязаныя і сінтаксічна абумоўленыя. Фразеалагічна звязанае — значэнне, якое праяўляецца, рэалізуецца ў адзінкавых ці нешматлікіх устойлівых словазлучэннях. Сінтаксічна абумоўленае значэнне – лексічнае значэнне, якое слова набывае ў пэўным кантэксце, калі ўжываецца не ў прамым значэнні.

2. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання

Лексіка сучаснай беларускай мовы ў залежнасці ад сферы ўжывання падзяляецца на агульнаўжывальную лексіку (пашыраную ва ўсіх без выключэння сферах грамадскага жыцця) і лексіку абмежаванага ўжывання (ужывальную пераважна ў межах пэўнай прафесіі, галіны навукі, асобнай групы людзей). Да лексікі абмежаванага ўжывання адносяцца спецыяльная лексіка (наменклатура, прафесіяналізмы і тэрміны), дыялектная лексіка, жаргонная лексіка і аргатычная.

Наменклатура – гэта сукупнасць уласных імёнаў і назваў, прысвоеных разнастайным рэаліям і аб’ектам навукі і тэхнікі (лазер “Дыполь”, Стрымер-499, супер-камп’ютэр “Скіф”).

Прафесіяналізмы – гэта спецыяльныя словы і выразы, якія ўжываюцца ў маўленні прадстаўнікоў пэўных прафесій (будаўнікоў, шахцёраў, пчаляроў і інш., напрыклад: бучы, таптухі, кашалі, крыгі – назвы розных прылад для лоўлі рыбы; майна, віра – у будаўнікоў і г.д.). Значэнні гэтых слоў не ўключаюцца ў слоўнік.

Тэрміны (лац. terminus – мяжа) – словы або словазлучэнні, якія абазначаюць пэўнае паняцце ў галіне навукі, тэхнікі, культуры (інтэграл, сінус – у матэматыцы, марфема, прыслоўе – у мовазнаўстве і г.д.).

Дыялектызмы – гэта словы, якія бытуюць у пэўных гаворках на пэўнай тэрыторыі і не ўваходзяць у склад літаратурнай мовы (картопля – бульба, тавар – карова на Палессі і г.д.).

Жарганізмы (фр. jargon – умоўная гаворка) – гэта сукупнасць слоў, зразумелых вузкаму колу людзей, аб’яднаных пэўнымі інтарэсамі (“дзед” – салдат апошняга году службы, “хвост” па лабах, атрымаць “пару” у студэнтаў і г.д.).

Аргатызмы (франц. argot. – замкнуты, нядзейны) – спецыяльны моўны код, незразумелы для іншых людзей, адна з разнавіднасцей жаргоннай лексікі, умоўная, тайная мова, характарызуецца вузкаспецыяльнай накіраванасцю, штучнасцю і засакрэчанасцю (чуха – хачу, шывар – тавар, бан – вакзал).

У Расіі і ў Беларусі аргатычная лексіка пачала складацца ў другой палавіне XIX ст.

3. Лексіка беларускай мовы паводле актыўнасці ўжывання

Лексіка – найбольш рухомая частка моўнай сістэмы, якая знаходзіцца ў пастаянным развіцці: з’яўляюцца словы для намінацыі

новых прадметаў, рэалій, і наадварот, словы, якімі называліся з’явы, што не выкарыстоўваюцца грамадствам сёння, выйшлі з ужытку.

Цэнтральная частка лексічнага складу мовы, яе ядро – словы **актыўнай лексікі**. Гэта словы, актуальныя для сучасных носьбітаў мовы: агульнаўжывальная лексіка, зразумелая ўсім моўцам і неабходная для паўсядзённых зносін незалежна ад іх заняткаў, прафесіі, месца пражывання, узросту, статусу (*чалавек, галава, рукі, твар, дзіця, школа, хлеб, вада, працаваць, піць, есці, гаварыць, глядзець, вучыць, добры, дрэнны, светлы, разумны, блізка, далёка, позна, рана, тут, там, адзін, два, мільён, ты, сябе, свой, твой і інш.*).

Да актыўнай лексікі адносяцца не толькі агульнаўжывальныя словы, але і тэрміны (*рэнтабельны, інфляцыя, віртуальны, ген, нанатрубка*), кніжныя словы (*удасканалвацца, галіна дзейнасці*), эмацыянальна-экспрэсійная лексіка (*сонейка, разумнічка*).

На фоне актыўнай лексікі вылучаецца **пасіўная**, у склад якой уваходзяць словы, рэдка ўжывальныя ў паўсядзённых зносінах і не заўсёды зразумелыя носьбітам мовы. Яны ўжо перасталі быць неабходнымі ў працэсе зносін (устарэлыя словы) або, наадварот, параўнальна нядаўна з’явіліся і яшчэ не сталі звыклымі, актуальнымі, канчаткова не ўвайшлі ў агульнае ўжыванне (неалагізмы).

Устарэлыя словы выйшлі з актыўнага ўжытку, але захаваліся ў пасіўнай лексіцы. Яны падзяляюцца на гістарызмы і архаізмы.

Гістарызмы – словы, устарэлыя ў сувязі са знікненнем рэалій, якія яны абазначаюць: *латы, лапці, гетман, баярын, магнат, жандар, стралец, мушкет, асьміна, камбед, нэп і інш.* Гістарызмы не маюць сінонімаў у сучаснай мове, выкарыстоўваюцца ў мастацкіх творах для стварэння гістарычнага каларыту.

Важна, што пераход слоў у гістарызмы назіраецца ва ўсе перыяды гісторыі мовы, асабліва інтэнсіўна – у гады перабудовы або змены грамадскіх адносінаў. Напрыклад, на сучасным этапе выйшлі з ужывання цэлыя пласты лексікі, якія абазначалі рэаліі савецкай рэчаіснасці: *партком, сацспарборніцтва, агітбрыгада*; стандартныя клішэ савецкага часу: *ударнік камуністычнай працы, вялікія будоўлі камунізму, савецкі лад жыцця, маякі пяцігодкі і інш.* Многія выразы з маўлення эпохі сацыялістычнага грамадства атрымліваюць адмоўную ацэначнасць, ужываюцца ў іранічных кантэкстах: *светлая будучыня, шчаслівае дзяцінства, мудры правадыр і інш.*

Архаізмы – устарэлыя назвы сучасных прадметаў, з’яў, у складзе актыўнай лексікі ім адпавядаюць сінонімы: *выя – шыя, персі – грудзі, ланіты – шокі, дыярыуш – дзённік і інш.*

Вылучаюцца наступныя тыпы архаізмаў:

– фанетычныя (змянілася гукавая форма слова): *філѐзаф – філосаф, кроніка – хроніка*;

– словаўтваральныя (з устарэлай марфемай): *прасвета* – *асвета*, *дзеяца* – *дзеяч*, *землядрыг* – *землятрус*;

– марфалагічныя (з устарэлай граматычнай катэгорыяй): *часопісь* – *часопіс*, *сацыялісты* – *сацыяліст*;

– лексічныя (устарэлі цалкам, усім словам): *атрамант* – *чарніла*, *чало* – *лоб*, *кардон* – *граніца/мяжа*, *імбрычык* – *чайнік*;

– семантычныя (устарэла адно са значэнняў мнагазначнага слова): *двор* ‘царскі двор, прыдворныя’, *дружына* ‘князева войска’.

У лік ўстарэлых трапляюць не толькі ўласнабеларускія словы, але і запазычаныя: *ваяж* – *падарожжа*, *віват* – *няхай жыве*, *вакацыі* – *канікулы*, *бутэрброд* – *сэндвіч*.

Пасіўная і актыўная лексіка не з’яўляюцца застылымі сістэмамі, яны пастаянна развіваюцца і ўзаемадзейнічаюць паміж сабой: словы актыўнай лексікі пераходзяць у склад пасіўнай і наадварот. Напрыклад, у савецкі час у пасіўны слоўнік перайшлі словы *гусар*, *дзянішчык*, *гімназія*, *губернія* і г.д. Зараз многія з гэтых слоў вярнуліся ва ўжытак:

– адміністрацыйная лексіка: *губернатар*, *дэпартамент*, *муніцыпальныя органы*;

– лексіка з галіны адукацыі: *гімназія*, *ліцэй*, *кадэт*;

– назвы асоб паводле сацыяльнага статусу: *прадпрымальнік*, *камерсант*, *акцыянер*;

– канфесійная лексіка: *вера*, *грэх*, *запаведзь*, *споведзь*, *усяночная*, *літургія*.

Да пасіўнай лексікі адносяцца таксама **неалагізмы** – новыя словы або значэнні слоў, што з’явіліся ў пэўны перыяд часу.

Размяжоўваюцца наступныя тыпы неалагізмаў:

– лексічныя – новаствораныя сродкамі роднай мовы ці запазычаныя словы (*вэб-дызайн*, *трафік*, *дыстрыб’ютар*, *біялагічны гадзіннік*, *відэафайл*, *айфон*);

– семантычныя – развіццё новага значэння ў слове (*аўтамат* – ‘тэлефон’, *аўтаматчык* – ‘спецыяліст па аўтаматыцы’; *морж* – ‘аматар зімовага купання’; *профіль* – ‘выгляд збоку’ → ‘мадэль, матэрыял’ (новы *профіль з Германіі* (пра вокны ПВХ).

– індывідуальна-аўтарскія – адзінкавыя, як правіла, сустракаюцца толькі ў пэўных кантэкстах, дзе звычайна нясуць стылістычную нагрузку. Прызначэнне такіх неалагізмаў – застацца непаўторнымі, захаваць сваю свежасць. Напрыклад: *Вершанпраходцы крывіцкай мовы, іх шлях не ўсыпаны быў васількамі* (Р. Барадулін). *Растуць на радзіме маёй небасяжныя дрэвы* (М. Танк).

Існуюць неалагізмы, створаныя пісьменнікамі, якія ўвайшлі ў склад літаратурнай беларускай мовы: *лганства*, *падлізнік* (К. Крапіва), *абязвечыць* (К. Чорны), *цемрыва* (Я. Колас), *адлюстраваць*, *ажыццяўленне*, *дабрабыт*, *мэтазгодны* (У. Дубоўка).

4. *Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі беларускай мовы*

Моўны стыль (грэч. *štylos* – прылада для пісьма ў старажытных грэкаў) – разнавіднасць літаратурнай мовы, сукупнасць моўных сродкаў, ужыванне якіх залежыць ад мэт і зместу выказвання. Асаблівасці таго ці іншага стылю, яго адметныя рысы вызначаюцца складам лексікі, характарам сказаў і граматычнымі формамі слоў. З улікам гэтага лексіка размяркоўваецца па стылістычных разрадах.

Гутарковая лексіка ўжываецца пры неафіцыйных моўных зносінах: уласна гутарковая (балбатун, сцяміць), прастамоўная – перадаюць адмоўныя характарыстыкі, маюць экспрэсіўную афарбоўку (падліза, жмінда); дыялектныя, спецыяльныя і жаргонныя словы (кацуба, файл, пара (адзнака)).

Кніжная лексіка выкарыстоўваецца ў навуковым, афіцыйна-справавым, публіцыстычным стылях.

Навуковая лексіка – навуковыя і тэхнічныя тэрміны, абстрактныя словы (інтэграл, мікрапрацэсар).

Публіцыстычная лексіка – грамадска-публістычная тэрміналогія, газетна-публістычная лексіка (суверэнітэт, прыватызацыя).

Афіцыйна-справавая лексіка – грамадска-палітычныя, прафесійная тэрміналогія, афіцыйна-справавая лексіка, адсутнасць эмацыянальнай афарбоўкі (парадак дня, ратыфікацыя).

Нейтральная (міжстылёвая) ўжываецца ў любым функцыянальным стылі (забарона, няма, разнавіднасць).

5. *Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы*

Спецыяльная лексіка, у прыватнасці тэрміналогія, займае асобае месца ў лексічнай сістэме любой нацыянальнай мовы. Сучасная беларуская мова – высокаразвітая мова, сярод лексічных сродкаў якой важнае месца займаюць спецыяльныя лексічныя адзінкі. Спецыяльная лексіка мае дакладнае назначэнне і ўжываецца ў пэўных умовах і сітуацыях, што якасна адрознівае такую лексіку ад агульнаўжывальных слоў і дазваляе сцвярджаць, што яна займае асобае месца ў лексічнай сістэме любой нацыянальнай мовы.

Паколькі спецыяльныя адзінкі абавязкова ўжываюцца падчас прафесійнай камунікацыі, якая мае значныя адрозненні ад звычайных, штодзённых зносін, і, такім чынам, у першую чаргу фарміруюць менавіта прафесійную моўную карціну свету чалавека, уся спецыяльная лексіка звычайна разглядаецца ў складзе лексікі абмежаванага выкарыстання.

6. *Фразеалагізмы і іх ужыванне ў маўленні*

Фразеалагізмы – устойлівыя, узнаўляльныя, не менш як двухкампанентныя моўныя адзінкі з непадзельным, цэласным сэнсам: аршын з шапкаю – зусім малы, невысокі, нізкарослы; без аглядкі – вельмі хутка; карона з галавы не спадзе (у каго) – нічога асаблівага не здарыцца

з кім-небудзь, чый-небудзь гонар не будзе закрануты. У фразеалагізме значэнні асобных слоў-кампанентаў даюць не суму значэнняў, як у свабодным словазлучэнні, а зусім іншы сэнс: акунёў + вудзіць = дубовы стол (г.зн. драмаць; параўн.: дубовы + стол = стол, зроблены з дубу).

Фразеалагізмы, як і словы, – істотны састаўны кампанент мовы. Параўнаем тры сказы: 1. *Кукавала зязюля ў зялёным лесе, гадала матуля дачушку Алесю.* 2. *Міхал яшчэ раз кінуў вокам, э, хата глупства: лес пад бокам.* 3. *Ад калыскі да магілы выціскалі сокі, кроў пілі, цягнулі жылы каты-кывасмокі.* Першы сказ складаецца толькі са слоў, другі са слоў і двух фразеалагізмаў, у трэцім сказе амаль адны фразеалагізмы. Разам са словамі з’яўляючыся “будаўнічым матэрыялам” для сказаў, фразеалагізмы адрозніваюцца ад слоў тым, што ў пераважнай большасці выступаюць як трапныя, выразныя сродкі выказвання думак і пачуццяў, як сапраўдныя залацінкі народнай мудрасці. Фразеалагізмамі не толькі называюцца, але і характарызуюцца пэўныя з’явы, прадметы, прыметы, дзеянні, выражаюцца адносіны гаворачай асобы да выказвання: “Чаго ты крычыш? – абазвалася пакрыўджаная буфетчыца. – Я старая жанчына. Бач, які герой знайшоўся. Сам кату па пяту, а распараджаецца”.

Фразеалагізмамі шырока карыстаюцца і ў звычайных гутаркова-бытавых зносінах, не маючы на ўвазе выяўленчай мэты, і асабліва ў мастацкай літаратуры, дзе побач з аўтарскімі метафарами, параўнаннямі і іншымі тропамі фразеалагізмы як гатовыя агульнамоўныя сродкі дапамагаюць дасягнуць вобразнасці, маляўнічасці выказвання. Фразеалагізмы ажыўляюць маўленне, робяць яго сакавітым і эмацыянальным, ёмістым і сціслым. Авалоданне фразеалагічным багаццем каў павышэння моўнай культуры кожнага, хто шануе адзін з дзейсных сродкаў – роднае слова.

Кожны фразеалагізм у слоўніку тлумачыцца звычайна словазлучэннем ці асобным словам, на літаратурных прыкладах паказваецца яго ўжыванне ў мове. Да некаторых фразеалагізмаў даецца стылістычная паметка (адценне асуджэння, дакору, непашаны, захаплення, здзіўлення, задавальнення, жартаўлівасці і інш.). Калі фразеалагізм мае абмежаванні ў сінтаксічнай спалучальнасці са словамі, то пры ім стаіць займеннікавы паказчык на сувязь з кантэкстам.

Некаторыя фразеалагізмы падаюцца як мнагазначныя: адвесці душу, без духу, бог бацька, так сабе і інш. Калі фразеалагізм ужываецца ў дзвюх ці больш разнавіднасцях (варыянтах), то ўсе яны зводзяцца ў адзін артыкул, пры гэтым у загалолак ставіцца фразеалагізм з найбольш ужывальным, тыповым кампанентам, астатнія прыводзяцца ў дужках: дурыць (тлуміць, марочыць) галаву каму; мурашкі бегаюць (пабеглі, забегалі, запоўзалі) па целе (скуры, спіне).

Неабходнай умовай правільнага ўжывання фразеалагізмаў з’яўляецца веданне іх значэння, кампанентнага складу, спалучальных

асаблівасцей, стылістычнай афарбоўкі і г.д. Парушэнне якой-небудзь уласцівасці фразеалагізма спараджае фразеалагічную памылку. Так, выраз слацца лістам (перад кім) абазначае вельмі дагаджаць каму-небудзь, падлізвацца да каго-небудзь, мае афарбоўку неадабрэння, кіруе творным склонам з прыназоўнікам перад, спалучаючыся толькі з назоўнікам са значэннем асобы: Я бачыў, як ён, як толькі паступіў на працу у майстэрню Плахінскага, зараз пачаў слацца перад ім лістам. У наступных вершаваных радках пра журналіста гэты фразеалагізм выкарыстаны няправільна: Перад праўдай адной слаўся лістам, пакуль зброя-пяро не аслепла...

Фразеалагізм *душа у душу*, што значыць “вельмі дружна”, уступае ў сувязь толькі з дзеясловамі *жыць, пражыць*. Выкарыстанне гэтай фразеалагічнай адзінкі з якім-небудзь іншым дзеясловам суправаджаўнікам змяняе яе значэнне, надае выразу іншы, ненарматыўны сэнс, дэзінфармуе чытача ці слухача. Таму нельга гаварыць або пісаць, скажам, так: *Мы цяпер з табою будзем сябраваць душа ў душу*.

Пытанні для самаправеркі

1. Чаму кожнаму прадмету, з’яве, прыкмеце, паняццю і г.д., якія існуюць у нашым жыцці, нельга даць асобную назву?
2. Чаму дыялекты, жаргоны, прафесіяналізмы не ўваходзяць у лексіку літаратурнай мовы?
3. Як трэба ставіцца да з’яўлення новых слоў? Падрыхтуйце паведамленне пра лексічныя нормы беларускай мовы.
4. Раскажыце пра моўнае асяроддзе бытавання сучаснага чалавека.

МОДУЛЬ 2

ФАНЕТЫКА-ГРАМАТЫЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

1 ФАНЕТЫКА

1. Фанетыка беларускай мовы. Фаналогія. Гукі мовы. Фанетычная інтэрферэнцыя.
2. Націск у беларускай мове.
3. Арфаэпія. Вымаўленне галосных і зычных і іх спалучэнняў.

Літаратура

1. Иванова-Лукьянова, Г.Н. Культура устной речи: интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм: учебное пособие / Г.Н. Иванова-Лукьянова. – 9-е изд, стер. – Москва: ФЛИНТА, 2022. – 196 с.
2. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.

3. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.

4. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.

5. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю. М. Бабіч; [склад. Ю. М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2015.– 48 с.

6. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022.– 35 с.

7. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

1. Фанетыка – гэта навука аб гуках маўлення, а **фаналогія** – навука аб гуках мовы. Фанетыка вывучае вонкавую членападзельную гукавую матэрыю маўлення, яго дыскрэтныя кампаненты, іх акустычныя і артыкуляцыйныя характарыстыкі, асаблівасці і правілы спалучэння выдзеленых кампанентаў, прасадычныя (націск, мелодыка, інтанацыя, тон і інш.) уласцівасці гукаў і гукавых ланцужкоў маўлення. Фаналогія ж даследуе суадносныя з гукамі чалавечага голаса, але ўжо абстрактныя, адцягненыя мінімальныя адзінкі мовы, якія называюцца фанемамі і характарызуюцца з пункту гледжання тых функцый, што выконваюцца імі ў мове. Так, найбольш частотны гук беларускай мовы *а*, на яго прыпадае амаль кожны пяты гук нашага маўлення, пры выкарыстанні асобным носьбітам мовы характарызуецца бясконцымі і разнастайнымі індывідуальнымі нюансамі свайго вымаўлення ў залежнасці як ад сваёй пазіцыі ў слове (націскны ці ненаціскны, пачатак, сярэдзіна ці канец слова, акружэнне іншымі гукамі, або дыстрыбуцыя і г.д.), так і ад псіхафізіялагічных уласцівасцяў кожнага асобнага чалавека (пол, узрост, фізічны і псіхічны стан чалавека ў момант маўлення і г.д.). Тым не менш уся бясконцая колькасць вымаўленых, вымаўляемых зараз і вымаўленых у будучым варыянтаў гука аб’ядноўваюцца ў адзін інварыянтны кампанент, ці фанему, на аснове найперш сваёй галоўнай дыферэнцыяльнай функцыі ў мове. Такой функцыяй фанемы служыць сэнсаадрознівальная функцыя, з дапамогай якой мы не блытаем словы, а падзяляем іх на выразныя, самастойныя адзінкі са сваім індывідуальным і непаўторным сэнсам, планам зместу.

Гукі нашай мовы з’яўляюцца аб’ёмнымі, шматмернымі адзінкамі, таму навука аб іх, фанетыка, падзяляецца на цэлы шэраг паддысцыплін у залежнасці ад падыходу да таго ці іншага аспекту гэтых адзінак, або пункту гледжання. Так, агульная фанетыка вывучае асаблівасці гукаў чалавечага голасу ўвогуле, незалежна ад пэўнай мовы.

Супрацьпастаўляецца і адначасова суадносіцца з ёй прыватная фанетыка, што займаецца апісаннем гукаў канкрэтнай мовы, беларускай, англійскай, чэшскай і г.д. Дадзеныя паддысцыпліны звязаны паміж сабой, бо агульная фанетыка грунтуецца на матэрыяле тых эмпірычных маўленчых фактаў, што вывучае прыватная фанетыка, якая, у сваю чаргу, выкарыстоўвае тэарэтычныя прынцыпы, устаноўкі, палажэнні і інш., распрацаваныя ў нетрах агульнай фанетыкі.

Акустычная фанетыка вывучае гукі з пункту гледжання такіх іх уласцівасцяў, як вышыня, сіла, тэмбр, інтанацыя, мелодыка і г.д., а артыкуляцыйная фанетыка даследуе гэтыя ж гукі з пункту гледжання месца іх утварэння, дзеяння ўсіх тых фізіялагічных органаў (лёгка, галасавыя звязкі, язык, зубы, губы, гартань і інш.) чалавека, якія бяруць удзел ва ўтварэнні гукаў.

Такім чынам, фанетыка беларускай мовы вывучае гукі з розных аспектаў і ў залежнасці ад гэтых аспектаў можа быць і апісальнай (сінхранічнай), і гістарычнай (дыяхранічнай), і супастаўляльнай, і эксперыментальнай, і акустычнай, і артыкуляцыйнай.

Пранікненне спецыфічных фанетычных рысаў з адной мовы ў другую вядзе да **фанетычнай інтэрферэнцыі** (напрыклад, у рускім маўленні білінгва сустракаюцца такія беларускамоўныя фанетычныя рысы:

- зацвярдзенне *p*, што прывяло да супадзення фанем *p – p'* (*крык – кр'ук*);

- зацвярдзенне ўсіх шыпячых, у тым ліку і *ч* (*чысты – чистый*);

- дзеканне і цеканне: (*дзеці – дети, ціхі – тихий*);

- наяўнасць афрыкаты *дж* (*сяджу – сижу*);

- фрыктыўнае вымаўленне заднеязычнага гука *г* і яго аглушэнне ў *х* (*газета – Газета*);

- пераход *л, в* у ў нескладовае (*узяў – взял, лаўка – лавка, зорка ўпала – звезда упала*);

- спалучэнні *ры, лы, лі* паміж зычнымі ў ненаціскных складах, якія чаргуюцца з *ро, ло, ле* ў націскных складах, адпаведныя рускім спалучэнням *ро, ло, ле* (*грымець – гром, рус. греметь; блыха – блохи, рус. блоха; блішчаць – блеск, рус. блестеть*);

- наяўнасць прыстаўных зычных *в, г*, галосных *а, і*: (*вока – око, аржаны – ржаной, імгла – мгла*).

У галіне арфаэпіі пад уплывам рускай мовы магчыма вымаўленне [к] на месцы [х]: [сток] (стог) замест [стох]; мяккага гука [ч'] на месцы зацвярдзелага [ч]: [ч'увац'] замест [чувац'].

Парушэнне арфаэпічных нормаў можа з'явіцца і пад уплывам правапісу. Не заўсёды напісанне ў беларускай мове адпавядае вымаўленню. Мы пішам *не можа, расчулена*, а вымаўляем [н'а можа, рашчул'ена]. Памылкі ў вымаўленні перашкаджаюць разумець сэнс выказанага.

2. Паняцце арфаэпіі. Вымаўленне галосных. Зразумеласць і дакладнасць вуснага маўлення дасягаюцца не толькі правільнай пастаноўкай націску ў фанетычных словах, неабходнай інтанацыяй выказвання, але і нарматыўным вымаўленнем яе асобных галосных і зычных гукаў, іх спалучэнняў. Распрацоўкай агульнаабавязковых норм літаратурнага вымаўлення займаецца раздзел мовазнаўства, які называецца *арфаэпіяй*. Веданне арфаэпічных норм і карыстанне імі ў паўсядзённым маўленні служыць паказчыкам агульнай культуры чалавека, якой не можа быць без культуры маўлення, а праз маўленне матэрыялізуецца ўвесь духоўны свет чалавека, вызначаецца яго (свету) змястоўнасць, багацце.

Выпрацаваныя і закадыфікаваныя ў спецыяльнай літаратуры (навуковай, даведачнай, вучэбнай) арфаэпічныя нормы знаходзяцца ўвесь час пад уплывам гутарковага спантаннага маўлення, або узуса, які служыць антыноміяй нормы і супярэчнасць з якім вядзе з цягам часу да змяненняў у мове. У абставінах масавага білінгвізму, што характэрны для Беларусі, найбольш значнаму ўздзеянню беларускія арфаэпічныя нормы падлягаюць з боку рускага маўлення, што прыводзіць да інтэрферэнцыі, у тым ліку і на фанетычным узроўні мовы, і да ўзнікнення *трасянікі*, дзе змешваюцца рысы беларускага і рускага вымаўлення. Акрамя таго, літаратурныя нормы маўлення аказваюцца пад уплывам асабліва сцяў дыялектнага вымаўлення многіх носьбітаў мовы, а таксама арфаграфіі, калі напісанае слова агучваецца непасрэдна ў абход арфаэпіі. Каб пазбегнуць уплыву ўсіх згаданых фактараў правільнае літаратурнае маўленне павінна бесперарыўна знаходзіцца пад усвядомленым кантролем самога прамойцы, што патрабуе і значнай увагі і інтэлектуальных высілкаў, бо згодна з прынцыпам эканоміі энергіі, або проста «чалавечай лянотай», кожны чалавек імкнецца гаварыць як яму зручней, з меншымі намаганнямі, карацей. Згаданы прынцып прыводзіць звычайна да такой лаканічнасці вуснага маўлення, калі скарачаецца выказванне да эліптычных форм, а ў фанетычным слове больш менш выразна чуюцца толькі націскныя галосныя, у той час як канчаткі слоў могуць страчвацца, гэтаксама як і ненаціскныя галосныя, што рэдукуюцца часам да сваёй поўнай непазнавальнасці.

Арфаэпічныя нормы літаратурнага вымаўлення патрабуюць ад прамойцы або выразнай артыкуляцыі ўсіх гукаў, або такога іх гучання, якое знаходзіцца ў межах пэўных правіл, вырацаваных і замацаваных практыкай маўлення і рэкамендаваных у сацыяльным ужытку. Дадзеныя нормы ў адносінах да ўсіх націскных галосных беларускай літаратурнай мовы, а таксама ў дачыненні да ненаціскных *i, ы, у* зводзяцца да іх выразнага вымаўлення. Астатнія ненаціскныя галосныя рэдуцыруюцца, але таксама не страчаюць усіх сваіх акустычных якасцяў. У адпаведнасці з характэрнай фанетычнай рысай беларускай мовы – *аканнем*, галосныя *о, э, а* пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах пераходзяць у *а*,

вымаўляюцца як *а*, за выключэннем не засвоеных іншамовных запазычанняў і асобных беларускіх лексем (параўн.: *інжынер, рэкорд, крывава* і інш.). Гэтыя ж гукі *о, э, а* пасля мяккіх зычных у першым пераднаціскным складзе пераходзяць таксама ў *а*, але на пісьме ён перадаецца як *я*, а сам працэс называецца *яканнем* (параўн.: *лясок, нясу, цяпер* і інш.). Пачатковы гук *і* пасля цвёрдых зычных (акрамя *г, к, х*), што стаяць у канцы папярэдняга слова, а таксама ў складаных словах з першай часткай на цвёрды зычны, пераходзіць у гук *ы* (параўн.: *горад [ы] вёска, лес [ы] поле, Иван з [ы]рай, пед[ы]нститут* і г.д., але *смех [і] грэх* і да т.п.). Пасля галоснага ў сярэдзіне слова перад націскным *і* вымаўляецца эпентэтычны (устаўны) гук *й* (параўн.: *кра[йі]на, сва[йі]мі* і г.д.), які ўзнікае таксама перад націскным *і* ў пачатку слова, марфемы, пасля апострафа і мяккага знака (параўн.: *[йі]голка, за[йі]мжыць, сям[йі], Іль[йі]ч* і г.д.). Эпентэтычны *й* узнікае і пры вымаўленні запазычаных слоў паміж спалучэннямі галосных (параўн.: *сацы[йа]льны, ды[йа]лог* і да т.п.). У тых выпадках, калі ў канцы папярэдняга слова стаіць галосны гук, *і* пераходзіць у *й* (параўн.: *па[й]шоў, за[й]гралі, арэхі [й] жалуды* і да т.п. Але: *хлопцы граюць, на ржышчы*). Прыназоўнік *у* і пачатковы *у* вымаўляюцца як *ў*, калі папярэдняе слова заканчваецца галосным (параўн.: *[заві́нела ў ву́шах], [чы́тала ўчо́ра]* і да т.п.).

Вымаўленне зычных. У беларускай мове ёсць зычныя гукі, якія адсутнічаюць у суседняй рускай мове, у прыватнасці афрыкаты *дз, дз', дж*, што абазначаюцца на пісьме дзвюма літарамі, але вымаўляюцца як адзін гук. Цвёрдая афрыката *[дз]* сустракаецца толькі ў запазычаных і гукапераймальных словах (параўн.: *нэндза, дзынкаць* і інш.). Гук *[дз']* ужываецца ў беларускай мове значна часцей, чым *[дз]*; ён узнік на месцы этымалагічнага мяккага *[д']*, які ёсць у рускай мове, але адсутнічае ў беларускай (параўн.: *дэд і дзед, дэти і дзеці* і інш.). Гук *[дж]* уласцівы ў асноўным дзеяслоўным формам (параўн.: *сяджу, гляджу* і інш.), а таксама аддзеяслоўным назоўнікам (параўн.: *адраджэнне, пасяджэнне* і інш.), і з'яўляецца адносна рэдкім гукам. На мяжы прыстаўкі і кораня сустракаюцца спалучэнні гукаў *[дз]*, а таксама *[дж]*, якія вымаўляюцца асобна (параўн.: *пад-земка, ад-жаць* і да т.п.). Адсутнічае ў беларускай мове і мяккі зычны *[т]*, на месцы якога вымаўляецца *[ц']* (параўн.: *кот*, але *ко[ц']ік, рот*, але ў *ро[ц']е* і інш.).

Гук *[г]* у беларускай мове служыць звонкім фрыкатыўным гукам, які па першай прыкмеце супрацьпастаўляецца глухому *[х]*, а па другой – выбухному *[к]* (параўн.: *[г]ор і [х]ор, [г]од і [к]од* і інш.). Выбухны *г* вымаўляецца толькі ў некаторых словах, запазычаных пераважна з польскай мовы (параўн.: *[г]узік, шва[г]ер* і інш.).

Гукі *ж, ч, ш, р* вымаўляюцца ў беларускай літаратурнай мове заўсёды цвёрда (параўн.: *[ж]ыццё, [ч]орны, [ш]энт, пе[р]ад* і інш.).

Цвёрда вымаўляюцца губныя гукі *п, б, м, ф* у канцы слоў і перад *й* (параўн.: [б']йу, цэ[п], се[м], скі[ф], [п']йаны і інш.). Губна-зубны зычны [в] на канцы слова, а таксама паміж галоснымі перад зычным вымаўляецца як [ў] (параўн.: мова – моў, слова – слоў, галава – галоўка і інш.).

Звонкія зычныя ў беларускім літаратурным вымаўленні перад глухімі і ў канцы слоў страчваюць прыкмету звонкасці, гэтаксама як і ў рускай мове (але ў адрозненне ад украінскай), і гучаць як глухія, а глухія перад звонкімі вымаўляюцца як звонкія (параўн.: гора[т], гра[т]ка, ка[з']ба і інш.).

Зубныя зычныя *с, з* у палажэнні перад мяккімі зычнымі (апрача *г, к, х*) прыпадабняюцца ім і вымаўляюцца мякка (параўн.: [с']невы, [з']лева і інш., але [с]ківіца, [з]гінучь і інш.). Зубныя гукі [н], [л] змякчаюцца перад мяккімі зубнымі зычнымі [дз'], [ц'], [н'], а таксама перад [й] і (параўн.: [каман']дз'ір], [л']йэ] і інш.), аднак застаюцца цвёрдымі перад астатнімі мяккімі зычнымі (параўн.: [тонк']і, [палк']і, і інш.). Заднеязычныя [г], [к], [х] перад мяккімі зычнымі вымаўляюцца як цвёрдыя (параўн.: [выгл']ат], [кл']ін], [хл']еп] і інш.).

Свісцячыя зычныя *з, с, дз, ц* перад шыпячымі *ж, ш, дж, ч*, а шыпячыя перад свісцячымі прыпадабняюцца да наступных гукаў (параўн.: [ш]ытак 'сшытак', чэ[с]кі 'чэшскі' і інш.).

Зычныя гукі *дз, ж, з, л, н, с, ц, ч, ш* у становішчы паміж галоснымі ў спалучэнні з *й* вымаўляюцца падоўжана, што адлюстроўваецца на пісьме падвойным напісаннем адпаведных літар (параўн.: *палаводдзе, збожжа, рыззё, галлё, карэнне, калоссе, смеце, ноччу, узвышша* і інш.).

Зубныя змычныя гукі *д, т* перад афрыкатамі *ч, ц* прыпадабняюцца да іх і вымаўляюцца адпаведна як падоўжанае *ч* або *ц* (параўн.: [рак']е́чык], [у бу́цы] і інш.). Перад мяккімі зычнымі [в'], [м'] гукі [д], [т] змякчаюцца і гучаць як [дз'], [ц'] (параўн.: [дз']ве], [змярц']в'елы] і інш.).

Спалучэнні зычных [зск] вымаўляюцца як [ск] (параўн.: кіргі[ск]і і інш.), а [дск] на мяжы кораня і суфікса – як [цк] (параўн.: лю[ц]кі і інш., але па[тск]очыць).

Спалучэнне зычных [чн] вымаўляецца нязменна згодна з напісаннем (параўн.: гу[чн]ы, бае[чн]ы і інш.).

Аднак на мяжы слоў спалучэнні зычных гукаў не заўсёды падпарадкоўваюцца адзначаным правілам, што залежыць найперш ад хуткасці маўлення, індыўідуальных асаблівасцяў прамоўцы і іншых фактараў. Так, шыпячыя перад свісцячымі на стыку слоў могуць мяняцца толькі па прыкмеце глухасці / звонкасці: глухія прыпадабняюцца звонкім (параўн.: [не бол']ж за нас] і інш.), а свісцячыя перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя, г. зн. падпарадкоўваюцца агульнаму правілу, якое датычыцца вымаўлення спалучэнняў адпаведных зычных і ўнутры слова, а таксама на мяжы толькі службовых і знамянальных слоў (параўн.: [жж]ахам] 'з жахам', але [воз жыта] і інш.).

Вымаўленне слоў іншамоўнага паходжання таксама мае пэўныя адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення, бо на адпаведныя словы, напрыклад, не распаўсюджваецца дзеканне (параўн.: *дэкада, дыяспара* і інш.) і цеканне (параўн.: *тэатр, тэзіс* і інш.); на месцы афрыкаты *дж* можа ўжывацца спалучэнне гукаў *дж* (параўн.: *джэм, таджык* і інш.).

У многіх выпадках дзеянні арфаэпічных норм беларускага літаратурнага вымаўлення пры дэрывацыі слоў і змяненні іх граматычных форм адзначаюцца разнастайныя чаргаванні як галосных (параўн.: аканне, яканне), так і зычных гукаў (параўн.: прыпадабненне гукаў, іх падоўжанае вымаўленне і інш.). Дадзеныя чаргаванні назіраюцца ў пэўных пазіцыях гука ў слове, таму называюцца *пазіцыйнымі*. На якасць вымаўленага гука ўплываюць суседнія гукі, а на якасць галосных дадаткова і іх адносіны да месца націску ў слове.

Пытанні для самаправеркі

1. Назавіце прадмет вывучэння фанетыкі.
 2. Для чаго выкарыстоўваецца фанетычная транскрыпцыя?
 3. Якія зычныя гукі беларускай мовы адсутнічаюць у рускай?
 4. Якія фанетычныя законы дзейнічаюць у беларускай мове?
 5. Што такое націск? Якія тыпы слоўнага націску сустракаюцца ў мовах свету?
- У чым сутнасць сілавога (дынамічнага) націску? Што такое музычны (танічны) націск?
6. Які націск называецца колькасным (квантытатыўным)?
 7. Які тып націску ўласцівы беларускай мове?
 8. Якія словы маюць пабочны націск? Праілюструйце прыкладамі.
 9. Чым свабодны націск адрозніваецца ад звязанага? Для якіх моў ён характэрны?
 10. Які націск называецца рухомым, а які – нерухомым?
 11. Што вывучае арфаэпія?
 12. У чым сутнасць беларускага акання і якання?
 13. На якія словы ў беларускай мове не пашыраецца аканне і яканне?
 14. Як вымаўляецца ненаціскны гук [і] у пачатку слова?
 15. У чым спецыфіка вымаўлення гука [г] у беларускай мове?
 16. Як вымаўляюцца звонкія зычныя на канцы слова і перад глухімі?
 17. Што такое асіміляцыя па звонкасці?
 18. Пры якой умове адбываецца асіміляцыя па мяккасці?
 19. Як вымаўляюцца свісцячыя перад шыпячымі і шыпячыя перад свісцячымі?
 20. У чым сутнасць вымаўлення спалучэнняў зычных
 21. Як вымаўляюцца ў беларускай мове спалучэнні зычных [дс], [жс], [шс]? [дц], [тц], [дч], [тч]? У чым спецыфіка вымаўлення спалучэння [чн] у беларускай мове?
 22. Хто з'яўляецца вынаходнікам літарнага пісьма для славянскага пісьменства?

2 МАРФАЛОГІЯ. ІМЕННЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

1. Марфалогія як раздзел граматыкі.
2. Іменныя часціны мовы. Назоўнік.
3. Прыметнік.
4. Лічэбнік.
5. Займеннік.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.
4. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю. М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 48 с.
5. Марозава, Я.Н. Тэсты па беларускай мове: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. – Віцебск, 2002.
6. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022. – 35 с.
7. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні / В.І. Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001.
8. Сучасная беларуская літаратурная мова: сінтаксіс, пунктуацыя: Вучэбна-метадычны комплекс / Склад. Н.П. Даўбешка. – Віцебск, 2006.
9. Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў: дапаможнік / склад.: З.І. Бадзевіч [і інш.]. – Мн., 2015.
10. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

1. **Марфалогія** – раздзел граматыкі, які вывучае лексіка-граматычныя класы слоў (часціны мовы), іх граматычныя катэгорыі і форма. Марфалагічныя катэгорыі ўтвараюць складаную сістэму, асновай якой з’яўляецца размеркаванне слоў па часцінах мовы. *Часціны мовы* – гэта класы, у якія аб’ядноўваюцца словы паводле іх граматычных прымет.

Для ўдакладнення паняцця «класы» выкарыстоўваюцца тэрміны «граматычныя класы» (улічваецца граматычная аформленасць слова), «лексіка-граматычныя класы» (падкрэсліваецца, што ў часціны мовы аб’яднаны словы, а не словаформы), «семантыка-граматычныя класы» (акцэнтуюцца ўвага на наяўнасці ў часціны мовы катэгарыяльнага

значэння). Усе гэтыя тэрміны дапаўняюць адзін аднаго і ў сукупнасці найбольш поўна перадаюць змест паняцця «часціны мовы».

Сучаснае вучэнне пра часціны мовы складвалася на працягу значнага прамежку часу і мае адносна сталыя традыцыі, звязаныя з этапамі станаўлення і развіцця марфалогіі. Упершыню схему часцін мовы прымяняльна да сваёй мовы вызначылі грэчаскія вучоныя (II ст. да н. э., Александрыя). З невялікімі зменамі рымляне выкарысталі яе ў лацінскай мове. Латынь была мовай культуры сярэднявечковай Еўропы, таму антычная схема стала прымяняцца і да апісання граматыкі новых еўрапейскіх моў. Класіфікацыя часцін мовы, якой прытрымліваліся М.В. Ламаносаў і яго паслядоўнікі ў рускай мове, узыходзіць да рымскіх граматык. Расійскія вучоныя, як і рымскія, вылучалі восем часцін мовы, сярод якіх імя, дзеяслоў, дзеепрыметнік, займеннік, прыназоўнік, злучнік, прыслоўе і выклічнік. На працягу дзесяцігоддзяў спіс часцін мовы то пашыраўся, то звужаўся. Так, А.А. Патабня, Ф.Ф. Фартунатаў, А.А. Пяшкоўскі, аналізуючы дзесяць часцін мовы як асноўных, адмаўлялі лічэбнікам і займеннікам у статусе самастойных часцін мовы. Французскі лінгвіст Ж. Вандрыес у працы «Мова» (1921 г.) разглядаў толькі дзве часціны мовы: імя і дзеяслоў.

Самастоўнымі часцінамі мовы традыцыйна лічацца назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік (утвараюць, іменныя часціны мовы), дзеяслоў (разам з формамі дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе). Прыслоўе (разам з прэдыкатыўнымі прыслоўямі, або словамі катэгорыі стану). Злучнік, прыназоўнік, часціца, звязкі, мадальныя словы ўтвараюць групу службовых часцін мовы. Асобна ў сістэме часцін мовы стаяць выклічнікі і гукаперайманні.

Іменныя часціны мовы

2. Назоўнік і яго лексіка-граматычныя разрады.

Назоўнік характарызуецца як часціна мовы са значэннем прадметнасці, выражанай марфалагічнымі катэгорыямі роду, ліку, склону. Паняцце прадметнасці ахоплівае не толькі найменні канкрэтных рэалій рэчаіснасці, але і назвы адцягненых рэалій, якасцяў, дзеянняў, прыкмет, працэсаў, з'яў, уласцівасцяў і інш. Катэгарыяльнае значэнне прадметнасці не можа служыць адэкватным адпаведнікам канкрэтнай прадметнасці, што служыць асновай для выдзялення толькі аднаго класа назоўнікаў (канкрэтных назоўнікі тыпу *стол, кніга, дрэва* і да т.п.). Па сутнасці, значэнне прадметнасці ўяўляецца лексічнай катэгорыяй, якая афармляецца пэўнымі граматычнымі паказчыкамі, таму назоўнікі правамерна называюць лексіка-граматычным разрадам слоў. Асабліва відавочным лексіка-граматычны характар назоўнікаў праяўляецца пры іх класіфікацыі на ўжо згаданыя разрады, што традыцыйна вылучаюцца з улікам і лексіка-семантычных, і марфалагічных крытэрыяў (адушаўленыя і неадушаўленыя, канкрэтныя і абстрактныя, агульныя і ўласныя, зборныя, рэчыўныя). Межы

гэтых разрадаў назоўнікаў перакрываюцца, бо адны і тыя ж словы звычайна ўключаюцца адначасова ў некалькі груп. Напрыклад, адны адушаўленыя назоўнікі могуць быць ахарактарызаваныя і як уласныя, і як абстрактныя (параўн.: *Алесь, Яніна, Сымон* і да т.п.), другія – як агульныя і як канкрэтныя (параўн.: *цяляр, дзяўчына, маці* і інш.).

Акрамя лексіка-граматычных разрадаў, назоўнікі натуральна падзяляюцца на разнастайныя тэматычныя групы, якія часцей за ўсё вылучаюцца ў межах памянёных разрадаў (параўн.: назвы раслін, жывёл, прылад працы і інш. – сярод канкрэтных назоўнікаў, назвы духоўных паняццяў, грамадскіх фармацый, навуковых плыняў і інш. – сярод абстрактных назоўнікаў і г.д.). Агульныя і ўласныя назоўнікі падзяляюцца на аснове таго, што першыя абагульняюць назвы аднародных прадметаў у адзін клас, абазначаюць не асобныя прадметы, а мноства прадметаў або тоесных цэлага (параўн.: *кропля, суніца, яйка* і да т.п.), або з агульнай дамінантнай рысай (параўн.: *дом, стул, хмара* і да т.п.); другія ж абазначаюць асобныя прадметы і рэаліі з шэрагу адна тыпных, індывідуалізуюць іх (параўн.: *Мінск* – сярод мноства гарадоў, *Беларусь* – сярод мноства краін, *Ганна* – сярод мноства імёнаў і г.д.).

Сярод уласных імёнаў вылучаюцца імёны людзей (параўн.: *Скарына, Купала, Каліноўскі* і інш.), тапанімічныя і астранамічныя назвы (параўн.: *Гродна, Нарач, Сатурн* і інш.), найменні прадпрыемстваў, арганізацый выдавецтваў, назвы гатункаў, вырабаў і інш. (параўн.: завод “*Віцязь*”, выдавецтва “*Полымя*”, каманда “*Дынама*”, тэлевізар “*Гарызонт*” і да т.п.). У адрозненне ад агульных назоўнікаў уласныя ўжываюцца, як правіла, у адной форме ліку, часцей у адзіночным, не супрацьпастаўляюцца па ім (параўн.: *Спартак, Брэст, Баранавічы і горад / гарады, дождж / дажджы* і інш.). У множным ліку могуць ужывацца ўласныя імёны, якія адносяцца, напрыклад, да розных людзей (параўн.: *два Сымоны, сям’я Пратасавых* і інш.).

Ва ўзаемасувязях агульных і уласных імёнаў існуе адваротная залежнасць: агульныя імёны часцей выкарыстоўваюцца ў значэнні ўласных, пэўным чынам матывуюць іх (параўн.: *Колас і колас, Крапіва і крапіва, Танк і танк* і інш.), у той час як уласныя імёны ўжываюцца ў значэнні агульных значна радзей (параўн.: *форд, наган, хам* і інш.). На пісьме ўласныя назвы адрозніваюцца ад агульных тым, што пішуцца ў беларускай мове заўсёды з вялікай літары.

Канкрэтныя і абстрактныя назоўнікі размяжоўваюцца тым, што ў першых граматычная і лексічная прадметнасць супадае, тады як у другіх адзначаецца толькі граматычная прадметнасць. Але канкрэтныя назоўнікі абазначаюць не толькі ўспрымальныя нашымі органамі пачуццяў прадметы (параўн.: *канапа, куст* і да т.п.), але і больш ёмістыя рэаліі, калі нашымі органамі пачуццяў фіксуецца толькі іх частка (параўн.: *рака, снег* і да т.п.). Абстрактныя назоўнікі абазначаюць адцягненыя паняцці, пачуцці,

якасці, прыкметы, дзеянні (параўн.: *свабода, каханне, дабрыня, блакіт, гарачыня* і да т.п.), не спалучаюцца, як правіла, з лічэбнікамі і рэдка выкарыстоўваюцца ў форме множнага ліку. Абстрактныя назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі -у, (-ю), а іх канкрэтныя адпаведнікі – -а, (-я) (параўн.: *бою, характару* і інш. і *пальца, дывана* і інш.).

У некаторых выпадках мяжа паміж канкрэтнымі і абстрактнымі назоўнікамі не з’яўляецца выразнай, што прыводзіць да іх неадназначнай граматычнай характарыстыкі. Так слова *канікулы* ў беларускай мове разглядаецца як канкрэтнае, а ў блізкароднаснай рускай мове – як абстрактнае. Абстрактныя назоўнікі па свайму ўтварэнню часта з’яўляюцца аддзяяслоўнымі ці адпрыметнікавымі (параўн.: *хваляванне, чырвань* і да т.п.). Канкрэтны або абстрактны характар пэўных назоўнікаў часам можа вызначацца кантэкстам. Так, у сказах *Праз вёску пралягала грунтовая дарога* і *Ён удаля выбраў сваю жыццёвую дарогу* слова *дарога* ў першым выпадку мае канкрэтнае значэнне, а ў другім – абстрактнае.

Падзел назоўнікаў на *адушаўлёныя* і *неадушаўлёныя* заснаваны на семантычным крытэрыі, бо *адушаўлёныя назоўнікі* звычайна абазначаюць жывых істот, а *неадушаўлёныя* – нежывыя прадметы, паняцці, падзеі, прыкметы і інш., прычым дадзены сэнсавы крытэрыі падмацоўваецца марфалагічнымі паказчыкамі: у *адушаўлёных назоўнікаў* форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з родным склонам, а ў *неадушаўлёных* – з формай назоўнага склону (параўн.: *бачыць студэнтаў*, але *бачыць кнігі* і да т.п.). Неабходна, аднак, заўважыць, што адзначаны моўны паказчык часам не супадае з прыроднымі характарыстыкамі адпаведных прадметаў, бо *адушаўлёнымі назоўнікамі* могуць абазначацца, напрыклад, нежывыя людзі (параўн.: *нябожчык, тапелец, мярцвяк* і інш.), або віртуальныя, міфічныя істоты, дэмань (параўн.: *чорт, вядзьмак, русалка* і інш.), або шахматныя фігуры, цацкі, ігральныя карты (параўн.: *ферзь, лялька, козыр* і да т.п.). Неадушаўлёнымі ж назоўнікамі называюць расліны, мікраарганізмы (параўн.: *клён, грыб, чарот, бацыла* і да т.п.), якія з біялагічнага пункту гледжання з’яўляюцца жывымі. Згодна з граматычным крытэрыем да *неадушаўлёных назоўнікаў* адносяцца абазначэнні сукупнасцей людзей ці іншых жывых істот (параўн.: *полк, натоўп, статак, касяк, табун* і інш.). У пэўных кантэкстах *неадушаўлёныя назоўнікі* могуць набываць значэнне *адушаўлёных* (параўн.: *узяць языкоў* у сэнсе ‘палонных’ і да т.п.).

Сярод агульных назоўнікаў асобую групу складаюць *зборныя*, якія абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў (*адушаўлёных* і *неадушаўлёных*), што ўяўляюць сабой адно цэлае (параўн.: *моладзь, машкара, каменне* і да т.п.). З граматычнага пункту гледжання *зборныя назоўнікі* характарызуюцца тым, што большасць з іх не мае карэляцыі па ліку, ужываецца пераважна ў форме адзіночнага ліку і не спалучаецца

з колькаснымі лічэбнікамі. У якасці фармальнай падмацаванасці для выдзялення зборных назоўнікаў у асобны лексіка-граматычны разрад выступаюць спецыфічныя словаўтваральныя суфіксы *-ств-* (*-цтв-*), *-нік-*, *-няк-*, *-ін-*, *-ар-*, *-ур-* і інш. (параўн.: *птаства*, *хвойнік*, *маладняк*, *садавіна*, *агентура*, *дзетвара* і г.д.). Меншую групу зборных назоўнікаў утвараюць словы, што выражаюць ідэю непадзельнасці цэлага, складзенага з аднародных адзінак, лексічна, без спецыяльных суфіксаў (параўн.: *люд*, *хлам*, *друз*, *посуд* і інш.). Многія зборныя назоўнікі супрацьпастаўляюцца адпаведным асабовым назоўнікам са значэннем адзінкавасці (параўн.: *хвойнік* / *хваіна*, *люд* / *людзіна* і інш.), але не ўсе з іх маюць падобную карэляцыю (параўн.: *хмыз* / ? , *моладзь* / ? і інш.).

Лексіка-граматычную групу ўтвараюць таксама **рэчыўныя** назоўнікі, якія абазначаюць аднародныя па саставу матэрыялы, што пры дзяленні на часткі не страчваюць якасцяў цэлага. Падобна зборным назоўнікам рэчыўныя не маюць супрацьпастаўленых адпаведнікаў па ліку і выступаюць або толькі ў форме адзіночнага ліку (параўн.: *цэмент*, *мука*, *малако* і інш.), або толькі множнага (параўн.: *анілкі*, *дрожджы*, *духі* і інш.). У суадносных формах *віно* – *віны*, *масла* – *маслы* і да т.п. супрацьпастаўляюцца не столькі лікавыя, колькі якасныя характарыстыкі згаданых рэчываў. Да зборных назоўнікаў адносяцца найменні металаў (параўн.: *жалеа*, *бронза*, *латунь* і інш.), хімічных элементаў (параўн.: *аміак*, *кісларод*, *азот* і інш.), прадуктаў харчавання (параўн.: *алей*, *соль*, *хлеб* і інш.), лякарстваў і медыцынскіх прэпаратаў (параўн.: *валідол*, *ёд*, *стрэптацыд* і інш.), раслін (параўн.: *ажына*, *чарот*, *шыпына* і інш.), прамысловых вырабаў (параўн.: *абутак*, *сукно*, *шоўк* і інш.), сельскагаспадарчых культур (параўн.: *авёс*, *бульба*, *капуста* і інш.), вадкасцяў і сыпучых матэрыялаў (параўн.: *нафта*, *пясок* і інш.), прыродных з’яў (параўн.: *град*, *дождж*, *снег* і інш.). Некаторыя рэчыўныя назоўнікі супрацьпастаўляюцца аднакаранёвым назоўнікам са значэннем адзінкавасці (параўн.: *бульба* – *бульбіна*, *пясок* – *пясчынка*, *салом* – *саломінка* і інш.), што словаўтваральна збліжае іх са зборнымі назоўнікамі. Граматычны характар рэчыўных назоўнікаў мужчынскага роду выражаецца тым, што ў родным склоне яны звычайна маюць канчатак *-у* (*-ю*), параўн.: *мёду*, *пяску*, *алею* і інш. (але *аўса*, *хлеба*), што ўсе рэчыўныя назоўнікі выступаюць у форме аднаго ліку (пераважна адзіночнага), што яны не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі.

Катэгорыя роду. Род служыць адной з найбольш глабальных граматычных катэгорый, якая праяўляецца не толькі ў імёнах (назоўнікаў, прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў), але і ў пэўных формах дзеяслова (прошлы час адзіночнага ліку, абвесны лад, дзеепрыметнікі). У пераважнай большасці назоўнікаў адзіночнага ліку род выражаецца фармальна, з дапамогай пэўных канчаткаў, на аснове якіх усе гэтыя назоўнікі размяркоўваюцца па трох марфалагічных разрадах: мужчынскі, жаночы і ніякі род.

У дачыненні да многіх адушаўлёных назоўнікаў катэгорыя роду даволі выразна матывуецца біялагічным полам адпаведных асоб, дзякуючы чаму ўтвараецца натуральнае супрацьпастаўленне назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду, якія сумесна супрацьпастаўляюцца ў сваю чаргу назоўнікам ніякага роду. Такім чынам, род служыць для адушаўлёных назоўнікаў найперш семантычнай катэгорыяй, што аднак таксама даволі паслядоўна афармляецца марфалагічнымі паказчыкамі і яшчэ больш выразна і дакладна сінтаксічнымі сродкамі, праз спалучальнасць назоўнікаў з рознымі азначэннямі. Для неадушаўлёных назоўнікаў семантычная матываванасць роду не з'яўляецца відавочнай, але можа праяўляцца пры антрапамарфізацыі нежывых прадметаў і істот, што абазначаюцца словамі, род якіх не дыферэнцыруе іх біялагічны пол (параўн.: *акула, камар, муха, мыш* і інш.), і можа праяўляцца не толькі ў паэзіі, фальклоры, але і ў паўсядзённай мове (параўн.: *Уся вёска выйшла на грыбы, Амаль увесць Мінск выехаў на бульбу, Усё сяло ўздыхнула з палёгкай* і інш.). Значыць, матывацыя граматычнага роду біялагічным полам уяўляецца даволі празрыстай.

З семантычнага пункту гледжання да назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду адносяцца адпаведныя назвы асоб мужчынскага і жаночага полу (параўн.: *дзядзька, хлопчык* і інш. – мужчынскі род, *сястра, кабета* і інш. – жаночы род), прычым і такія назоўнікі (звычайна запазычаныя словы), якія марфалагічна не маюць форм свайго выражэння, або нескланяльныя назоўнікі (параўн.: *кулі* – мужчынскі род, *лэдзі* – жаночы род і інш.). У тэксце род нескланяльных назоўнікаў паслядоўна праяўляецца сінтаксічна праз форму дапасаванага да іх слова (параўн.: *прыгожае кімано, ветлівая мадам, замежны аташэ* і да т.п.).

З марфалагічнага пункту гледжання да мужчынскага роду адносяцца назоўнікі з нулявым канчаткам у назоўным склоне і канчаткамі *-а (-я)*, *-у (-ю)* у родным склоне, а таксама тыя назвы асоб мужчынскага полу, якія маюць канчатак *-а, (-я)* у назоўным склоне (параўн.: *мужчына, дзядуля* і інш.). Да назоўнікаў жаночага роду належаць словы з канчаткамі *-а (-я)* і нулявым канчаткам у назоўным склоне і з канчаткамі *-ы (-і)* у родным склоне (параўн.: *хата – хаты, восень – восені, ноч – ночы, зямля – зямлі* і да т.п.). Да ніякага роду адносяцца назоўнікі з канчаткамі *-о (-ё)*, *-а (-я)*, *-е* ў назоўным склоне, назоўнікі на *-мя*, нескланяльныя неадушаўлёныя назоўнікі тыпу *шасі, метро, рагу, фота* і інш.).

Для сучаснай беларускай мовы характэрнай з'яўляецца наяўнасць групы назоўнікаў на *-а (-я)* агульнага роду, якія ў залежнасці ад свайго накіраванасці на знешні адушаўлёны прадмет могуць мець і мужчынскі, і жаночы, і ніякі род, што знаходзіць сваё фармальнае падмацаванне толькі сінтаксічнымі сродкамі (параўн.: *малы сірата, малая сірата, малое сірата* і да т.п.). Некаторыя назоўнікі марфалагічна належаць да мужчынскага роду, але могуць суадносіцца з найменнямі асоб

і мужчынскага, і жаночага полу, што сінтаксічна можа выражацца адпаведнымі канструкцыямі тыпу *Прафесар прачытаў лекцыю* і *Прафесар прачытала лекцыю*, а можа і не выражацца, але суадноснасць з полам асобы вынікае з сітуацыі або кантэксту.

У абрэвіятурах род назоўнікаў вызначаецца паводле роду апорнага слова: *НАН* – Нацыянальная акадэмія навук – жаночы род, *ЦУМ* – Цэнтральны універсальны магазін – мужчынскі род, *СКБ* – спецыяльнае канструктарскае бюро – ніякі род. Род тых запазычаных назоўнікаў з нязменнай формай, якія абазначаюць птушак, жывёл, некаторыя неадушаўлёныя прадметы, звязваецца з граматычнымі паказчыкамі родавага наймення (гіпероніма), што ўключае ў сябе адпаведныя відавныя назвы (гіпонімы); параўн.: *цэцэ* ‘муха’ – жаночы род, *цынандалі* ‘віно’ – ніякі род, *сірока* ‘вечер’ – мужчынскі род і да т.п., або з’яўляецца мужчынскім пры найменні жывых істот (параўн.: *шымпанзе*, *какаду*, *поні* і інш.), або ніякім пры намінацыі неадушаўлёных прадметаў (параўн.: *меню*, *метро*, *купэ* і інш.).

Пры вызначэнні роду нязменных назоўнікаў, якія абазначаюць геаграфічныя паняцці і аб’екты, служаць назвамі газет, часопісаў і да т.п., таксама выкарыстоўваецца граматычны паказчык роду таго абагульненага (родавага) наймення, што ўключае ў сябе гэтыя назоўнікі (параўн.: *Батумі* ‘горад’ – мужчынскі род, *Micicini* ‘рака’ жаночы род, *Анта* – мужчынскі род і да т.п.). Род тых абрэвіатур, што скланяюцца, вызначаецца не адпаведнай граматычнай прыкметай стрыжнявога слова (слоў), а фармальным паказчыкам, які праяўляецца гэтай абрэвіатурай (параўн.: *ВАК* ‘Вышэйшая атэстацыйная камісія’, *ВАКам* – мужчынскі род і інш.).

Некаторыя назоўнікі сучаснай беларускай мовы маюць варыянтныя формы роду, г. зн. ужываюцца ў мужчынскім, у жаночым і ў ніякім родах (параўн.: *зал* – *зала*, *салат* – *салата*, *клавiш* – *клавiша*, *санаторый* – *санаторыя*, *шаша* – *шасэ* і інш.). У залежнасці ад канкрэтнай суаднесенасці адушаўлёнага назоўніка, ад мастацкіх, экспрэсіўных, стылістычных мэтай выказвання фактычна кожны назоўнік у пэўным кантэксце семантычна можа надзяляцца любым родам для таго, каб больш выразна падкрэсліць тыя ці іншыя якасці адпаведных рэалій, матываваных канкрэтным родам.

Такім чынам, катэгорыя роду з’яўляецца па сваёй прыродзе лексіка-граматычнай, і нават у дачыненні да адушаўлёных назоўнікаў можа рэалізавацца ці чыста лексічнымі сродкамі (параўн.: *бацька* – *маці*, *юнак* – *дзяўчына*, *дзядзька* – *цётка* і інш.), ці словаўтваральнымі (параўн.: *студэнт* – *студэнтка*, *акцёр* – *актрыса* і інш.), ці сінтаксічнымі (параўн.: *наш дырэктар* – *наша дырэктар*, *доктар наведаў* – *доктар наведала* і інш.). Вызначальную роль пры гэтым адыгрывае семантычны крытэры, заснаваны на суаднесенасці адушаўлёнага назоўніка з пэўнай асобай. Семантычная матываванасць родавай характарыстыкі назоўнікаў, якія

абазначаюць не людзей, а іншых жывых істот, у значнай ступені залежыць ад інтарэсаў чалавека: калі гэтыя істоты маюць для чалавека пэўнае значэнне, з'яўляюцца важнымі для яго з якога-небудзь пункту гледжання (напрыклад, гаспадарчага), то іх назвы звычайна дыферэнцыруюцца ў родзе лексічнымі або граматычнымі сродкамі (параўн.: *конь* – *кабыла*, *бык* – *карова*, *баран* – *авечка*, *певень* – *курыца*, *казёл* – *каза* і інш.). Адрозніваюцца ў родзе таксама найменні буйных дзікіх жывёл, характэрных для пражывання таго ці іншага этнасу і звычайна адлюстраваных у яго фальклоры як тыповыя дзейныя асобы (параўн.: *воўк* – *ваўчыца*, *мядзведзь* – *мядзведзіца* і інш.). Як правіла, назвы дробных жывёл, большасці птушак, рыб, насякомых, а таксама тых істот, што рэдка сустракаюцца ці зусім не сустракаюцца ў жыцці пэўнага этнасу, не маюць родавых адрозненняў (параўн.: *мыш*, *ластаўка*, *лінь*, *муха*, *жук*, *акула*, *дыназаўр* і інш.).

Для неадушаўлёных назоўнікаў катэгорыя роду адыгрывае пераважна класіфікацыйную ролю, хаця і не выключана выкарыстанне дадзенага граматычнага паказчыка ў мастацкіх мэтах (параўн.: *Беларусь* – *мая шыншына* У. Дубоўкі, *А гэты ветрык дураслівы // Траве зялёнай чэша грывы, // У садку жартуе з верабінай, // Як голец-хлопец той з дзяўчынай* Я. Коласа і інш.). Вядомы рускі выраз *Одесса* – *мама*, *Ростов* – *папа* ўяўляецца небеспадстаўным з семантычнага пункту гледжання, бо сілкуецца адпаведнай і надзейнай граматычнай падтрымкай, у той час як выраз *Киев* – *матер* *городов русских* выйшаў з ужытку не толькі таму, што пераразмеркаваліся найменні, звязаныя з паняццем *Русь*, але і па граматычнай прычыне.

Катэгорыя ліку. Лексіка-граматычная катэгорыя ліку семантычна знаходзіць сваё выражэнне ў асобным разрадзе слоў – лічэбніках, а таксама ў некаторых формах дзеясловаў, у многіх назоўніках, займенніках, прыметніках, прыслоўях, з дапамогай якіх можна выразіць (азначыць) любы лік, і дакладны, і няпэўны. У параўнанні з родам катэгорыя ліку больш паслядоўна і выразна матывуецца знешняй рэальнасцю: адзінкавасцю або множнасцю пазначаных словамі прадметаў, з'яў, прыкмет, а таксама іх расчлянёнасцю. У залежнасці ад таго, злічонымі ці незлічонымі з'яўляюцца адпаведныя абазначэнні, назоўнікі беларускай мовы падзяляюцца на словы, што маюць адзіночны і множны лік, словы толькі з адзіночным лікам, або, словы толькі з множным лікам, або *pluralia tantum*.

Да *singularia tantum* належаць уласныя назвы (параўн.: *Купала*, *Беларусь*, *Мінск* і да т.п.), рэчыўныя назоўнікі (параўн.: *вада*, *сена*, *золата* і інш.), адцягненыя назоўнікі са значэннем прыкметы, дзеяння, стану (параўн.: *братэрства*, *сінь*, *ідэалізм* і інш.), зборныя назоўнікі (параўн.: *студэнцтва*, *птаства*, *лаmachча* і інш.), назвы месяцаў, напрамкі свету (параўн.: *лістапад*, *жнівень*, *поўдзень* і інш.). *Pluralia tantum* складаюць назоўнікі, што абазначаюць парныя або састаўныя прадметы (параўн.: *сані*, *акуляры*, *шахматы* і інш.), некаторыя абстрактныя паняцці (параўн.: *наводзіны*, *зносіны*, *гульні* і інш.), паўтаральныя дзеянні, працэсы (параўн.: *дэбаты*,

заняткі, жмуркі і інш.), пэўныя часавыя адрэзкі, святы, абрады (параўн.: *канікулы, дажынкi, заручыны* і інш.), некаторыя ўласныя імёны (параўн.: *Смалявічы, Афіны, Гімалаі* і інш.), назвы сукупнасці чаго-небудзь (параўн.: *аліменты, дрожджы, фінансы* і інш.), найменні частак цела (параўн.: *лёгкія, бронхі, ныркі* і інш.). Некаторыя множналікавыя назоўнікі падлягаюць злічэнню (параўн.: *трое саней, двое сутак, шмат дэбатаў* і інш.).

Назоўнікі з суадноснымі формамі адзіночнага і множнага ліку абазначаюць і канкрэтныя прадметы (параўн.: *стол – сталы, літара – літары, ліст – лісты* і інш.), і адцягненыя паняцці (параўн.: *думка – думкі, тэорыя – тэорыі, погляд – погляды* і інш.).

Фармальна граматычнае значэнне назоўнікаў адзіночнага ліку праяўляецца нулявым канчаткам канчаткамі *-а (-я), -о, -е* ў назоўным склоне (параўн.: *конь, дуб, горад, галава, вішня, акно, поле* і інш.) ; множнага ліку – канчаткамі *-ы, (-і)* (параўн.: *хаты, коні* і інш.), радзей *-е* (параўн.: *мінчане, сяляне* і інш.), а таксама сінтаксічна праз формы спалучальных з назоўнікамі азначэнняў, якія або дубліруюць марфалагічна выражаныя формы ліку (параўн.: *галасісты салавей, смачная рыба, моцнае дрэва* і інш.), або служаць адзіным сродкам яго выражэння для нязменных форм назоўнікаў (параўн.: *прыгожае кашнэ – прыгожыя кашнэ* і інш.). Асобныя назоўнікі і займеннікі ўтвараюць форму множнага ліку суплетывным спосабам (параўн.: *чалавек – людзі, я – мы* і інш.).

Для значэнняў катэгорыі адзіночнага і множнага ліку ўласцівы транспазіцыі, бо ў пэўных сітуацыях і кантэкстах згаданыя значэнні могуць ужывацца адно на месцы другога (параўн.: *У нашых лясах водзіцца воўк і ліса і Мне не хочацца жыць у розных там аўстраліях* і інш.). Адно з істотных адрозненняў паміж катэгорыямі адзіночнага і множнага ліку заключаецца ў тым, што першая звязана з паняццем пэўнасці, другая – з паняццем няпэўнасці.

Множны лік рэчыўных назоўнікаў часцей за ўсё мае адносіны не да ўласна ліку, а да тых розных семантычных асаблівасцяў слоў, што адлюстроўваюць гатункі, якасці, інтэнсіўнасць, аб'ём і іншыя ўласцівасці рэчаў (параўн.: *калійныя солі, малдаўскія віны, пяскі пустыні, сібірскія снягі* і інш.), пры гэтым падобныя словы часта тэрміналагізуюцца.

У адносінах да ўласных асоб множны лік ужываецца для іх размежавання (параўн.: *браты Казловы, дзве Тані* і інш.).

Катэгорыя склону. Граматычная катэгорыя склону выражае адносіны паміж словамі ў сказе або ў словазлучэнні і праяўляецца фармальна праз канчаткі імён ці сінтаксічным спосабам у нескланяльных назоўнікаў праз дапасаваныя да іх словы. Гэта катэгорыя значна слабей матывуецца лагічнымі або знешнімі фактарамі, чым катэгорыі ліку і роду, і залежыць у асноўным ад адносін паміж словамі ў сказе, прычым у адных грамах гэтай катэгорыі ў большай ступені праяўляюцца лагічныя паняцці (месны і творны склон), у другіх грамах (назоўны, родны, давальны, вінавальны) – у меншай.

У сучаснай беларускай мове налічваецца шэсць склонаў (назоўны, родны, давальны, вінавальны, творны, месны); акрамя таго, захаваліся рэшткі клічнага склону (*браце, сынку, княжа, Міхале*), які, аднак, у сённяшніх граматычных апісаннях не разглядаецца ў якасці самастойнага, хаця вылучаўся ў першай беларускай граматыцы, быў характэрным для агульнаславянскай мовы. Значэнне кожнага склону служыць даволі складаным комплексам семантычных функцый і граматычных характарыстык, якія рэалізуюцца ў залежнасці ад ролі, месца імені ў сказе.

У залежнасці ад роду і наяўнасці тых або іншых канчаткаў беларускія назоўнікі класіфікуюцца на тры асноўныя *тыпы скланення*. Да першага скланення належаць назоўнікі жаночага роду з канчаткамі *-а (-я)* ў назоўным склоне адзіночнага ліку (параўн.: *галава, зямля* і інш.) і назоўнікі мужчынскага роду з націскнымі канчаткамі *-а (-я)* (*старшыня, суддзя, старшыня, Ілья, Кузьма* і пад.). Другое скланенне ўключае ў сябе назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам (параўн.: *дом, чытач, Алесь* і інш.), большасць назоўнікаў ніякага роду (параўн.: *акно, галлё, поле, сала* і інш.) разам з пяццю імёнамі на *-мя* (*бярэмя, вымя, полымя, семя, цёмя*). Трэцяе скланенне ахоплівае назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам (параўн.: *гусь, кроў, ноч* і інш.).

Пад выдзеленыя тыпы скланення не падпадаюць *рознаскланяльныя назоўнікі* (назвы маладых істот, тры назоўнікі ніякага роду на *-мя* (*імя, стрэмя, племя*), назоўнікі агульнага роду пры абазначэнні асоб мужчынскага полу і назоўнікі мужчынскага роду з ненаціскнымі канчаткамі *-а, (-я)*), параўн.: *ваўчаня, кураня, плакса Толя, мужчына, Ваня, дзядуля* і пад.

Асобны тып скланення ўтвараюць субстантываваныя прыметнікі, дзеепрыметнікі, якія скланяюцца па ўзору прыметнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду. Марфалагічна нязменныя назоўнікі, запазычаныя з іншых моў, складаюць групу нескланяльных слоў (нулявога скланення) (параўн.: *пані, паліто, Чылі* і інш.), склон якіх, аднак, праяўляецца праз сінтаксічныя паказчыкі. З уласна беларускіх нязменных назоўнікаў трэба адзначыць жаночыя прозвішчы на зычны (параўн.: *Гурловіч, Корзюк, Раманчык* і інш.), а таксама ўтвораныя ад агульных назоўнікаў ніякага роду (параўн.: *Калена, Матавіла* і інш.), прозвішчы мужчынскага і жаночага роду на *-о* (параўн.: *Гурло, Ралько* і інш.), прозвішчы на *-іх (-ых)* тыпу *Касых, Рудых* і інш, большасць абрэвіятур (параўн.: *БПА, МТЗ* і інш.) і некат. інш.

Множналікавыя назоўнікі тыпу *нажніцы, канікулы, дзверы, грудзі, брусніцы, суткі, сані* і да т.п. знаходзяцца па-за тыпамі скланення

Назоўнікі першага скланення адзіночнага ліку маюць у творным склоне – канчаткі *-ой (-ою), -ей (-ею), -ай (-аю), -яй (-яю)*, параўн.: *гарой (-ою), жняёй (-ёю), кнігай (-аю), лініяй (-яю)* і інш.; у давальным і месным склонах – канчаткі *-е, -ы, -і, -э* (параўн.: *аб кнізе, на гары, аб жняі, на шчацэ* і інш.). Выбар канчаткаў у месным і давальным склонах як

і ў назоўнікаў першага скланення залежыць ад зычнага асновы, а таксама ад месца націску: канчатак *-е* ўласцівы назоўнікам з асновай на цвёрды зычны і *г, х*, якія ў беларускай мове чаргуюцца з *з, с*; канчатак *-э* адзначаецца ў назоўніках на *-к* (які чаргуюцца з *ц*) і націскам на канчатку; канчатак *-ы* маюць назоўнікі на *жс, джс, ш, ч, р, ц*, а таксама на *-к* (які чаргуюцца з *ц*) з ненаціскным канчаткам.

Найбольш складанымі пры напісанні лічацца канчаткі назоўнікаў другога скланення мужчынскага роду адзіночнага ліку роднага і меснага склонаў. Пры іх выбары трэба кіравацца нарматыўнымі слоўнікамі беларускай мовы.

Звычайна канчаткі *-у (-ю)* ў родным склоне адзіночнага ліку маюць наступныя групы слоў з абагульненым значэннем: абстрактныя назоўнікі са значэннем прымет, дзеянняў, пачуццяў, разумовых паняццяў, напрамкаў прасторы і неакрэсленых прамежкаў часу, грамадскіх і палітычных фармацый, з'яў прыроды, захворванняў і інш. (параўн.: *блакіту, пералёту, болю, розуму, абшару, інтэрвалу, капіталізму, ветру, радыкуліту, вопыту, гатунку, сну, шуму, захаду, намеру, часу, рамантызму, выбуху, грукату, шторму, сацыялізму, марксізму* і да т.п.); рэчыўныя назоўнікі (параўн.: *воску, тлушчу, клею, паркалю, гароху, пяску, цукру, снегу, моху, цэменту, мёду, торфу, цынку, алюмінію, вадароду, чаю* і да т.п., але: *аўса, хлеба*); назоўнікі са зборным значэннем (параўн.: *натоўпу, бярэзніку, рою, утылю, лесу, саду* і да т.п.). З канчаткам *-а (-я)* ўжываюцца назоўнікі, якія абазначаюць: асоб і жывых істот, а таксама часткі цела чалавека і жывёл: *брата, сына, філолага, каня, тыгра, носа, рота, зуба*; канкрэтныя прадметы рэчаіснасці, якія можна лічыць, канкрэтныя паняцці, навуковыя тэрміны: *нажа, мяшка, вугла, перпендыкуляра, косінуса*; грамадскія арганізацыі, прадпрыемствы, установы: *камітэта, завода, сельсавета, горада, камбіната*; геаграфічныя і астранамічныя паняцці, населеныя пункты, назвы мясцовасцей: *Мінска, Гомеля, Нёмана, касмадрома, узгорка, бугра*; грашовыя адзінкі, меры вагі, пэўныя прамежкі часу: *рубля, франка, кілаграма, года, тыдня, верасня*.

Для назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку меснага склона выбар канчаткаў залежыць ад апошняга зычнага асновы: канчатак *-е* маюць назоўнікі з цвёрдай асновай (параўн.: *клён – на клёне, луг – у лузе* і інш.); канчатак *-у* ўласцівы назоўнікам з асновай на *-к-* (параўн.: *у банку, на карку* і інш.), назоўнікам на *-г, -х* са значэннем адцягненых паняццяў (параўн.: *бегу, руху* і інш.), іншамоўнага паходжання (параўн.: *дыялогу, цэху* і інш.), уласным назвам (параўн.: *Гамбургу, Цюрыху* і інш.), а таксама некаторым канкрэтным назоўнікам (параўн.: *на рычагу, на арэху* і інш.); канчатак *-ы* характэрны для назоўнікаў з асновай на *р, ц* і шыпячыя (параўн.: *у гушчары, на пальцы, аб стрыжы* і інш.); канчатак *-і* маюць назоўнікі з асновай на мяккі зычны і *й* (параўн.: *на агні, аб сталі, у музеі* і інш.).

Назоўнікі трэцяга скланення ў родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку маюць канчаткі *-і, -ы* (параўн.: *гусі, мышы* і інш.);

канчаткі вінавальнага склону супадаюць с канчаткамі назоўнага склону; у творным склоне для гэтых назоўнікаў характэрны канчаткі *-у, -ю* (параўн.: *гуссю, мышшу* і інш.), прычым тут адзначаецца пасля галосных падаўжэнне зычных, апрача губных, *р, л*, калі аснова заканчваецца збегам зычных (параўн.: *радасцю, поўсцю* і інш.). Пасля губных і *р* асновы дадзеных назоўнікаў у творным склоне перад галоснымі пішацца апостраф (параўн.: *глыб – глыб’ю, шыр – шыр’ю* і інш.).

У рознаскланяльных назоўнікаў адзіночнага ліку ва ўскосных склонах адзначаюцца канчаткі, уласцівыя і першаму, і другому, і трэцяму скланенню.

Назоўнікі ніякага роду на *-мя* (*імя, племя, стрэмя*) маюць двухварыянтнае скланенне: з суфіксам *-ен* (скланяюцца як назоўнікі першага скланення, за выключэннем творнага склону, дзе яны маюць канчатак другога скланення *-ем – іменем, племенем, стрэменем*) – і без суфікса (скланяюцца як назоўнікі другога скланення – *племя, племю, племем, аб племі*).

Назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* ў родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку змяняюцца па ўзору першага скланення (параўн.: *бацькі, старшыні, бацьку, старшыню* і інш.). Канчаткі творнага склону залежаць ад тыпу асновы і націску падобных слоў: у гэтых назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны фіксуецца ці ненаціскны канчатак *-ам* (параўн.: *бацькам, мужчынам* і інш.), ці націскны *-ой (-ею)*; параўн.: *Фамой (-ою), тамадой (-ою)* і г.д.; з асновай на мяккі зычны адзначаюцца канчаткі *-ем* (параўн.: *Васем, дзядулем* і інш.), *-ею (-ёю)*, параўн.: *суддзёй (-ёю), старшынёй (-ёю)* і г.д. Гэтаксама ў залежнасці ад асновы і націску пішуцца канчаткі давальнага і меснага склонаў (параўн.: *Фаме, аб Фаме* – першае скланенне, *мужчыну, аб мужчыну* – другое скланенне). Па гэтаму ж узору скланяюцца і назоўнікі агульнага роду пры абазначэнні імі асоб мужчынскага полу (параўн.: *гарэза, гарэзу, гарэзам, аб гарэзу*). Назоўнік *сірата* скланяецца па ўзору другога скланення незалежна ад полу абазначанай асобы (параўн. *сіраты, сіраце, сірату, сіратой (-ою), аб сіраце*).

Назоўнікі са значэннем маладых істот набываюць у давальным і месным склонах суфікс *-яц* і змяняюцца па ўзору трэцяга скланення (параўн.: *ягняці, дзіцяці, аб ягняці, дзіцяці* і г.д.), а ў творным склоне маюць канчатак другога скланення (параўн.: *ягнём, дзіцём* і г.д.).

У множным ліку назоўнікі ўсіх тыпаў скланення маюць аднолькавыя канчаткі, за выключэннем роднага склону: назоўны склон – канчаткі *-ы (-і)* (параўн.: *мужчыны, землі* і інш.), а з асновай на *-анін* – *-е* (параўн.: *мінчанін – мінчане* і інш.); давальны склон – канчаткі *-ам (-ям)*, параўн.: *мужчынам, землям* і інш.; вінавальны склон – канчаткі неадусаўлёных назоўнікаў супадаюць з канчаткамі назоўнага склону, адушаўлёных назоўнікаў – з канчаткамі роднага склону; творны склон – канчаткі *-амі*

(-ямі), параўн.: *мужчынамі, землямі* і інш.; месны склон – канчаткі *-ах* (*-ях*), параўн.: *мужчынах, землях* і да т.п.

Канчаткі назоўнікаў роднага склону залежаць ад тыпу скланення: назоўнікі першага скланення маюць нулявы канчатак, калі аснова заканчваецца на адзін зычны (параўн.: *хат, сцен* і інш.), канчаткі *-аў (-яў)* – на збег зычных (параўн.: *земляў, гульняў* і інш.), нулявы канчатак, калі другі зычны асновы гук *к* (параўн.: *думак, шапак* і інш.); назоўнікі другога скланення маюць канчаткі *-аў (-яў), -оў (-ёў), -эй (-ей)*, параўн.: *інжынераў, вучняў, братоў, аваднёў, вачэй, коней* і г.д.

Назоўнікі трэцяга скланення ў родным склоне множнага ліку пад націскам маюць канчаткі *-эй (-ей)*, параўн.: *мышэй, абласцей* і інш.; не пад націскам – канчаткі *-аў (-яў)*, параўн.: *рэчаў, даляў* і інш.

Для некаторых назоўнікаў у множным ліку роднага склону адзначаюцца варыянтныя канчаткі: нулявы / *-аў (-яў)* (параўн.: *партызан / партызанаў, вішань / вішняў* і інш.); *-аў (-яў) / -эй (-ей)*; (параўн.: *печаў / пячэй, можнасцяў / можнасцей* і інш.).

Свае асаблівасці скланення ў беларускай мове маюць **уласныя назоўнікі**. Прозвішчы на *з, к, х* з ненаціскным канчаткам *-а*, утвораныя ад адпаведных назваў прадметаў жаночага роду (параўн.: *кніга, трэска, муха* і інш.), набываюць у давальным і месным склонах канчаткі ў залежнасці ад полу асобы: пры абазначэнні асобы жаночага полу дадзеныя прозвішчы скланяюцца як адпаведныя назоўнікі другога скланення (параўн.: *Алёне Кнізе, Марыне Трэсцы, Веры Мусе* і інш.), а пры абазначэнні асоб мужчынскага полу маюць канчаткі рознаскланяльных назоўнікаў (параўн.: *Івану Кнігу, Пятру Трэску, Васілю Муху* і інш.). Астатнія прозвішчы, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду на *-а* (параўн.: *суша, луста, гушча* і інш.), скланяюцца незалежна ад полу асобы як адпаведныя назоўнікі жаночага роду.

Калі ж прозвішчы на *-а* не суадносяцца з назвамі прадметаў, яны скланяюцца як адпаведныя назоўнікі мужчынскага роду толькі ў дачыненні да асоб мужчынскага полу (параўн.: *Карызна, Карызны, Карызне, Карызну, Карызнам, Карызне*).

Прозвішчы асоб жаночага полу ў гэтым выпадку не скланяюцца; таксама яны не скланяюцца, калі заканчваюцца на зычны (параўн.: *Ніны Верас, Таню Кузьмянок, Верай Бародзіч* і інш.) і калі паходзяць ад назваў прадметаў ніякага роду (параўн.: *Шыла, Калена* і інш.).

Не скланяюцца прозвішчы асоб мужчынскага і жаночага роду на націскны *-о* (тыпу *Жудро, Ралько* і інш.), на *-ых, -іх* (параўн.: *Сядых, Мялкіх* і інш.).

Мужчынскія прозвішчы на *-аў, -еў, -оў (-ёў), -ін (-ын)* і жаночыя на *-ав (-а), -ев (-а), -ов (-а), -ін (-а), -ын (-а)* змяняюцца па змешанаму тыпу скланення: мужчынскія прозвішчы маюць канчаткі назоўнікаў другога скланення з цвёрдай асновай у родным, давальным, вінавальным склонах

(параўн.: *Пятрова, Пятрову* і г.д.), у творным склоне – канчатак *-ым*, як прыметнікі (параўн.: *Пятровым*), у месным склоне – канчатак *-е* (параўн.: *аб Пятрове*) або варыянтны канчатак *-у* (*аб Пятрову*).

Жаночыя прозвішчы ў вінавальным склоне маюць канчатак назоўнікаў першага скланення (параўн.: *Пятрову*), а ў родным, давальным, творным, месным склонах – аднолькавыя канчаткі, як і ў прыметнікаў (параўн.: *Пятровай*).

Тапонімы ніякага роду змяняюцца пры скланенні па ўзору агульных назоўнікаў з адпаведнымі асновамі (параўн.: назоўны, вінавальны, родны – *Жодзіна*, давальны – *Жодзіну*, творны – *Жодзінам*, месны – *аб Жодзіне*); тапонімы мужчынскага роду з асновай на зычны скланяюцца як назоўнікі першага скланення (словы тыпу *Днепр, Віцебск, Быхаў* і інш.); тапонімы жаночага роду на *-а (-я)* змяняюцца па мадэлі назоўнікаў другога скланення (словы тыпу *Рэчыца, Нароўля* і да т.п.). Тапонімы ў форме множнага ліку скланяюцца як адпаведныя агульныя назоўнікі (словы тыпу *Ляхавічы, Жупраны* і да т.п.).

Пытанні для самаправеркі

1. Назавіце тыпы асноў назоўнікаў.
2. Дайце азначэнне зборных назоўнікаў.
3. Што з'яўляецца паказчыкам формы ліку ў назоўніках?
4. На якія групы падзяляюцца назоўнікі ў залежнасці ад формаў ліку?
5. Што з'яўляецца паказчыкам ліку для нескланяльных назоўнікаў?
6. Як вызначаецца катэгорыя роду назоўнікаў?
7. Якія назоўнікі называюцца назоўнікамі агульнага роду?
8. Як вызначаецца род назоўнікаў іншамойнага паходжання?
9. Што з'яўляецца асноўным паказчыкам роду нескланяльнай географічнай назвы?
10. Як вызначаецца род нескланяльных абрэвіятур?
11. Як скланяюцца ўласныя імёны на *-а (-я)*?
12. Якія прозвішчы ў беларускай мове не скланяюцца?
13. У чым спецыфіка скланення прозвішчаў на *-а (-я)*?
14. Як скланяюцца славянскія мужчынскія прозвішчы на *-аў (-оў)*, *-еў (-ёў)*, *-ін (-ын)* і адпаведныя ім жаночыя *-ава (а)*, *-ов (а)*, *-ев (а)*, *-ёв (а)*, *-ін (а)*, *-ын (а)*?
15. Назавіце канчаткі назоўнікаў I скланення ў Д. і М. склонах у залежнасці ад тыпаў асноў.
16. Пералічыце групы назоўнікаў мужчынскага роду з чыстай асновай, якія маюць канчатак у ў родным склоне.

3. Прыметнік – часціна мовы, якая называе статычную прыкмету або ўласцівасць рэаліі, абазначанай назоўнікам, і мае залежныя ад яго граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону. Пры гэтым з семантычнага пункту гледжання абазначаная прыметнікам прыкмета не мае аб'ёму, але пры спалучэнні з назоўнікам аўтаматычна набывае яго, рэалізуе толькі з ім, бо ўтварае разам адзіны семантычны комплекс. Другаснай функцыяй прыметнікаў з'яўляецца іх выступленне ў ролі прэдыкатыва, своеасаблівага

сінтаксічнага цэнтра выказвання, калі яны служаць састаўной часткай выказвання (параўн.: *высокае і прыгожае дрэва і Дрэва было высокім і прыгожым*), часцей за ўсё ў творным склоне, прэдыкатыўныя канструкцыі з якімі пачалі актыўна ўжывацца яшчэ ў старабеларускай мове. Па сваіх лексіка-граматычных асаблівасцях прыметнікі падзяляюцца на якасныя, што непасрэдна абазначаюць прыкмету рэаліі (параўн.: *зялёная трава, цікавая думка і да т.п.*), адносныя, што выражаюць прыкмету рэаліі праз супастаўленне з іншай рэаліяй (параўн.: *птушынае гняздо, нарачанскі край і да т.п.*), і прыналежныя, што абазначаюць прыкмету праз прыналежнасць да асобы ці (пры адухаўленні) іншага прадмета (*матчына хустка, Віцеў партфель, бацькава хата і да т.п.*).

Якасныя прыметнікі выражаюць прыкметы, што праяўляюцца з рознай ступенню інтэнсіўнасці, непасрэдна, без адносін да іншых прадметаў (*добры чалавек, цёплы дзень, гарачае малако*) і граматычна афармляюцца з дапамогай паказчыкаў вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання, дапускаюць сваю лагічную інтэрпрэтацыю, матываванай адпаведнай якасцю прадметаў. Якасныя прыметнікі характарызуюцца наступнымі граматычнымі, лексічнымі і словаўтваральнымі асаблівасцямі:

- утвараюць ступені параўнання – г. зн. абазначаюць прыкмету, якая можа праяўляцца ў большай ці меншай ступені: *добры – лепшы – найлепшы, высокі – вышэйшы – найвышэйшы*;
- некаторыя з іх маюць поўную і кароткую форму: *рады – рад, поўны – повен, дужы – дуж*;
- спалучаюцца з прыслоўямі меры і ступені: *вельмі прыемны, надта прыгожы, надзвычай важны*;
- ад іх утвараюцца формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў: *лёгкі – лёгенькі, лягусенькі, легкаваты; вялікі – велізарны, велічэзны*;
- ад іх утвараюцца якасныя прыслоўі: *весела, добра, хітра, намаладому*;
- ад іх утвараюцца назоўнікі з адцягненым, абстрактным значэннем: *смелы – смеласць, свежы – свежасць, глыбокі – глыбіня*;
- здольныя ўтвараць антанімічныя пары: *далёкі – блізкі, вясёлы – сумны, высокі – нізкі*;
- могуць мець як вытворную (*радасць – радасны, працаваць – працавіты*), так і невытворную аснову (*белы, малады, глухі*) (у адрозненне ад адносных і прыналежных прыметнікаў, якія маюць толькі вытворную аснову).

Некаторыя якасныя прыметнікі маюць усе пералічаныя прыкметы, напрыклад: *вясёлы* (невытворны) – *весел, весялейшы, вельмі вясёлы, весела, веселасць, вясёленькі, вясёлы – сумны*. Прыметнікі, якія абазначаюць абсалютную якасць прадмета, не ўтвараюць ступеней параўнання: *жывы,*

глухі, сляпы, кульгавы, жанаты. Некаторыя прыметнікі маюць толькі адну прымету якаснасці – невытворнасць: *гняды, вараны* і інш.

Вышэйшая ступень параўнання якасных прыметнікаў мае простую (сінтэтычную) форму выражэння, што ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў -*ейш (-эйш)* тыпу *смелы – смялейшы, ціхі – цішэйшы* і да т.п., і складаную (аналітычную), што ўтвараецца праз далучэнне да адпаведных прыметнікаў слоў *больш (болей), менш (меней)*, тыпу *больш каштоўны, менш якасны* і інш. Простая форма найвышэйшай ступені ўтвараецца з дапамогай прыстаўкі *най-*, якая далучаецца да простаі формы вышэйшай ступені (параўн.: *дабрэйшы – найдабрэйшы* і інш.), а складаная форма ўтвараецца аналітычным спосабам з дапамогай слоў *самы, найбольш, найменш*, якія далучаюцца да зыходнай формы якасных прыметнікаў (параўн.: *самы добры, менш прыгожы* і інш.). Таксама найвышэйшая ступень параўнання прыметнікаў утвараецца ад вышэйшай ступені пры дапамозе слоў “за ўсіх”, “за ўсё”, “сярод усіх”: *лепшы за ўсё, прыгажэйшы за ўсіх*.

Якасныя прыметнікі могуць выступаць у поўнай і кароткай форме (параўн.: *вясёлы – весел, смутны – смуцен* і інш.), але кароткія формы ў сучаснай беларускай мове з’яўляюцца малаўжывальнымі; яны не скланяюцца як раней і амаль паўсюдна выцеснены поўнымі формамі. Кароткія прыметнікі пры сваім выкарыстанні выступаюць пераважна ў ролі прэдыкатываў, выражаюць не пастаянныя, а часовыя прыкметы, знаходзяць прымяненне ў некаторых паэтычных творах (параўн.: *Люб і смуцен час прыгоды, Даль імгліста нерухома* ў Я. Коласа і інш.), ва ўстойлівых выразках (параўн.: *Славен бубен за гарамі, Кожны кулік на сваім балоце вялік* і інш.), практычна не ўжываюцца як азначэнні ў іншых відах маўленчай дзейнасці. Для якасных прыметнікаў уласціва антанімія (параўн.: *добры – дрэнны, разумны – дурны* і інш.).

З дэрывацыйнага пункту гледжання ў беларускай мове выдзяляецца даволі вялікі разрад складаных прыметнікаў, якія ўзнікаюць часцей за ўсё праз злучэнне двух (радзей трох) знамянальных слоў тыпу *высакародны, аксамітна-чорны, бел-чырвона-белы* і інш.

Як і сярод назоўнікаў, сярод прыметнікаў ёсць група нязменных слоў, якія не скланяюцца, не змяняюцца па родах і ліках, маюць ва ўсіх выпадках свайго ўжывання нулявы канчатак. Звычайна нязменныя прыметнікі з’яўляюцца запазычанымі словамі, выступаюць у сінтаксічнай функцыі азначэнняў, але ў адрозненне ад уласнабеларускіх і засвоеных запазычаных прыметнікаў займаюць у словазлучэнні постпазіцыйнае месца (параўн.: *колер хакі, вага нета, гатунак люкс, мова хіндзі* і інш.). Арганічна засвоенныя беларускай мовай запазычаныя словы падобнага тыпу могуць набываць поўную форму прыметнікаў і граматычна змяняцца як і яны (параўн.: *тканіна колеру бардо і бардовая тканіна, бардовай тканіны, бардовы піджак, бардовыя піджакі* і інш.).

Пераважная большасць прыметнікаў скланяецца па прыведзенаму вышэй ад'ектыўнаму тыпу субстантываванах прыметнікаў (гл. папярэдні параграф), але прыналежаць прыметнікі змяняюцца па змешанаму тыпу скланення. У назоўным і вінавальным склонах яны маюць кароткую форму: у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду – нулявы канчатак (параўн.: *бацькаў, Алесяў і інш.*), жаночага роду – канчатак *-а* (параўн.: *сястрына хустка і інш.*), ніякага роду не пад націскам *-а* (параўн.: *птушкіна гняздо і інш.*), а пад націскам *-о* (параўн.: *даччыно кашнэ і інш.*). У вінавальным склоне прыналежаць прыметнікі адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду пры спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі маюць кароткую форму, як і ў назоўным склоне (параўн.: *бацькаў дом, бацькава поле і інш.*), а прыналежаць прыметнікі жаночага роду маюць кароткую форму з канчаткам *-у* (параўн.: *бацькаву хату, Аленчыну кнігу і інш.*). Прыналежаць прыметнікі множнага ліку ўсіх родаў у назоўным і вінавальным склонах маюць кароткую форму з канчаткам *-ы* (параўн.: *бацькавы гоні, матчыны клопаты і інш.*). Ва ўсіх астатніх склонах канчаткі прыналежаць прыметнікаў супадаюць з канчаткамі прыметнікаў ад'ектыўнага тыпу скланення.

Склонавыя канчаткі прыметнікаў, ад якіх утвараюцца субстантывы, змяняюцца па так званаму ад'ектыўнаму тыпу скланення і характарызуюцца сваёй адноснай устойлівасцю: у адзіночным ліку мужчынскага роду назоўнага склону – канчаткі *-ы (-і)*, ніякага – *-ое, -ае (-яе)*; жаночага – *-ая (-яя)*, роднага склону мужчынскага і ніякага роду – *-ога, -ага (-яга)*, жаночага – *-ой, -ай, (-яй), -ое, -ае (-яе)*; давальнага склону мужчынскага і ніякага роду – *-ому, -аму (-яму)*, жаночага роду – *-ой, -ай (-яй)*; вінавальнага склону жаночага роду – *-ую (-юю)*, ніякага роду як і ў назоўным склоне; мужчынскага роду адушаўлёнага ці неадушаўлёнага як і ў родным ці назоўным склонах; у творным склоне для мужчынскага і ніякага роду – канчаткі *-ым (-ім)*, жаночага роду – канчаткі *-ой, -ай, (-яй), -ою, -аю (-яю)*; у месным склоне для мужчынскага і ніякага роду – канчаткі *-ым (-ім)*, для жаночага роду – канчаткі *-ой, -ай (-яй)*. У множным ліку для ўсіх родаў канчаткі прыметнікаў супадаюць: назоўны склон – *-ыя (-ія)*, родны – *-ых (-іх)*, давальны – *-ым (-ім)*, вінавальны, як і ў назоўным або родным, творны – *-ымі (-імі)*, месны – *-ых (-іх)*.

Адносныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета праз яго адносіны да іншых прадметаў, дзеянняў, абставін і г.д.: *лімонны сок* (сок з лімона), *дубовы стол* (стол з дубу), *падрыхтоўчыя курсы* (курсы, на якіх падрыхтоўваюцца да чаго-небудзь).

Адносныя прыметнікі маюць спецыфічныя асаблівасці:

- абазначаюць пастаянную, нязменную прымету прадмета: *навальнічная хмара, учарашняя газета, палявая дарога*;
- паводле будовы яны вытворныя: *вясковая жанчына* (утвораны ад назоўніка *вёска*), *чытальная зала* (ад дзеяслова 'чытаць'), *сённяшняе паведамленне* (ад прыслоўя 'сёння').

І якасныя, і адносныя прыметнікі шырока выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях мовы, але частата іх ужывання ў розных стылях розная. Так, у навуковым і афіцыйна-справавым стылях, дзе патрэбна дакладнасць, строгая лагічнасць выкладу думкі, пераважаюць адносныя прыметнікі. Іх роля – інфармацыйная, класіфікацыйная. Напрыклад: *У беларускай вусна-паэтычнай спадчыне, язычніцкай па сваіх вытоках, шмат слядоў ушанавання сонца, агню, ветру і іншых прыродных стихій. Звесткі пра міфалагічны грунт нашай вусна-паэтычнай творчасці знаходзяцца ў розных жанрах, у безлічы сюжэтаў* (З часопіса).

У мастацкім і гутарковым стылях прыметнікі выступаюць як сродкі вобразнасці і эмацыянальна-экспрэсіўнай ацэначнасці, таму тут пераважаюць якасныя прыметнікі: *Падзьмула з поўначы здаровым халадком. Зямля сушэла, пакрывалася цвёрдаю скарынкаю. А пад поўнач насыпаў сняжок, заложны, спорны, густы і сухі. Снег ішоў усю ноч і заўтрашні дзень. Пад вечар снег суняўся. На захадзе бліснула журботная, ласкавая ўсмішка сонца і патухла. У небе засвяціліся першыя зоркі* (Я. Колас).

Мяжа паміж якаснымі і адноснымі прыметнікамі рухомая. Праз пераносныя (метафарычныя) значэнні адносныя прыметнікі ў пэўных кантэкстах здольны выступаць у ролі якасных (параўн.: *жалезны характар, залатая душа, залаты чалавек, залатое дзяцінства, залатая восень* і інш.), і наадварот, якасныя прыметнікі ў адпаведных кантэкстах набываюць роль адносных (параўн.: *Зрэдку назіраецца і адваротны працэс – калі якасныя прыметнікі набываюць значэнне сталай, пастаяннай прыметы і пераходзяць у разрад адносных: мяккі хлеб – мяккі зычны, чорны попел – чорная металургія* і інш.).

Прыналежныя прыметнікі абазначаюць прыналежнасць прадмета пэўнай асобе (жывой істоце): *братава паліто, матчына кніга, баброва хатка, воўчы след*.

Прыналежныя прыметнікі неаднародныя паводле значэння. Адны з іх абазначаюць прыналежнасць прадмета канкрэтнай, індывідуальнай асобе. У назоўным і вінавальным склонах пры назоўніках жаночага і ніякага роду яны звычайна маюць кароткую форму: *бацькава, сястрына* (кніга), *бацькаву, сястрыну* (кнігу), *братава, бабуліна* (паліто).

Другія – паказваюць не індывідуальную, а агульную (родавую) прыналежнасць. Яны набліжаюцца да адносных прыметнікаў і ў назоўным і вінавальным склонах могуць мець поўную форму: *салаўіная песня, лісіная нара*.

Некаторыя мнагазначныя прыметнікі тыпу *бацькоўскі, дзедаўскі, купалаўскі* спалучаюць значэнне прыналежнасці са значэннем адноснасці. Толькі ў кантэксце можна вызначыць, якое са значэнняў пераважае ў семантыцы такіх прыметнікаў, напрыклад: *колесаўскі твор* (твор Коласа – значэнне прыналежнасці) і *колесаўскі стыль* (стыль, як у Коласа, – значэнне адноснасці).

У залежнасці ад форм словазмянення прыналежаўныя прыметнікі падзяляюцца на дзве групы: 1) прыметнікі з суфіксамі *-оў/-аў*, *-ёў/-еў* – утвараюцца ад асабовых назоўнікаў мужчынскага роду: *бацькаў*, *Андрэеў*, *Міхасёў*; 2) прыметнікі з суфіксам *-ін (-ын)* – утвараюцца ад назоўнікаў жаночага роду: *Алесін*, *сястрын*, *пчаліны*.

Прыналежаўныя прыметнікі пры пераносна-вобразным ужыванні могуць набываць значэнне якасных: *воўчы след* – *воўчы апетыт*, *заячая нара* – *заячая смеласць*.

Сфера выкарыстання прыналежаўных прыметнікаў – гэта пераважна гутарковы, мастацкі і публіцыстычны стылі: *А лісічак набраў каля сцежкі-вяртухі*, *Што да хаты лісінай лагчынай вяла*; *Падбярэзавікаў – пад бярэзай-шаптухай*, *Дзе капэла чмяліная пела-гула*. (М. Танк)

У беларускай мове прыналежаўныя прыметнікі ўжываюцца часцей, чым у рускай мове. У рускай мове назіраецца тэндэнцыя да замены прыналежаўных прыметнікаў роднымі склонамі назоўніка: *сапоги отца*, *укус пчелы*, *вой волка*.

Пытанні для самаправеркі

1. Якія граматычныя формы ўласцівыя прыметніку?
2. Якія прыметнікі ў беларускай мове маюць ступені параўнання?
3. Якія існуюць формы ступеняў параўнання?
4. На што ўказвае вышэйшая ступень параўнання?
5. Як утвараюцца простая і складаная формы вышэйшай ступені параўнання?
6. На што ўказвае найвышэйшая ступень параўнання?
7. Як утвараюцца простая і складаная формы найвышэйшай ступені параўнання?
8. Якая форма называецца элятывам?
9. Якія групы якасных прыметнікаў не маюць ступеней параўнання?
10. Якія якасныя прыметнікі маюць толькі складаныя формы ступеней параўнання?
11. Дайце азначэнне адносных прыметнікаў.
12. Што абазначаюць прыналежаўныя прыметнікі? Як утвараюцца прыналежаўныя прыметнікі?

4. Лічэбнік – часціна мовы, якая абазначае пэўную або няпэўную колькасць, мае катэгорыю склона, а таксама менш выразна граматычныя катэгорыі роду і ліку. Лічэбнікі могуць ужывацца ў якасці самастойных слоў, што абазначаюць адцягнены лік, і несамастойна – у спалучэнні з субстантывамі. Колькасць лічэбнікаў у беларускай мове, як і ў іншых мовах свету, з’яўляецца закрытым мноствам, але іх камбінацыямі (спалучэннямі асобных лічэбнікаў) можна выразіць бясконцы лік розных адзінак. З семантычнага пункту гледжання лічэбнікі падзяляюцца на пэўна-колькасныя, што фіксуюць абстрактны лік дакладную колькасць чаго-небудзь (параўн.: *сем*, *дваццаць*, *сто рублёў* і інш.), і няпэўна-

колькасныя, якія выражаюць недакладны лік адзінак (параўн.: *многа, мала, шмат, некалькі* і інш.).

Лічэбнікі з'яўляюцца тыповымі не граматычнымі, а лексіка-граматычнымі разрадамі слоў, бо выражанае імі паняцце мае найперш семантычную прыроду, у той час як марфалагічныя катэгорыі прадстаўлены ў іх непаслядоўна і менш выразна, таму што адны лічэбнікі надзелены граматычнымі характарыстыкамі назоўнікаў (словы тыпу *тысяча, мільён* і інш.), другія – прыметнікаў (парадкавыя лічэбнікі), трэція маюць не зусім вызначаны граматычны статус (словы тыпу *шмат, некалькі* і інш.). У матэматыцы лічэбнікі выступаюць як абазначэнні абстрактных велічынь і могуць функцыянаваць самастойна, без спалучэння з назоўнікамі (параўн.: *Тры плюс тры будзе шэсць* і да т.п.). У адрозненне ад слоў іншых часцін мовы многія лічэбнікі могуць дубліравацца на пісьме лічбамі, і арабскімі, і лацінскімі, якія ўжываюцца часта ў пісьмовым тэксе побач і ў спалучэнні з вербальнымі сродкамі (параўн.: *у 1999 годзе, 2/3 атрыманай сумы* і інш.).

Сярод *пэўна-колькасных лічэбнікаў* выдзяляюцца *зборныя*, што абазначаюць колькасць як адно цэлае, адзінства (параўн.: *сямёра, пяцёра* і інш.), дробавыя, што абазначаюць часткі цэлага (параўн.: *адна пятая, тры сёмых* і інш.) або цэлае і яго часткі (параўн.: *шэсць цэлых восем дзевярых* і інш.), прычым могуць выражаць і незлічоныя прадметы, адцягненыя паняцці, матэрыяльныя рэчывы (параўн.: *тры пятых аб'ёму вады, дзве трэціх насельніцтва* і інш.). Зборныя назоўнікі часцей за ўсё спалучаюцца з назвамі маладых істот (параўн.: *трое ягнят, пяцёра парасят* і інш.), асобамі мужчынскага полу (параўн.: *двое салдат, чацвёрта вучняў* і інш.), субстантываванымі прыметнікамі, асабовымі займеннікамі, множналікавымі назоўнікамі (параўн.: *двое незнаёмых, нас трое, чацвёрта саней* і інш.), пры набыцці імі сэнсу прыслоўяў тыпу *ўдвох*. Зборныя лічэбнікі не маюць роду і ліку, утвараюцца звычайна ад колькасных лічэбнікаў у межах ад двух да дзесяці, натуральна робяцца субстантывамі (параўн.: *Сямёра аднаго не чакаюць* і інш.), рэдка выкарыстоўваюцца ў навуковым і ў афіцыйна-дзелавым стылях. Зборны лічэбнік *абодва* (мужчынскі і ніякі род) у жаночым родзе мае форму *абедзве*, а пры спалучэнні з назоўнікамі, што абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага роду, ужываецца форма *абое*.

Пэўна-колькасныя лічэбнікі пры постпазіцыйным ужыванні выражаюць прыблізную колькасць (параўн.: *сем чалавек і чалавек сем* і інш.). Катэгорыю адушаўлёнасці маюць толькі лічэбнікі *адзін, два, тры, чатыры*.

Граматычнай асаблівасцю *дробавых лічэбнікаў* служыць тое, што яны ўтвараюцца з колькасных лічэбнікаў (у лічніку) і парадкавых (у назоўніку); параўн.: *адна трэця, тры пятых* і інш. Пры спалучэнні дробавых лічэбнікаў з назоўнікамі апошнія ўжываюцца ў родным склоне (параўн.: *адна чацвёртая кілаграма* і інш.). Да дробавых лічэбнікаў адносяцца словы *паўтара*

(ужываецца ў спалучэнні з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду) і *паўтары* (выкарыстоўваецца ў спалучэнні з назоўнікамі жаночага роду). Колькасныя лічэбнікі *адзін, два, тры, чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў, а лічэбнікі ад *пяці* і вышэй граматычна кіруюць назоўнікамі.

Асобную невялікую групу лічэбнікаў складаюць займеннікавыя (або няпэўна-колькасныя словы), што ўключаюць у свой склад словы *колькі, некалькі, столькі, гэтулькі* і пад. Дадзеныя словы выступаюць як адносныя і пыталныя займеннікі, у спалучэнні з дзеясловамі як прыслоўі, а таксама ўжываюцца для абазначэння няпэўнай колькасці. У апошнім выпадку гэтыя словы звычайна спалучаюцца з назоўнікамі ў родным склоне (параўн.: *столькі радасці, колькі хваляванняў* і інш.) і скланяюцца як прыметнікі множнага ліку.

Як і дробавыя лічэбнікі, няпэўна-колькасныя спалучаюцца з назоўнікамі, што абазначаюць матэрыяльныя рэчывы, абстрактныя рэаліі (параўн.: *шмат снегу, мала розуму* і інш.).

Парадкавыя лічэбнікі па сваёй семантыцы адносяцца да лічэбнікаў, а па граматычных уласцівасцях – да прыметнікаў. У першым выпадку яны суадносяцца з пэўнымі колькаснымі паняццямі, маюць сваё вызначанае месца пры лічэнні, могуць выражацца на пісьме лічбамі (параўн.: *11-ы паверх, 2000-ы год* і інш.). Марфалагічныя катэгорыі роду, ліку, склону ў парадкавых лічэбніках прадстаўлены як і ў граматычна зменных прыметніках. У састаўных лічэбніках пры гэтым скланяецца толькі апошняе слова (параўн.: *у тысяча дзевяцьсот дзевяноста дзвятым годзе* і інш.).

Састаўныя парадкавыя лічэбнікі на *-тысячны, -мільённы, -мільярдны* ўтвараюцца ад формы роднага склону адпаведных колькасных лічэбнікаў і слоў *тысячны, мільённы, мільярдны*. Такія састаўныя парадкавыя лічэбнікі скланяюцца як прыметнікі і пішуцца ў адно слова (*дзевяцісотсямідзесяцівасьмітысячны*).

Парадкавыя лічэбнікі на *-тысячны, -мільённы, -мільярдны* пішуцца праз злучок, калі першая іх частка напісана лічбай (*10-тысячны, 300-мільённы*).

Па сваёй **граматычнай структуры** лічэбнікі падзяляюцца на простыя, складаюцца з аднаго кораня (параўн.: *два, тры, пяць* і інш.), складаныя, маюць як мінімум дзве асновы (параўн.: *пяцьдзясят, пятнаццаць* і інш.), састаўныя, што ўтвараюцца з двух і болей лічэбнікаў-слоў (параўн.: *трыццаць тры, пяцьсот семдзясят шэсць* і інш.).

Асноўнай граматычнай прыкметай лічэбнікаў служыць катэгорыя склону, бо ўсе яны, акрамя *паўтара, паўтары, дзевяноста, мала, шмат, многа, нямала*, скланяюцца. Па родах і ліках змяняецца толькі колькасны лічэбнік *адзін*, а толькі па родах – *паўтара, паўтары, абодва, абедзве, два, дзве*. Астатнія колькасныя лічэбнікі не маюць катэгорый роду і ліку, апрача тых, што належаць па сваіх граматычных прыкметах да назоўнікаў (словы тыпу *більён, мільярд* і інш.). У склад назоўнікаў уключаюцца ўтвораныя ад

лічэбнікаў словы нахштальт *тройка, сотня, десятак* і інш., якія маюць родавыя адрозненні, спалучаюцца з лічэбнікамі і прыметнікамі (параўн.: *адна пяцёрка, цудоўная дзесятка* і інш.) і акрамя ліку выражаюць прадметнасць.

Скланенне лічэбнікаў адбываецца па розных узорах. Лічэбнікі *адзін, адна, адно* скланяюцца як прыметнікі, лічэбнікі *пяць – дзесяць, адзінаццаць – дваццаць, трыццаць* скланяюцца па ўзору скланення назоўнікаў жаночага роду тыпу *радасць*. Лічэбнікі *сорак, сто* маюць толькі дзве склонавыя формы (назоўны і вінавальны – *сорак, сто*, астатнія склоны – *сарака, ста*). Зборныя лічэбнікі скланяюцца як займеннікі *твае, свае*. У дробавых і састаўных лічэбнікаў скланяюцца ўсе кампаненты-словы, у складаных лічэбнікаў *дзвесце – дзевяцьсот* скланяюцца абедзве часткі, якія маюць канчаткі назоўнікаў ніякага роду множнага ліку.

Лічэбнік *адзін* змяняецца па родах і ліках (*адзін дом, адна кветка, адны ножны*) і дапасуецца да назоўніка.

Лічэбнік *два* спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, *дзве* – з назоўнікамі жаначага роду; пры гэтым родавыя адрозненні захоўваюцца ва ўсіх склонах.

Назоўны	<i>два, дзве</i>
Родны	<i>двух, дзвюх</i>
Давальны	<i>двум, дзвюм</i>
Вінавальны	<i>два, дзве або двух, дзвюх</i>
Творны	<i>двума, дзвюма</i>
Месны	(пры) <i>двух, дзвюх</i>

Лічэбнік *тры, чатыры* не маюць роду; у творным склоне гэтых лічэбнікаў, так сама як і ў лічэбніку *два*, ужываецца канчатак *-ма*: *трыма, чатырма*.

Лічэбнік ад *пяці* да *дваццаці* і лічэбнік *трыццаць* скланяюцца на ўзор назоўнікаў трэцяга скланення (як *радасць, косць*).

У творным склоне лічэбнікаў *пяць*, ад *адзінаццаці* да *дваццаці* і ў лічэбніку *трыццаць* у канцы асновы пішацца падвойнае *ц*: *пяццю, дзевяццю, шаснацццю*.

У складаных колькасных лічэбніках ад *пяцідзсяці* да *васьмідзсяці*, ад *двухсот* да *дзевяцісот* пры скланенні змяняюцца абедзве часткі.

Назоўны	<i>пяцьдзясят, дзвесце, пяцьсот</i>
Родны	<i>пяцідзсяці, двухсот, пяцісот (!!!)</i>
Давальны	<i>пяцідзсяці, двумстам, пяцістам</i>
Вінавальны	<i>пяцьдзясят, дзвесце, пяцьсот або пяцідзсяці, двухсот, пяцісот</i>
Творны	<i>пяціюдзсяццю, двумстамі, пяціюстамі</i>
Месны	(пры) <i>пяцідзсяці, двухстах, пяцістах</i>

Пры скланенні састаўных колькасных лічэбнікаў змяняецца кожнае слова: *дзвесце дваццаць тры, двухсот дваццаці трох* і г.д.

Пры скланенні састаўных парадкавых лічэбнікаў змяняецца толькі апошняе слова: *дзвесце дваццаць трэці, дзвесце дваццаць трэцяга* і г.д.

Пытанні для самаправеркі

1. Якія лічэбнікі маюць катэгорыю роду?
2. Якія лічэбнікі маюць катэгорыю ліку?
3. Якія лічэбнікі не змяняюцца па склонах?
4. У чым асаблівасці скланення лічэбнікаў *адзін* (*адна, адно, адны*)?
5. Што агульнае назіраецца пры скланенні лічэбнікаў *два, дзве, тры, чатыры*?
6. Як скланяюцца лічэбнікі ад *пяці* да *дваццаці* і лічэбнік *трыццаць*?
7. У чым асаблівасці скланення складаных колькасных лічэбнікаў ад *пяцідзсяці* да *васьмідзсяці* і ад *двухсот* да *дзевяцісот*?
8. Як скланяюцца састаўныя колькасныя лічэбнікі?
9. Якія асаблівасці скланення маюць дробавыя лічэбнікі?
10. У чым спецыфіка скланення парадкавых лічэбнікаў?

5. **Займеннік** – часціна мовы, якая ўказвае на прадмет, колькасць, якасць, фактычна замяняе пры гэтым словы іншых часцін мовы пры няведанні адпаведных назваў ці наўмысна, або можа замяняцца імі, калі вядомы адпаведныя рэаліі. Колькасць займеннікаў, гэтаксама як і лічэбнікаў, абмежаваная; яны ўтвараюць закрытае мноства, прыдатныя ўсім мовам свету. Нягледзячы на марфалагічную разнароднасць займеннікаў, яны аб'ядноўваюцца тым, што ўваходзяць у адно поле дэйксісу, ці ўказальнае поле, сітуацыйныя па семантыцы, здольныя выступаць на месцы іншых імён і ў эўфемістычнай функцыі.

У залежнасці ад таго, словы якіх часцін мовы замяшчае займеннік, вылучаюцца займеннікі-назоўнікі (параўн.: *ты, яны, хто* і інш.), займеннікі-прыметнікі (параўн.: *наш, свой, твой* і інш.), займеннікі-лічэбнікі (параўн.: *колькі, столькі, гэтулькі* і інш.), займеннікі-прыслоўі (параўн.: *адсюль, тады, так* і інш.). Для ўсіх займеннікаў характэрна катэгорыя склону, але граматычныя катэгорыі роду і ліку праяўляюцца імі непаслядоўна і звязаны з пэўнымі разрадамі займеннікаў. З улікам найперш семантычных асаблівасцяў выдзяляюцца займеннікі асабовыя (*я, ты, ён, яна, яно, мы, вы, яны*), зваротны (*сябе*), прыналежныя (*мой, твой, свой, яго, яе, наш, ваш, іх*), указальныя (*гэты, гэтакі, такі, той*), азначальныя (*кожны, іншы, сам, самы, увесь, усякі, усё, усе, уся*), пытальна-адносныя (*хто, што, які, чый, каторы*), адмоўныя (*ніхто, нішто, нічый, ніякі*), няпэўныя (*нехта, нешта, некаторы, хтосьці, штосьці, абы-хто* і інш.).

Асабовыя займеннікі служаць аналітычным сродкам выражэння персанальнасці, прычым займеннікі 3-й асобы не толькі выражаюць персону, а і выступаюць у ролі найбольш абагульненага ўказальніка на ўсе магчымыя прадметы, з'явы, прыкметы, паняцці ў якасці іх замяняльніка. Асабовыя займеннікі *я, ты* не маюць марфалагічнай катэгорыі роду, якая, аднак, праяўляецца сінтаксічнымі сродкамі праз прэдыкатыўную сувязь з дзеясловамі прошлага часу (параўн.: *я быў, ты быў, я была, ты была*) або з магчымымі азначэннямі, што часцей за ўсё выступаюць у якасці прыдатка (параўн.: *я, зацікаўлены кнігай ; яна, зацікаўленая кнігай, і інш.*).

Катэгорыя ліку ў асабовых займеннікаў *я, ты* праяўляецца праз суплетывныя формы *мы, вы*, якія абазначаюць мноствы розных асоб уключна *я, ты*. Для асабовых займеннікаў характэрна транспазіцыя, г. зн. адзін займеннік ужываецца ў значэнні і на месцы іншага. *Мы* можа абазначаць *я*, займеннік *вы* можа выступаць на месцы *ты* (так званая форма ветлівасці), *ён* – на месцы і *я*, і *ты* і г.д. Пры скланенні асабовых займеннікаў адзначаецца суплетывізм асноў (параўн.: назоўны – *я, ты, мы, вы, ён, яна, яно, яны*; родны – *мяне, цябе, нас, вас, яго, яе, яго, іх*; давальны – *мне, табе, нам, вам, яму, ёй, яму, ім*; вінавальны – *мяне, цябе, нас, вас, яго, яе, яго, іх*; творны – *мною (-ою), табою (-ою), намі, вамі, ім, ёй (-ёю), ім, імі*; месны – *аба мне, аб табе, аб нас, аб вас, аб ім, аб ёй, аб ім, аб іх*).

Зваротны займеннік *сябе (сабе)* ўказвае на тое, што аб’ектам дзеяння служыць сам суб’ект, або асоба, прадмет і інш., пра якія ідзе гаворка. Гэты займеннік не мае катэгорыі ліку, роду, а таксама назоўнага склону (у творным склоне мае дзве формы – *сабой і сабою*), можа адносіцца да 1-й, 2-й, 3-й асобы абодвух лікаў, выступае ў сказе як дапаўненне, скланяецца па ўзоры займенніка *ты*, можа выступаць у функцыі часціцы (параўн.: *Маўчыць сабе ды і ўсё і інш.*).

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на 1-ю, 2-ю, 3-ю асобы, якія з’яўляюцца ўладальнікамі прадмета: *мой, наш* – 1-я асоба; *твой, ваш* – 2-я асоба; *яго, яе, іх* – 3-я асоба; *свой* – усе тры асобы. Прыналежныя займеннікі *мой, твой, наш, ваш* маюць катэгорыі ліку, роду, склону (скланяюцца па ўзору прыметнікаў); займеннікі *яго, яе, іх* не скланяюцца. У некаторых склонавых формах прыналежных займеннікаў магчымы варыянтныя канчаткі (параўн.: *нашы і нашыя, нашай і нашаю і інш.*).

Указальныя займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі* маюць марфалагічныя формы роду, ліку, склону; скланяюцца па ўзору прыметнікаў). Значэнні займеннікаў *гэты, той* з’яўляюцца карэлятыўнымі: яны ўжываюцца пры ўказанні адпаведна на блізкі і далёкі прадметы. Займеннікі *такі, гэтакі* ўдакладняюць або выдзяляюць сэнс пры характарыстыцы якасці прадмета, могуць паказваць падабенства рэалій. Лічэбніковыя” займеннікі *столькі, гэтулькі*, што адносяцца да ўказальных, не маюць катэгорый роду і ліку, скланяюцца па ўзору прыметнікаў множнага ліку. Займеннік *гэты (гэта)* можа набываць вельмі адцягненае значэнне і субстантывавацца (параўн.: *Гэта было зусім нядаўна і інш.*). У вусным маўленні ўказальныя займеннікі часта суправаджаюцца такім паралінгвістычным сродкам, як жэст, што ўдакладняе іх змест; на пісьме іх значэнне вынікае з кантэксту, дзе яны могуць выражаць, у прыватнасці, і ступень якасці (параўн.: *Хлопчык такі разумны і інш.*), выступаць у граматычнай функцыі звязкі (параўн.: *Лес – гэта наша багацце і інш.*).

Азначальныя займеннікі *іныя, кожны, любы, сам, самы, увесь, усякі* выражаюць абагульненую якасць або маюць выдзяляльны сэнс,

характарызуюцца граматычнымі катэгорыямі роду, ліку, склону (скланяюцца па ўзору скланення прыметнікаў з адпаведнай асновай – цвёрдай ці мяккай). Займеннікі *кожны, любы, усякі* служаць сінонімамі, выкарыстоўваюцца для вылучэння прадметаў з аднароднай сукупнасці (параўн.: *кожны з іх, любы з іх, усякі з іх*). Займеннікі *ўвесь, усе, усё* здольны субстантывавацца (параўн.: *Усе выйшлі на працу* і інш.), а некаторыя азначальныя займеннікі ў пэўных кантэкстах набываюць ролю або мадальнага слова, або ўзмацняльнай часціцы, або выкарыстоўваюцца для выражэння ступені якасці (параўн.: *на самай справе, усё лягчэй, самы лепшы* і інш.).

Пытальныя і адносныя, ці пытальна-адносныя, займеннікі ўключаюць у сябе адны і тыя ж словы (*хто, што, які, чый, каторы*), якія ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах ужываюцца ў адной форме, аднак адрозніваюцца функцыянальна і таму, па сутнасці, з'яўляюцца амонімамі. У першай функцыі гэтыя словы выражаюць пытанні аб асобах, істотах, прадметах, іх якасцях ці прыналежнасці, што ў вусным маўленні выражаецца інтанацыйна, на пісьме – пыталым знакам. У другой функцыі дадзеныя займеннікі выражаюць сэнсавыя і граматычныя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа. Займеннікі *каторы, чый, які* характарызуюцца марфалагічнымі катэгорыямі роду, ліку, склону (скланяюцца па ўзору прыметнікаў), а ў займеннікаў *хто, што* род і лік могуць выражацца не марфалагічнымі, а сінтаксічнымі сродкамі; пры скланенні гэтыя займеннікі набываюць суплетыўныя формы (параўн.: *хто – каго – каму* і інш., *што – чаго – чаму* і інш.). У даданых сказах адносныя займеннікі могуць выступаць і ў ролі галоўных членаў сказа, і ў ролі даданых. Слова *каторы* служыць сінонімам слова *які* і ўжываецца ў сучаснай беларускай мове даволі рэдка.

Няпэўныя займеннікі *нехта, нешта, абы-хто, абы-што, хто-небудзь, што-небудзь, хтосьці, нейкі, некаторы* і інш. указваюць на невядомыя прадметы (адушаўлёныя і неадушаўлёныя), тыя ці іншыя прыкметы, на прыналежнасць прадметаў, значэнні якіх не вынікае з кантэксту і не вызначаецца ім. Для няпэўных займеннікаў характэрны катэгорыі роду, ліку, склону, якія ў іх супадаюць з адпаведнымі пытальна-адноснымі займеннікамі, што выкарыстоўваюцца для іх утварэння з дапамогай афіксаў *абы-, -небудзь* (пішуцца праз дэфіс), *не-, -сьці* (пішуцца разам). Адмоўныя займеннікі (*ніхто, нішто, ніякі, нічый, некага, нечага*) указваюць на адсутнасць тых рэалій, якія яны абазначаюць. Дадзеныя займеннікі выкарыстоўваюцца ў адмоўных сказах, дзе ёсць словы *не, няма* (параўн.: *Ніхто не хацеў паміраць, Нічога на стала няма* і інш.), утвараюцца ад пыталых шляхам далучэння прэфікса *ні-*. Займеннікі *ніхто, нішто* выступаюць у сказе як субстантывы. Адмоўныя займеннікі скланяюцца па ўзору скланення адпаведных пыталых. Словы *некага, нечага* не маюць назоўнага склону, гэтаксама як і займеннік *сябе*, але яны належаць да малаўжывальных у сучаснай беларускай мове.

У якасці займеннікаў могуць выступаць словы іншых часцін мовы, напрыклад, колькасны лічэбнік *адзін*, парадкавы – *другі*, прыметнік *цэлы* і інш. (параўн.: *Адзін з іх быў тут цэлы дзень* і інш.), што называецца пранаміналізацыяй. Аднак значна часцей самі займеннікі выступаюць у ролі іншых часцін мовы. Так, значэнні субстантываў могуць набываць азначальныя, прыналежныя займеннікі (параўн.: *кожны хоча, нашы ідуць* і інш.). У якасці часціц могуць ужывацца зваротны займеннік *сабе*, указальны займеннік *гэта*, слова *ўсё*, займеннікі *колькі*, *які*, словы *штосьці*, *нешта* і інш.

Пытанні для самаправеркі

1. Якімі граматычнымі катэгорыямі характарызуецца займеннік?
2. Якія асаблівасці склонавых формаў маюць зваротны займеннік *сябе* і асабовы займеннік *ты*?
3. У чым асаблівасць скланення азначальных займеннікаў *сам* і *самы*?
4. Што неабходна ўлічваць пры ўжыванні займеннікаў 3-й асобы?

3 ДЗЕЯСЛОЎ

1. Дзеяслоў як часціна мовы. Інфінітыў.
2. Катэгорыі ладу, часу, асобы, ліку і роду дзеяслова.
3. Катэгорыя спражэння.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.
4. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 48 с.
5. Марозава, Я.Н. Тэсты па беларускай мове: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. – Віцебск, 2002.
6. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022. – 35 с.
7. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

1. **Дзеяслоў** – часціна мовы, якая выражае дзеянне або стан асоб, прадметаў, з’яў з дапамогай граматычных катэгорый асобы, часу, трывання, стану, ладу, пераходнасці / непераходнасці. Формамі дзеяслова выражаюцца таксама катэгорыі ліку, а ў прошлым часе і катэгорыя роду. З семантычнага пункту гледжання дзеяслоў характарызуецца як носбіт працэсуальнай прыкметы, якая доўжыцца ў часе, з фармальнага – здольнасцю ўтварацца ад любых самастойных слоў, наяўнасцю такіх разрадаў унутры сябе, як інфінітыў, асабовыя і безасабовыя дзеясловы, пераходныя і непераходныя дзеясловы, зваротныя дзеясловы, дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўі. Інфінітыў і дзеепрыслоўе адносяцца да нязменных слоў.

Інфінітыў, ці неазначальнай формы дзеяслова, з’яўляецца пачатковай формай дзеяслова, якое не мае ні асобы, ні ладу, ні ліку, ні часу, але ўказвае на трыванне, стан, пераходнасць / непераходнасць, зваротнасць / незваротнасць. Фармальным паказчыкам інфінітыва служаць канцавыя марфемы (суфіксы) *-ць* (далучаецца да асновы дзеяслова на галосны, параўн.: *даць, ехаць* і інш.), *-ці* (далучаецца да асновы дзеяслова на зычны, параўн.: *везці, пасці* і інш.), *-чы* (далучаецца да асновы дзеяслова на заднеязычныя *г, к* (параўн.: *бегчы, секчы* і інш.). Інфінітывы на *-ці, -чы* адносяцца да малаўжывальных у сучаснай беларускай літаратурнай мове. У форме інфінітыва дзеясловы падаюцца разнастайнымі слоўнікамі (арфаграфічнымі, марфалагічнымі, тлумачальнымі і інш.).

Зменным формам дзеяслова ўласціва катэгорыя ліку, што залежыць ад тых слоў, з якімі дзеяслоў граматычна звязваецца ў выказванні (параўн.: *студэнт чытае, яны чытаюць* і інш.). Асабовыя формы дзеясловаў спрагаюцца (змяняюцца па часе, асобе, ліку, ладзе, роду), выступаюць у сказе як прэдыкатывы. З усімі дзеяслоўнымі формамі спалучаюцца прыслоўі. Агульнакатэгарыяльнымі граматычнымі значэннямі дзеясловаў служаць трыванне і стан, астатнія катэгорыі ўласцівы толькі асобным разрадам дзеясловаў.

2. **Катэгорыя ладу.** У катэгорыі ладу выражаюцца адносіны абазначанага дзеясловам дзеяння да рэчаіснасці. Катэгорыя ладу ўваходзіць у больш шырокую катэгорыю мадальнасці, дзе ўяўляецца самай граматычна выражанай і марфалагічна аформленай. У залежнасці ад таго, з’яўляецца дзеянне рэальным ці пажаданым, ці магчымым, вылучаецца адпаведна абвесны, загадны і ўмоўны лад.

Дзеясловамі абвеснага ладу абазначаюцца рэальныя дзеянні, якія або сцвярджаюцца, або адмаўляюцца (параўн.: *Зіма наступіла, Сонца не свеціць* і інш.). Дзеясловамі загаднага ладу выражаецца патрабаванне ці пабуджэнне да выканання дзеяння (параўн.: *прынясі кнігу, бяры падарунак* і інш.). Дзеясловамі ўмоўнага ладу абазначаюцца магчымыя ці пажаданыя дзеянні (параўн.: *Прыняс бы ты мне кнігу, Хутчэй бы наступіла вясна*

і інш.). Толькі дзеясловам абвеснага ладу ўласцівы граматычныя формы ўсіх трох часоў (цяперашні, будучы, прошлы).

Дзеясловы загаднага ладу не маюць катэгорый часу, змяняюцца па асобах, часткова па ліках. Найбольш ужывальнай граматычнай формай загаднага ладу служыць другая асоба адзіночнага ліку, якая ўтвараецца з дапамогай канчатка *-і (-ы)*, што далучаецца да асновы дзеясловаў цяперашняга часу, або без канчатка (параўн.: *схадзі, вучы, сядзь* і інш.), а таксама 2-я асоба множнага ліку, што ўтвараецца праз далучэнне да адпаведнай формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку постфікса *-це* (параўн.: *прынясіце, сядзьце* і да т.п.). Формы загаднага ладу ўтвараюцца таксама ад дзеясловаў першай асобы множнага ліку, 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку з дапамогай часціц *давай (давайце), няхай (хай)* тыпу *давай зробім, няхай (хай) зробіць (зробіць)* і інш.

Дзеясловы ўмоўнага ладу не змяняюцца ў часе, не маюць формы асобы (але гэтая форма можа выражацца аналітычнымі сродкамі), характарызуюцца катэгорыямі роду, ліку, трывання і абазначаюць ірэальныя дзеянні, якія магчымы толькі пры пэўных варунках. Формы ўмоўнага ладу ўтвараюцца ад дзеясловаў прошлага часу з дапамогай часціцы *бы (б)*.

Формам катэгорыі ладу ўласцівы транспазіцыі, г. зн. ужыванні дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні другога (параўн.: *Сёння пойдзеш на дзяжурства ты; А ён вазьмі, ды і зрабі гэту працу* – дзеясловы абвеснага і загаднага ладу ўжываюцца адпаведна ў значэнні загаднага і абвеснага ладу і інш.). Формы загаднага ладу не ўтвараюцца звычайна ад безасабовых дзеясловаў і дзеясловаў, што характарызуюць дзеянні неадусаўлёных прадметаў (параўн.: *кіпець, цячы, світаць* і да т.п.).

Катэгорыя часу. У катэгорыі дзеяслоўнага часу адлюстроўваюцца адносіны дзеяння да моманту гутаркі. Дзеянне, што адбываецца падчас гутаркі, выражаецца дзеясловамі цяперашняга часу, да моманту гутаркі – дзеясловамі будучага часу, пасля моманту гутаркі – дзеясловамі прошлага часу. Паміж катэгорыямі часу і трывання маецца арганічная сувязь: дзеясловы незакончанага трывання выступаюць у формах цяперашняга, прошлага і будучага складанага часу, дзеясловы закончанага трывання – у формах прошлага і будучага простага часу. У форме дзеясловаў цяперашняга часу выкарыстоўваюцца ўсе асабовыя формы адзіночнага і множнага ліку, пры гэтым асоба і лік выражаюцца дзеяслоўнымі канчаткамі (параўн.: *чытаю, чытаеш, чытае: чытаем, чытаеце, чытаюць*). Форма дзеясловаў будучага часу рэалізуецца як сінтэтычнымі сродкамі (будучы просты: *напішу, прачытаю* і інш.), так і аналітычнымі (будучы складаны: *буду пісаць, буду чытаць* і інш.). Дзеясловы прошлага часу маюць формы мужчынскага, жаночага і ніякага роду (параўн.: *жыў, жыла, жыло* і інш.), закончанага і незакончанага трывання (параўн.: *рабіў – зрабіў* і інш.).

У цэлым дзеяслоўныя формы часу з'яўляюцца суадноснымі з рэальным часам, хаця ў пэўных кантэкстах і сітуацыях магчымы ўжыванні адных форм у значэнні іншых (параўн.: *Іду я ўчора па вуліцы, Вы сядзіце, а я пайшоў* – дзе дзеяслоў цяперашняга часу ўжываецца ў першым сказе ў значэнні прошлага, а дзеяслоў прошлага часу *пайшоў* у другім сказе – у значэнні будучага часу і інш.). Акрамя таго, дзеясловы цяперашняга часу выражаюць так званы абсалютны час, калі дзеянне служыць працэсуальнай прыкметай, уласцівай для адпаведных прадметаў ва ўсе часы (параўн.: *Вада замярзае пры нуль градусаў; Птушкі лётаюць у паветры* і інш.).

Катэгорыі асобы, ліку і роду дзеяслова.

Катэгорыяй асобы выражаюцца адносіны дзеяння і яго стваральніка (суб'екта) да прамойцы. У залежнасці ад таго, хто ўтварае дзеянне (сам прамойца, суб'ект або асоба, што не бярэ ўдзел у гаворцы, або тое, пра што гаворыцца), выдзяляюцца адпаведна першая, другая і трэцяя асоба дзеяслова, якія ўваходзяць у больш шырокую катэгорыю персанальнасці, што выражаецца і асабовымі займеннікамі, і іншымі паказчыкамі, або яшчэ ў шырэйшую катэгорыю персанальнасці / імперсанальнасці, што ўключае ў сябе катэгорыі ладу, часу і асобы.

Асобы дзеяслова могуць выступаць у адзіночным і множным ліку, што марфалагічна выражаюцца яго канчаткамі, аналітычна асабовымі займеннікамі, субстантывамі пры выражэнні 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Катэгорыя асобы не праяўляецца ў дзеясловаў прошлага часу (параўн.: *я быў, ты быў, ён быў* і інш.). Дзеясловы, значэнні якіх звязаны з дзеяннем ці станам, што ўзнікаюць і існуюць самі па сабе, без канкрэтнага стваральніка, называюцца безасабовымі (параўн.: *світае, нездаровіцца* і інш.). Яны не маюць роду і ліку, выражаюцца формай 3-й асобы адзіночнага ліку абвеснага ладу ўсіх трох форм часу, абазначаюць звычайна прыродныя з'явы, псіхічны ці біялагічны стан чалавека.

Як і для іншых марфалагічных катэгорый, для катэгорыі асобы характэрна транспазіцыя: ужыванне адных форм асобы ў значэнні іншых. Так, першая асоба множнага ліку можа ўжывацца ў значэнні першай асобы адзіночнага ліку (так званае аўтарскае *мы*); форма другой асобы множнага ліку часта выступае для абазначэння асобы адзіночнага ліку (форма ветлівасці), а другая асоба адзіночнага ліку здольна выступаць у абагульненым значэнні (параўн.: *Што пасееш, тое і пажнеш* і да т.п.) і г.д. Катэгорыя асобы сумесна з катэгорыяй ладу і часу фарміруюць важнейшую ўласцівасць сказа – прэдыкатыўнасць, ці адносіны да рэчаіснасці.

Марфалагічная катэгорыя ліку ў дзеяслова выражае суадноснасць дзеяння з адным ці некалькімі яго ўтваральнікамі, прадстаўлена двума формамі – адзіночным і множным лікам, што звычайна дубліруе форму ліку адпаведнага субстантыва, разам з якім дзеяслоў утварае ядро выказвання. Канчаткі дзеяслова, што ўказваюць на лік, адначасова

рэалізуюць і катэгорыю асобы (параўн.: *слухаю – слухаем, слухаеш – слухаеце* і інш.). У безасабовых дзеясловаў адсутнічае катэгорыя ліку, бо няма супрацьпастаўлення адзіночны / множны лік; яны ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку. Катэгорыя ліку з’яўляецца граматычнай, бо не заўсёды адпавядае рэальнаму ліку, напрыклад, пры ўжыванні ветлівага *Вы*, пры апусканні ў маўленні асобы выказвання (параўн.: *вам тэлефанавалі* і інш.).

Гэтаксама як і катэгорыя ліку, катэгорыя роду ў дзеяслова дубліруе адпаведны род тых субстантываў, з якімі спалучаецца ў межах сказа ці суадносіцца ў дыскурсе. Катэгорыя роду праяўляецца ў дзеясловаў прошлага часу нулявым канчаткам (мужчынскі род), канчаткам *-а* (жаночы род), канчаткам *-о* (ніякі род), які адначасова ўказвае і на катэгорыю ліку. Формы роду звязаны і з той катэгорыяй асобы, якая для мужчынскага і жаночага роду звычайна не рэалізуецца ў 3-й асобе дзеяслова, што стасуецца пераважна з формамі ніякага роду, ужываецца ў беларускай мове як правіла ў дачыненні да безасабовых дзеясловаў.

Катэгорыя спражэння. Спражэнне дзеяслова ў шырокім сэнсе – гэта яго змяненне па ладах, часах, асобах, ліках, родах; у вузкім сэнсе – змяненне па асобах і ліках. У беларускай мове існуюць два тыпы спражэння дзеясловаў (I-е і II-е), а таксама рознаспрагальныя дзеясловы – тыя, якія маюць канчаткі адразу двух спражэнняў. Вызначыць спражэнне можна па канчатках 2-й асобы адзіночнага ліку або 3-й асобы множнага.

- I спражэнне: 2 ас. адз. л. *-еш (-эш, -аш)*, 3 ас. мн. л. *-уць (-юць) – чуеш, чуюць; бярэш, бяруць; пішаеш, пішуць.*

- II спражэнне: 2 ас. адз. л. *-іш (-ыш)*, 3 ас. мн. л. *-аць (яць) – сядзіш, сядзяць; ляжыш, ляжаць.*

- Рознаспрагальныя: *даць, есці, бегчы.*

Адзіночны лік. Асобы:

1-я я бягу, я ем, я дам

2-я ты бяжыш, ты ясі, ты дасі

3-я ён бяжыць, ён есць, ён дасць

Множны лік. Асобы:

1-я мы бяжым, мы ядзім, мы дадзім

2-я вы бежыце, вы ясьце, вы дасце

3-я яны бягуць, яны ядуць, яны

дадуць

Вызначыць спражэнне можна двума спосабамі:

1) па канчатках трэцяй асобы множнага ліку (для дзеясловаў з націскнымі канчаткамі);

2) па інфінітыве.

Да II спражэння належаць дзеясловы:

– формы інфінітыва якіх заканчваюцца на *-ыць/-іць* (*хадзіць, гаварыць, марозіць*), акрамя аднаскладовых дзеясловаў і вытворных ад іх (*мыць, вымыць, шыць, пашыць, выць, завяць*), якія змяняюцца па ўзоры I спражэння;

– формы інфінітыва якіх заканчваюцца на *-эць/-ець*, калі не ўзнаўляюцца ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку (*ляцець, кінець, гарэць*).

Параўнайце: *гарэць* – я гару; *хварэць* – я хварэю. Выключэнне: *хацець* (змяняецца, як дзеяслоў І спражэння: *хачу, хочаш, хоча, хочам, хочаце, хочуць*);

– *гнаць, спаць, стаяць, баяцца, ненавідзець, цярпець, залежаць, належаць*.

Пытанні для самаправеркі

1. Якія граматычныя катэгорыі ўласцівы дзеяслову?
2. Як вызначаецца спражэнне дзеяслова?
3. Якія асабовыя канчаткі маюць дзеясловы І спражэння?
4. Якія асабовыя канчаткі маюць дзеясловы II спражэння?
5. Якія дзеясловы адносяцца да рознаспрагальных?
6. У чым спецыфіка спражэння рознаспрагальных дзеясловаў?
7. У якіх выпадках пішацца суфікс *-ава-* (*ява-*)? У якіх выпадках пішацца суфікс *-іва-* (*ыва-*)? У якіх выпадках пішацца суфікс *-ва-*?
8. Дайце азначэнне катэгорыі стану дзеяслова.
9. Як перакладаюцца дзеясловы з суфіксам *-ірава-* (*-ырава-*)?

4 ДЗЕЕПРЫМЕТНІК. ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

1. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў.

2. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.

2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.

3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.

4. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 48 с.

5. Марозава, Я.Н. Тэсты па беларускай мове: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. – Віцебск, 2002.

6. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022. – 35 с.

7. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

1. **Дзеепрыметнік** – гэта асобая неспрагальная форма дзеяслова, якая мае прыкметы дзеяслова (трыванне, стан і час) і прыметніка (род, лік, склон).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-уч-(-юч-)* ад дзеясловаў 1-га спражэння (*пішучая, вядучыя*) і *-ач-(-яч-)* ад дзеясловаў 2-га спражэння (*разводзячая, эканомячыя*). Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца пры дапамозе суфікса *-ш-* ад асновы інфінітыва на зычны (*знесшыя, падбегшыя*) і суфікса *-ўш-* (*сказаўшыя, развязаўшыя*) ад асновы інфінітыва на галосны. Формы мужчынскага роду дзеепрыметнікаў незалежнага стану, утвораныя пры дапамозе вышэйназваных суфіксаў, з-за аманіміі з формамі дзеепрыслоўяў ужываюцца вельмі рэдка і пераважна ў мове газет, часопісаў, а таксама навуковых прац (публіцыстычны і навуковы стылі), напрыклад: *Вядучыя, апорныя ў сэнсавых адносінах словы – іх называюць яшчэ ключавыя – могуць пераклікацца ў межах не толькі асобных кавалкаў тэксту, але і ў межах усяго твора.*

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пераходных дзеясловаў незакончанага трывання 1-га спражэння пры дапамозе суфіксаў *-ом-, -ем- і -ім-, -ым-* ад дзеясловаў 2-га спражэння: *прадказуемы, любімы*. Гэтыя формы таксама малаўжывальныя ў літаратуры, часцей яны выкарыстоўваюцца ў навуковым, публіцыстычным і афіцыйна-справавым стылях.

Уласцівая для беларускай мовы і часцей ўжывальныя дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага і залежнага стану з суфіксамі *-н-, -ан-, -ен-, -т-* ўтвараюцца ад асновы неазначальнай формы дзеяслова: *сказаць – сказаны, разнесці – разнесены, абліць – абліты*. У сучаснай мове пачалі шырока выкарыстоўвацца дзеепрыметнікі незалежнага стану, утвораныя пры дапамозе суфікса *-л-: пабялець – пабялелы, засохнуць – засохлы, прарасці – прарослы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-н-, -ен-, -ан-(-ян-), -т-: прачыта-н-ы, прынес-ен-ы, зладж-ан-ы, разбі-т-ы*.

Такім чынам, у беларускай літаратурнай мове часта ўжываюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу: *падмецёная падлога, скошаная трава, выбітая шыба*. Гэтыя дзеепрыметнікі ўласцівы таксама і народным гаворкам. Беларускай мове вядомы і дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-л-, -ўш-, -ш-: прыгарэлая бульба, парыжэлая трава, праросшая бульба, прыбыўшая вучаніца*.

У мове газет, часопісаў і навучальных прац зрэдку могуць ужывацца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч- (-юч-), -ач-(-яч-)*, а таксама дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ем-, -ім-: раішаючы крок, пішучая машынка, бягучыя справы, неабрацімая рэакцыя і інш.*

Зусім не ўжываюцца ў мове мастацкай літаратуры зваротныя дзеепрыметнікі тыпу *выдаваўшыся часопіс, прагаладаўшыся дзеці*. Такія дзеепрыметнікі, як і некаторыя іншыя дзеепрыметнікі, што шырока бытуюць у

рускай мове, перакладаюцца на беларускую мову або іншымі часцінамі мовы, або даданымі сказамі: *проголодавшиеся дети – дзеці, якія прагаладаліся (згаладнелыя дзеці); издавшийся журнал – часопіс, які выдаваўся.*

2. **Дзеепрыслоўе** – асобая нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне, мае прыметы дзеяслова і прыслоўя і адказвае на пытанні *што робячы? што зрабіўшы?*

Дзеепрыслоўі абазначаюць дзеянне не ў адносінах да моманту гутаркі, а ў адносінах да дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам. Таму дзеепрыслоўі незакончанага трывання абазначаюць дзеянне, якое супадае ў часе з дзеяннем выказніка: *Яна хвалявалася, паднімаючыся па крутых сходах і прыглядаючыся да нумарацыі кватэр.* Дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць дзеянне, якое адбылося раней галоўнага дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам: *З раніцы, ускінуўшы на плечы граблі, Валя пайшла на сена.*

Дзеепрыслоўі бываюць закончанага і незакончанага трывання: *што зрабіўшы? – сказа-ўшы, прыбег-шы; што робячы? – ганя-ючы, бач-ачы.*

Дзеепрыслоўі бываюць зваротныя і незваротныя: *падхпіўшыся, смеючыся, сказаўшы.*

На пісьме адзіночныя дзеепрыслоўі адасабляюцца, за выключэннем выпадкаў, калі яны па значэнні набліжаюцца да прыслоўяў і стаяць у канцы сказа, адказваючы на пытанне *як?*: *Вецер дзьме не сціхаючы. (Не сціхаючы ўжыта ў значэнні ‘бесперастанку’).*

Дзеепрыслоўе з залежным словам называецца дзеепрыслоўным зваротам і заўсёды адасабляецца на пісьме: *Адно за адным распраналіся дрэвы, усцілаючы залатым лісцем зямлю.* Не адасабляюцца на пісьме дзеепрыслоўныя звароты, якія з’яўляюцца фразеалагізмамі: *Слухалі хлопцы Грышку вушы развесіўшы.*

Пры пабудове сказаў з дзеепрыслоўямі трэба, каб дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, утваралася той самай асобай, што і дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем. Няправільнымі будуць сказы такога тыпу: *Зачпіўшыся вядром за зруб калодзежа, вада ў вядры закалыхалася.* У гэтым сказе дзеянні, выражаныя дзеясловам-выказнікам і дзеепрыслоўем, выконваюць розныя суб’екты. У безасабовых сказах дзеепрыслоўі ўжываюцца толькі тады, калі яны адносяцца да неазначальнай формы дзеяслова (выказнік безасабовага сказа выражаецца спалучэннем безасабовага дзеяслова ці прэдыкатыўнага прыслоўя з інфінітывам): *Чуючы гэтае шчабятанне птушак, хацелася верыць, што цяпло не за гарамі.* Але нельга ужываць дзеепрыслоўі з выказнікам, выражаным прэдыкатыўным прыслоўем. Таму няправільнай будзе пабудова сказа наступным чынам: *Успамінаючы той дзень, заўсёды становіцца сумна.* Павінна быць: *Успамінаючы той дзень, заўсёды сумуеш (сумую) або Калі ўспамінаеш той дзень, заўсёды становіцца сумна.*

З адмоўем не дзеепрыслоўе заўсёды пішацца асобна: *не чытаючы, не гаворачы, не слухаючы.*

Пытанні для самаправеркі

1. Назавіце адметныя рысы дзеепрыметнікаў у параўнанні з прыметнікамі.
2. Як утвараюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану?
3. Як утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану?
4. Якія формы дзеепрыметнікаў найбольш ужывальныя ў беларускай мове?
5. Якім чынам можна замяніць неўласцівыя формы дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы?
5. Як утвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання?
6. Як утвараюцца дзеепрыслоўі закончанага трывання?
7. Якімі правіламі неабходна кіравацца пры ўжыванні дзеепрыслоўяў?

5 ПРЫСЛОЎЕ. БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ

1. Прыслоўе як часціна мовы. Утварэнне ступеней параўнання прыслоўяў.
2. Безасабова-прэдыкатыўныя словы, іх значэнне і сінтаксічная функцыя.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.
4. Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў: дапаможнік / склад.: З.І. Бадзевіч [і інш.]. – Мн., 2015.

1. **Прыслоўе** – часціна мовы, якая абазначае разнастайныя прыкметы дзеянняў, стану, якасцяў прадмета ў адносінах да дзеяслова (дзеепрыслоўя), прыметніка (дзеепрыметніка), назоўніка, а таксама і да другога прыслоўя. У параўнанні са словамі іншых знамянальных часцін мовы прыслоўе з'яўляецца найменш граматычным, бо не скланяецца, не спрагаецца, не мае марфалагічных катэгорый роду, ліку, склону, часу, трывання, ладу і інш. Аднак у вялікай групы прыслоўяў, якія адносяцца да разрады якасных, адзначаюцца ступені параўнання і формы суб'ектыўнай ацэнкі, чым выражаецца розная ступень якасці ці ўласцівасці пэўнай прыкметы, што праяўляецца марфалагічна ў формах вышэйшай найвышэйшай ступеняў параўнання.

Вышэйшая ступень параўнання ў сваю чаргу мае простую, ці сінтэтычную форму, якая ўтвараецца пераважна праз далучэнне да асновы прыслоўяў суфікса *-ей* (*-эй*, *-ай*), тыпу *даўно* – *даўней*, *доўга* – *даўжэй* і інш., і складаную, або аналітычную, што ўтвараецца спалучэннем слоў *больш*,

менш з якаснымі прыслоўямі (параўн.: *больш проста, менш складана* і інш.). Найвышэйшая ступень параўнання таксама мае простую форму, якая ўтвараецца праз далучэнне да формы вышэйшай ступені параўнання прыстаўкі *най-* (параўн.: *найпрыгажэй, найцямней* і інш.) і складаную, што ўтвараецца праз спалучэнне слоў *найбольш, найменш*, а таксама *вельмі, надта, надзвычай* і інш. з прыслоўямі (параўн.: *найбольш рацыянальна, найменш забытана* і інш.).

Формы суб'ектыўнай ацэнкі выражаюцца без параўнання з дапамогай ужывальных суфіксаў *-еньк-* (*-аньк-*), тыпу *хуценька, скоранька* і да т.п., і менш ужывальных *-утк-* (*-ютк-*), *-усеньк-* (*-юсеньк-*), *-ечк-* (*-ачк-*), *-усенечк-* (*-юсенечк-*), *-енн-* (*-энн-*), *-эРН-*, *-эЗН-* (*-эразн-*), *-ават-* і інш., якія выкарыстоўваюцца пераважна ў гутарковым маўленні (параўн.: *блізютка, ціхусенька, недалёчка, страшэнна, даўжэзна* і інш.).

Паводле свайго значэння прыслоўі дзеляцца на якасныя з граматычнымі характарыстыкамі ступеней параўнання і суб'ектыўнай ацэнкі (параўн.: *проста – прасценька – прасценечка* і да т.п.), колькасныя, што выражаюць дзеянне і прыкмету па ступені іх праяўлення (параўн.: *багата, крыху* і інш.), акалічнасныя, што членяцца на прыслоўі месца (параўн.: *блізка, далёка* і інш.), часу (параўн.: *даўно, заўтра* і інш.), прычыны (параўн.: *згараха, спрасонку* і інш.), мэты (параўн.: *знарок, назло* і інш.), якасна-акалічнасныя, у якіх сумяшчаецца значэнне якасных і акалічнасных прыслоўяў (параўн.: *бягом, па-брацку* і інш.).

Па сваёй дэрывацыйнай структуры прыслоўі падзяляюцца на невыворныя (нематываваныя, тыпу *куды, дзе* і да т.п.) і выворныя (матываваныя знамянальнымі словамі ўсіх іншых часцін мовы, ад якіх яны паходзяць, тыпу *вясной, хутка, утрох, па-мойму* і інш.). Прыслоўі, якія непасрэдна абазначаюць прыкметы, адносяцца да знамянальных, а якія толькі ўказваюць на іх – да займеннікавых (параўн.: *тут, тады, калі* і інш.).

Граматычная транспазіцыя прыслоўяў праяўляецца ў тым, што яны даволі шырока могуць выкарыстоўвацца ў значэнні іншых часцін мовы: *назоўнікаў* (параўн.: *залатое учора не вернецца да нас* і інш.), *прыназоўнікаў* (параўн.: *хадзіць вакол дома* і інш.), *часціц* (параўн.: *Заняткі пачнуцца роўна а другой гадзіны* і інш.), *мадальных слоў* (параўн.: *Безумоўна, мы яшчэ сустрэнемся* і інш.), *злучнікаў* (параўн.: *Не ведаў, дзе знаходзіцца* і інш.), *прэдыкатываў* (параўн.: *Для мяне гэта даволі рана* і інш.). Семантычная транспазіцыя праяўляецца ў выкарыстанні слоў адных тэматычных груп у значэнні іншых, напрыклад, прыслоўі месца могуць ужывацца ў значэнні прыслоўяў часу (параўн.: *там, пасля* і інш.).

Прыслоўі шырока выкарыстоўваюцца для ўтварэння слоў іншых знамянальных часцін мовы з дапамогай разнастайных афіксаў: *назоўнікаў* (параўн.: *вакол – ваколіца* і інш.), *займеннікаў* (параўн.: *чамусьці, па-іхняму, зусім* і інш.), *прыметнікаў* (параўн.: *заўтра – заўтрашні* і інш.), *дзеясловаў*

(параўн.: *даволі – задаволіць* і да т.п.), іншых прыслоўяў (параўн.: *учора – заўчора* і інш.), а таксама незнамянальных слоў. У ролі прыслоўяў выкарыстоўваюцца фразеалагізмы тыпу *час ад часу, ні сном ні духам* і інш., службовыя часціны мовы ў пэўных кантэкстах (хто *за*, хто ўстрымаўся, хто супраць і інш.), а таксама неспрагальныя дзеяслоўныя формы тыпу *загадзя, нехаця, жартуючы, чуць* і інш.

2. **Безасабова-прэдыкатыўныя словы** (БПС) – гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае недынамічны стан прыроды, асяроддзя, чалавека, жывой істоты ці ацэнку стану або становішча з якога-небудзь боку і выступае ў функцыі галоўнага члена ў безасабовым сказе. Для называння гэтай часціны мовы выкарыстоўваюцца таксама тэрміны “*прэдыкатыўныя прыслоўі*” і “*прэдыкатывы*”. Замацаванасць за БПС сінтаксічнай функцыі галоўнага члена вызначыла іх назву – “прэдыкатывы”, “безасабова-прэдыкатыўныя словы”. А назва “катэгорыя стану” вызначылася іх значэннем: яны абазначаюць стан або ацэнку стану: ***Ветрана і золка**, а дажджу **дык лішак*** (Панч.). – У гэтым сказе БПС *ветрана і золка* абазначаюць стан прыроды, а БПС *лішак* абазначае аб’ектыўную ацэнку стану з боку меры. *У лесе **глуха, цесна** стала, і смуткам **цісне** лес Міхала, і нейк **маркотна** ў гэтым боры...* (К-с). – Тут БПС *глуха, цесна, маркотна* абазначаюць стан асяроддзя і псіхічны стан чалавека. *І **прыкра** нам **было**, што **год** **замала**, каб у тайгу пайсці шукаць руду; і **боязна** **было**, што ўсе рэкорды адгрукаюць без нас, што стратасферу вучоныя падзяляць між сабой; і **крыўдна** нам **было**, што на планеце – два полюсы, і тыя ўжо адкрыты* (Панч.). – Тут БПС *прыкра, боязна, крыўдна* са значэннем псіхічнага стану чалавека; такія БПС на *-а* не трэба блытаць з аманімічнымі прыслоўямі, напрыклад, з падкрэсленым у сказе прыслоўем *замала*, якое разам з назоўнікам *год* утварае колькасна-іменнае спалучэнне ў ролі дзейніка ў двухсастаўным эліптычным сказе, у якім выказнік апушчаны, але падразумяваецца (‘споўнілася’, ‘мінула’).

Трэба не змешваць і адрозніваць БПС і аманімічныя самастойныя часціны мовы, ад якіх БПС утварыліся. Параўнаем, напрыклад:

● *Удалечыні **відно** **было** возера.* – Тут кароткі прыметнік *відно* ў ролі выказніка ў двухсастаўным сказе, ён змяняецца па родах і ліках: *відзён* □ луг, *відна* рэчка, *відны* хаты.

● *Каля акна яшчэ **відно**.* Тут БПС у ролі галоўнага члена безасабовага сказа, яно нязменнае, абазначае ацэнку стану з боку зрокавых успрыняццяў.

Пытанні для самаправеркі

1. Якія прыслоўі маюць ступені параўнання?
2. Як утвараюцца формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў?
3. Як утвараюцца формы найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў?
4. Як утвараюцца формы ступеняў параўнання ў прыслоўях, утвораных ад прыметнікаў з суфіксамі *-к-, -ок-, -ёк-*?

6 СІНТАКСІС. ПУНКТУАЦЫЯ

1. Сінтаксіс як раздзел граматыкі. Словазлучэнне; асаблівасці пабудовы словазлучэнняў у беларускай мове.

2. Сказ як асноўная адзінка сінтаксісу. Адасобленыя члены сказа. Аднародныя члены сказа. Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі. Звароткі.

3. Складаны сказ. Складаназлучаныя, складаназалежныя, бяззлучніковыя складаныя сказы.

4. Простая мова. Цытаты.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.

2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.

3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.

4. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022. – 35 с.

5. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні / В.І.Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001.

6. Сучасная беларуская літаратурная мова: сінтаксіс, пунктуацыя: Вучэбна-метадычны комплекс / Склад. Н.П.Даўбешка. – Віцебск, 2006.

7. Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў: дапаможнік / склад.: З.І. Бадзевіч [і інш.]. – Мн., 2015.

1. **Сінтаксіс** (грэч. *syntaxis* ‘пабудова, парадак, спалучэнне’) – раздзел граматыкі, які вывучае правілы і спосабы спалучэння слоў у словазлучэнні і сказы, а таксама тыпы словазлучэнняў і сказаў, іх будову, функцыі і ўмовы выкарыстання. Прадметам сінтаксісу з’яўляюцца словазлучэнне як структурны кампанент сказа, які ўзнікае ў працэсе маўлення, і сказ як асноўная камунікатыўная адзінка мовы з уласцівымі яму катэгарыяльнымі адзнакамі. Да асноўных сінтаксічных адзінак традыцыйна адносяцца словазлучэнне і сказ.

Словазлучэнне – спалучэнне двух і больш знамянальных слоў, звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна на аснове падпарадкавальнай сувязі. Канкрэтныя словазлучэнні фарміруюцца ў сказе і выдзяляюцца з яго. Не ўсякае спалучэнне слоў у сказе з’яўляецца словазлучэннем. Да словазлучэнняў нельга адносіць: 1) спалучэнне дзейніка і выказніка; 2) слова і адасоблены член сказа, які паясняе гэтыя слова; 3) аднародныя члены сказа, якія ўваходзяць у склад словазлучэння як адна з яго частак – галоўная або залежная. Пералічаныя канструкцыі вывучаюцца як элементы прастата сказа, а не словазлучэння.

У словазлучэнні рэалізуюцца тры спосабы падпарадкавальнай сувязі: *дапасаванне, кіраванне, прымыканне*. 1. *Дапасаванне* – падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова ставіцца ў тых жа формах роду, ліку і склону, што і галоўнае. *Дапасаванне* характэрна для назоўнікавых словазлучэнняў; залежнае слова можа быць выражана прыметнікам, дзеепрыметнікам, парадкавым лічэбнікам, абагульнена-якасным займеннікам. Сродкам выражэння (афармлення) *дапасавання* з’яўляецца канчатак залежнага слова. 2. *Кіраванне* – спосаб падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае слова ставіцца ў пэўнай склонавай форме. Здольнасцю кіраваць валодаюць дзеясловы і іх формы. Сродкамі выражэння кіравання з’яўляюцца канчатак залежнага слова і прыназоўнік. Пры кіраванні змяненне формы галоўнага слова не выклікае змянення формы залежнага. 3. *Прымыканне* – падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова звязваецца з галоўным толькі па сэнсе і інтанацыйна. Прымыкаюць нязменныя знамянальныя словы: прыслоўі, інфінітывы, дзеепрыслоўі. Галоўным словам словазлучэння з прымыканнем можа быць дзеяслоў, назоўнік, прыметнік.

Асаблівасці пабудовы словазлучэнняў у беларускай мове.

1. Дзеясловы *ветлівасці дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, дараваць, прабачыць* у беларускай мове спалучаюцца з назоўнікамі або займеннікамі ў форме давальнага склону. У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць вінавальным склонам.

2. Дзеясловы руху *ісці, бегчы, плыць, ехаць, ляцець*, волевыяўлення *наслаць, выправіць, адправіць* у словазлучэннях з мэтавым значэннем кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *на*. Параўн. у рускай мове з прыназоўнікам *за*. Калі залежнымі назоўнікамі словазлучэння выступаюць назвы ягад і грыбоў і словы *ягады, грыбы*, то яны ўжываюцца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *у*, у рускай мове часцей з прыназоўнікам *за*.

3. Дзеясловы са значэннем стану ці дзеяння *хадзіць, блукаць, лятаць, бачыцца, гладзіць, стукаць* і інш. кіруюць назоўнікам ў месным склоне з прыназоўнікам *на*. У рускай мове – давальным склонам з прыназоўнікам *по*.

4. Дзеясловы *жартаваць, смяцца, насміхацца, здэкавацца, рагатаць* і інш. кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў родным склоне з прыназоўнікам *з (са)*. Адпаведныя рускія дзеясловы ўжываюцца з назоўнікамі ці займеннікамі ў форме творнага склону з прыназоўнікам *над*.

5. У словазлучэннях з галоўным словам *хворы, хварэць* залежны назоўнік ужываецца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *на*: *хворы на сэрца, хварэць на запаленне лёгкіх* (у рускай мове: *у него больное сердце, болейт воспалением лёгких*).

6. Назоўнікі *лекцыя, нарысы, адзнака* і інш. ужываюцца з назоўнікамі ў месным склоне з прыназоўнікам *на*. У рускай мове ў адпаведных словазлучэннях залежны назоўнік ставіцца ў форме давальнага склону з прыназоўнікам *по*.

7. У беларускай мове лічэбнікі *два, тры, чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў у форме назоўнага склону множнага ліку: *тры вучні*. У рускай мове гэтыя лічэбнікі кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *три ученика*. Лічэбнікі *пяць* і *вышэй* у назоўным склоне кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону множнага ліку (лічэбнік выступае галоўным словам словазлучэння) як у беларускай, так і ў рускай мовах. Ва ўскосных склонах (акрамя вінавальнага, калі ён супадае з назоўным) лічэбнік дапасуецца да назоўніка і залежыць ад яго.

8. У дробавых лічэбніках частка *адна, дзве, тры, чатыры* ў лічніку дапасуецца да парадкавага лічэбніка ў назоўніку: *дзве пятыя*. Калі ў лічніку стаяць лічэбнікі *пяць, шэсць* і г.д., то яны кіруюць парадкавымі лічэбнікамі назоўніка ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць восьмых*.

2. **Сказ** – слова або спалучэнне слоў, якія выражаюць закончаную думку, граматычна і інтанацыйна аформленую па законах пэўнай мовы.

Адасобленыя члены сказа. Сэнсава і інтанацыйна выдзеленыя члены сказа называюцца адасобленымі. Адасабляцца могуць усе члены сказа, але часцей за ўсё – азначэнне і акалічнасць. Адасобленыя члены сказа ўтрымліваюць элемент дадатковага паведамлення. Абавязковай умовай адасаблення з’яўляецца адсутнасць цеснай сувязі члена сказа з паяснёным словам.

Адасобленыя азначэнні. У сказе могуць адасабляцца як дапасаваныя, так і недапасаваныя азначэнні. **Адасабляюцца дапасаваныя азначэнні:** развітыя азначэнні, калі яны стаяць пасля паясненага слова; два і больш адзіночныя азначэнні, калі стаяць пасля азначаемага слова; адзіночныя і развітыя азначэнні, незалежна ад месца ў сказе, калі: адносяцца да асабовага займенніка; аддзелены ад паяснёнага слова выказнікам або іншымі членамі сказа; перад азначаемым назоўнікам, калі маюць дадатковае акалічнаснае значэнне прычыны, уступкі, часовае (гэтыя азначэнні часта адносяцца да ўласных імёнаў). **Недапасаваныя азначэнні адасабляюцца:** незалежна ад месца ў сказе, калі ім надаецца большая самастойнасць і яны адносяцца да назоўнікаў; калі знаходзяцца ў адным радзе з адасобленымі дапасаванымі азначэннямі; незалежна ад месца ў сказе, калі адносяцца да асабовых займеннікаў.

Адасобленыя прыдаткі. Адасабляюцца і выдзяляюцца на пісьме коскамі або працяжнікамі: адзіночныя і развітыя прыдаткі, калі адносяцца да асабовага займенніка; адзіночныя і развітыя прыдаткі, якія адносяцца да ўласнага назоўніка і стаяць пасля яго; адзіночныя і развітыя прыдаткі, калі паясняюць агульны назоўнік і стаяць пасля яго; развіты прыдатак перад азначаемым словам, калі мае дадатковае акалічнаснае значэнне ўступкі ці прычыны); адзіночны і развіты прыдатак, калі звязваецца з азначаемым назоўнікам злучнікамі *ці, або* (з удакладняльным значэннем), *як* (з прычынным значэннем), словамі *па прозвішчы, па мянушцы*.

Адасобленыя акалічнасці. Не адасабляюцца акалічнасці: Выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі, якія маюць значэнне прыслоўя, адказваюць на пытанні *як? якім чынам?* (звычайна стаяць пасля выказніка). Выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, якія сталі ўстойлівымі выразамі (звычайна стаяць пасля дзеяслова, да якога адносяцца). Выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, якія цесна звязаны па сэнсу з дзеясловам (адказваюць на пытанні *як? якім чынам?*). Аднародныя акалічнасці, якія складаюцца з прыслоўя і дзеепрыслоўя, звязаных злучнікам *і*. Адасабляюцца акалічнасці: Выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі або дзеепрыслоўнымі зваротамі незалежна ад месца ў сказе; Акалічнасці ўступкі, выражаныя назоўнікам з прыназоўнікам *нягледзячы на*. Акалічнасці месца або часу (радзей – спосабу дзеяння), якія ўдакладняюць змест папярэдняй акалічнасці.

Адасобленыя дапаўненні. Дапаўненні, выражаныя спалучэннямі «назоўнік (займеннік) ва ўскосным склоне + прыназ *акрамя, апроча, замест, за выключэннем і інш.*», заўсёды адасабляюцца, калі выступаюць з выключальным, уключальным або замяшчальным значэннем.

Аднародныя члены сказа. Аднароднымі называюцца два або некалькі членаў сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго і таго ж слова ці словазлучэння і характарызуюцца інтанацыйнай пералічэння. Аднароднымі могуць быць: дзейнікі; выказнікі; азначэнні; дапаўненні; акалічнасці. Па аб'ёму аднародныя члены сказа могуць выражацца як асобнымі словамі, так і словазлучэннямі. У адным радзе аднародных членаў могуць ужывацца і словы, і словазлучэнні. Нельга ставіць у адзін рад аднародных членаў асобныя словы (ці словазлучэнні) і даданыя сказы. У адзін рад аднародных членаў нельга таксама ўключаць дзеепрыметныя, дзеепрыслоўныя словазлучэнні і даданыя сказы. У сказе можа быць некалькі груп аднародных членаў, звязаных з рознымі словамі і маючых розныя сінтаксічныя функцыі. Аднароднымі членамі сказа не з'яўляюцца: Словы, якія паўтараюцца ў мэтах узмацнення і стаяць побач; Словы, якія цесна звязаны паміж сабой па сэнсу і сінтаксічна (з'яўляюцца адным членам сказа) і не вымаўляюцца з інтанацыйнай пералічэння; Сінанімічныя спалучэнні слоў з дэфісным напісаннем; Па граматычных асаблівасцях аднародныя члены сказа ў большасці выпадкаў з'яўляюцца аднолькавымі часцінамі мовы, але часам яны могуць выражацца і рознымі часцінамі мовы. Аднолькавыя часціны мовы ў функцыі аднародных членаў сказа часам могуць жывацца ў розных граматычных формах. Аднак пры гэтым яны павінны задавальняць асноўным патрабаванням да аднародных членаў – выражаць адну і тую ж сінтаксічную катэгорыю і адказваць на адно пытанне. Калі ж члены сказа, якія павінны быць аднароднымі, пастаўлены ў розных граматычных формах і адказваюць на розныя пытанні, то сувязь паміж імі парушаецца. Па характару лагічных сувязяў аднародныя члены сказа павінны адпавядаць двум асноўным правілам класіфікацыі або сістэматызацыі прадметаў, з'яў, прыкмет: характарызаваць прадмет, з'яву,

асобу па адной агульнай прыкмеце (па колеру, паходжанню, роду заняткаў і т.д.); члены дзялення, выражанага аднароднымі членамі сказа, павінны ўзаемна выключацца. Аднародныя члены сказа злучаюцца паміж сабой злучнікамі, бяззлучнікавык спосабам (інтанацыяй пералічэння) або камбінаванай сувяззю (злучнікавай і бяззлучнікавай). У некаторых выпадках члены сказа ўжываюцца ў спалучэнні са словамі, якія паўтараюцца перад некалькімі або перад усімі аднароднымі членамі. Паміж аднароднымі членамі сказа могуць выражацца спалучальныя, супраціўныя, раздзяляльныя, супастаўляльныя і ўступальныя адносіны, для чаго ўжываюцца адпаведныя злучнікі: спалучальныя: *і, ды* (у значэнні *і*), *ні – ні, таксама* (часта ў спалучэнні са злучнікамі *і*; супраціўныя: *але, а, аднак, затое, ды* (у значэнні *але*); раздзяляльныя: *ці, ці (то) – ці, або, або – або, то – то, ці то – ці то, ні то – ні то, не то – не то*. Пры аднародных членах сказа могуць ужывацца двайныя супастаўляльныя злучнікі: *як – так і, не толькі – і, хоць і – але, хоць – ды, хоць – але, не столькі – колькі, калі не – то (дык), як – дык* і інш. Першая частка такіх злучнікаў ставіцца перад першым аднародным членам, а другая – перад другім. Часам пры аднародных членах ужываецца няпарны злучнік *хоць (хаця)*, які выражае ўступальнае значэнне. Калі да пералічаных у сказе аднародных членаў сказа далучаюцца іншыя аднародныя члены, якія дапаўняюць, удакладняюць папярэднія аднародныя члены, то яны звязваюцца з дапамогай далучальных злучнікаў *і, ды, а, прычым, таксама*. Такія аднародныя члены сказа называюцца далучальнымі. Калі аднародныя члены патрабуюць аднолькавых прыназоўнікаў, то неабходнасць паўтарэння іх перад кожным аднародным членам залежыць ад аб'ёму і колькасці аднародных членаў. Калі аднародныя члены развітыя і іх рад доўгі, то прыназоўнік неабходна паўтараць. Незалежна ад аб'ёму і колькасці аднародных членаў паўтараюцца прыназоўнікі з мэтай асаблівага падкрэслівання значэння таго, што выражае кожны з аднародных членаў. Абавязковым з'яўляецца паўтарэнне прыназоўнікаў пры аднародных членах, звязаных паўторнымі або двайнымі злучнікамі, а таксама адзіночнымі супраціўнымі, уступальнымі і далучальнымі злучнікамі. Калі рад аднародных членаў змяшчае некалькі семантычна аб'яднаных груп, то прыназоўнік паўтараецца пры кожнай групе і служыць фармальным паказчыкам такіх груп. Неабходнасць паўтарэння прыназоўнікаў залежыць таксама ад ступені сэнсай сувязі аднародных членаў сказа. Калі ў якасці аднародных выступаюць сэнсава далёкія словы ці словазлучэнні, то паўтарэнне прыназоўніка перад кожным з такіх аднародных членаў з'яўляецца абавязковым. Абавязковым з'яўляецца паўтарэнне пры аднародных членах розных злучнікаў. Часта прыназоўнікі паўтараюцца перад парамі аднародных членаў, звязваючы іх і часткова выконваючы пры гэтым функцыі злучнікаў. Калі не ставіцца мэта асабліва падкрэсліць пералічаемае ў аднародных членах то пры неразвітых блізкіх па сэнсу аднародных членах, звязаных бяззлучнікавай сувяззю або адзіночнымі спалучальнымі злучнікамі, аднолькавыя прыназоўнікі паўтараюцца. Нельга паўтараць прыназоўнік пры

аднародных членах, калі першы аднародны член уключае ў свой склад слова (або некалькі слоў), агульнае для ўсіх аднародных членаў.

Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа. Коскамі раздзяляюцца аднародныя члены, звязаныя: без злучнікаў; двайнымі злучнікамі; паўторнымі спалучальнымі злучнікамі або пералічальна-размеркавальнымі; адзіночнымі супраціўнымі, уступальнымі і далучальнымі злучнікам; злучальнымі словамі, якія выражаюць паслядоўнасць. Пры групе аднародных членаў сказа могуць ужывацца абагульняльныя словы, якія звычайна выконваюць такую ж сінтаксічную функцыю ў сказе і належаць да той жа семантычнай групы, што і аднародныя члены сказа, але маюць больш шырокае значэнне, якое адносіцца да значэння аднародных членаў сказа як род к віду або цэлае к частцы. У функцыі абагульняльных слоў могуць выступаць: займеннікі (звычайна займеннік *усё*). Абагульняльнае слова займеннік *усё* часам ужываецца ў спалучэнні са словам *гэта*; прыслоўі (прыслоўе *усюды* і інш.); назоўнікі; дзеясловы. З мэтай узмацнення пры аднародных членах з абагульняльным словам можа паўтарацца займеннік *гэты*; прыметнікі. Акрамя асобных слоў, у функцыі абагульняльных могуць выступаць словазлучэнні: сінтаксічна падзельныя (свабодныя), якія складаюцца з уласна абагульняльнага слова і залежнага ад яго слова (або слоў), што выконвае ў сказе іншую сінтаксічную функцыю ў параўнанні з абагульняльным словам; сінтаксічна непадзельныя, якія складаюцца з двух або некалькіх слоў, што выконваюць у сказе адну агульную сінтаксічную функцыю; фразеалагічныя. Найбольш частым выпадкам выражэння абагульняльнага слова і адпаведных яму аднародных членаў рознымі часцінамі мовы з'яўляецца ўжыванне назоўнікаў і дзеясловаў або назоўнікавых і дзеяслоўных словазлучэнняў у функцыі аднародных членаў з абагульняльнымі словам – займеннікам *усё* (часам з залежнымі ад яго словамі) або *і* прыслоўем *усюды*. Аднародныя члены сказа і абагульняльнае слова могуць выражацца словамі розных граматычных форм адной часціны мовы. Абагульняльныя словы ставяцца перад аднароднымі членамі або пасля іх. Парадак размяшчэння абагульняльнага слова і аднародных членаў сказа ў многім вызначаецца граматычнай і семантычнай характарыстыкай абагульняльнага слова. Так, абагульняльныя словы, выражаныя назоўнікамі, дзеясловамі, прыслоўямі (за выключэннем прыслоўя *усюды*), прыметнікамі, у пераважнай большасці выпадкаў стаяць перад аднароднымі членамі сказа. Абагульняльныя словы, выражаныя займеннікам *усё* і прыслоўем *усюды* маюць адвольнае размяшчэнне ў адносінах да адпаведных аднародных членаў сказа. З мэтай узмацнення і пры ўмове вялікай колькасці аднародных членаў сказа абагульняльныя словы, выражаныя займеннікам *усё* і прыслоўем *усюды*, могуць ужывацца двойчы: перад аднароднымі членамі і пасля іх. Дзукроп'е ставіцца ў сказах з прэпазіцыяй абагульняльнага слова. Пры чытанні гэтых сказаў пасля абагульняльнага слова перад аднароднымі членамі сказа голас паніжаецца і робіцца паўза. Працяжнік пры аднародных членах ставіцца ў сказах з постпазіцыяй абагульняльнага слова.

Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі і знакі прыпынку пры іх.

Пабочнымі канструкцыямі (словамі, словазлучэннямі і сказамі) служаць для выражэння адносінаў гаворакаў асобы да выказвання. Яны выражаюць упэўненасць (*безумоўна, бяспрэчна, вядома, зразумела і інш.*), няўпэўненасць (*магчыма, мабыць, відаць, мусіць, здаецца і інш.*), характарызуюць стыль маўлення, розныя пачуцці (*скажам, на шчасце, на жаль, на бяду і інш.*), паказваюць на крыніцу паведамлення (*кажуць, як кажуць, па-мойму, на маю думку і інш.*), на сувязь паміж думкамі (*па-першае, па-другое, нарэшце, такім чынам*) і г.д.

Гэтым сваім мадальным значэннем пабочныя кампаненты адрозніваюцца ад устаўных слоў, словазлучэнняў і сказаў, якія не паказваюць адносінаў да выказвання, а выражаюць дадатковыя паведамленні, заўвагі, тлумачаць ці ўдакладняюць змест папярэдніх слоў. Напрыклад: *Больш за ўсё, я думаю, зрабілі на мяне ўплыў беларускія народныя казкі, якія я чуў у маленстве. Калі мы жылі ў Прудзішчы (тады я быў яшчэ хлопчуком), у нас службыў парабак, нехта Пясяк. І вось ён быў, як мне тады здавалася, надзвычайны майстра раскаваць казкі, ды яно так і было. Тут я думаю, як мне тады здавалася – пабочныя сказы, а тады я быў яшчэ хлопчуком – устаўны сказ. Членамі сказа такія канструкцыі не з’яўляюцца.*

Пабочныя сказы могуць быць розныя па складзе: двухсастаўныя асабовыя, аднасастаўныя няпэўна-асабовыя, аднасастаўныя безасабовыя. Пабочныя сказы звычайна ўключаюцца ў асноўнае выказванне без злучнікаў, але могуць быць уведзены з дапамогай злучнікаў і злучальных слоў. Коскамі выдзяляюцца пабочныя сказы, якія пачынаюцца злучнікамі ці злучальнымі словамі *як, калі, колькі, што*. Пабочныя сказы часам выдзяляюцца працяжнікамі ці дужкамі.

Устаўнымі называюцца словы, словазлучэнні і сказы, якія служаць для выражэння дадатковага паведамлення, заўвагі, удакладнення, тлумачэння ўсяго асноўнага выказвання. Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы граматычна не звязаны з членамі асноўнага сказа, але паведамленні заўвагі, удакладнення, тлумачэнні могуць быць другараднымі ці вельмі важнымі для разумення сэнсу сказа. Яны заўсёды выдзяляюцца інтанацыйна. На пісьме гэтая інтанацыйная адасобленасць афармляецца працяжнікамі або дужкамі. Устаўныя канструкцыі ўжываюцца для тлумачэння незнаемых, невядомых або малаўжывальных слоў і выразаў. Устаўныя канструкцыі могуць удакладняць выказванне ў цэлым ці асобныя яго члены. У структуры сказа ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы часам могуць захоўваць сувязь з тымі кампанентамі сказа, да якіх яны адносяцца, і афармляюцца як своеасаблівыя члены сказа ці часткі складанага сказа. Устаўныя канструкцыі могуць адносіцца да часткі складанага сказа, да члена сказа, да ўсяго сказа. У сказ устаўныя канструкцыі могуць уключацца: без злучнікаў і злучальных слоў; з дапамогай злучнікаў *і, а, ці і інш.*; з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў *калі, хоць, бо, як, што, які і інш.* Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы адрозніваюцца ад пабочных тым, што могуць дадаткова тлумачыць час, месца,

прычыну дзеяння, характарызаваць асобу, падзею, супастаўляць, удакладняць сказанае, дапаўняць асобныя члены асноўнага выказвання, што не ўласціва пабочным канструкцыям. У адрозненне ад пабочных устаўных канструкцыі ніколі не бываюць у пачатку асноўнай часткі, а заўсёды стаяць у сярэдзіне сказа або ў канцы. Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы, як і пабочныя, узбагачаюць асноўны сказ дадатковым зместам, напаўняюць сказ той ці іншай інтанацыяй, уключаюцца ў сказ з дапамогай злучнікаў і злучальных слоў, а таксама і устаўныя, і пабочныя кампаненты граматычна не звязаны са сказам. Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы на пісьме выдзяляюцца дужкамі, працяжнікамі, а часам – коскамі.

Зваротак. Знакі прыпынку пры зваротках. Зваротак – слова або спалучэнне слоў, што называюць асобу ці прадмет, да якіх звяртаюцца з мовай. Зваротак граматычна не звязаны з членамі сказа, захоўвае адасобленасць сваёй пазіцыі і не з’яўляецца членам сказа. Зваротак ужываецца не толькі з мэтай прыцягнуць увагу суб’екта, аднак і выразіць адносіны да яго з боку гаворачага. Звароткі ўваходзяць у склад вобразных сродкаў мовы, надаюць ёй большую жывасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, выразнасць. Зваротак выражаецца: назоўнікам у назоўным склоне; клічнай формай назоўніка (старажытны клічны склон); прыметнікамі і дзеепрыметнікамі ў назоўным склоне, якія перайшлі ў назоўнікі.

У пачатку ці канцы сказа зваротак аддзяляецца, а ў сярэдзіне сказа – выдзяляецца коскамі. Калі зваротак стаіць у пачатку сказа і вымаўляецца з моцным пачуццём, то пасля яго ставіцца клічнік, а наступнае слова сказа пішацца з вялікай літары. Часціца **о** ад зваротка знакам прыпынку не аддзяляецца. Калі перад звароткам стаіць выклічнік *ой, ах, эх* і інш. або выклічнік разам з займеннікам *ты (вы)*, то коскамі выдзяляецца толькі зваротак.

3. Складаны сказ. Складанымі называюцца сказы, што складаюцца з дзвюх ці некалькіх састаўных частак, якія маюць форму простых сказаў, і ўтвараюць адно сінтаксічнае цэлае. Складаныя сказы падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя ў адпаведнасці з выкарыстаннем і не выкарыстаннем злучнікаў і злучальных слоў у іх структуры. У залежнасці ад формы сінтаксічнай сувязі састаўных частак і характару сінтаксічных адносін сярод злучнікавых складаных сказаў выдзяляюцца складаназлучаныя, складаназалежныя і складаныя сказы пераход нагатыпу. Асобна вылучаюцца сказы камбінаванай пабудовы з рознымі відамі сувязі.

Складаназлучаныя сказы – гэта сказы, у якіх састаўныя часткі аб’яднаны злучальнымі злучнікамі на аснове спалучальных, супастаўляльных, пералічальных-размеркавальных, а таксама далучальных адносін. Сінтаксічная сувязь састаўных частак складаназлучанага сказа, пры якой гэтыя часткі адносна раўнапраўныя ў выражэнні адзінай складанай думкі, называецца злучальнай сувяззю. Часткі складаназлучаных сказаў цесна ўзаемазвязаны семантычна і граматычна на аснове аднаго з відаў злучальнай сувязі: спалучальнай, супастаўляльнай, пералічальна-размеркавальнай, далучальнай.

Граматычная і семантычная ўзаемасувязь частак складаназлучаных сказаў выяўляецца ў тым, што структура другой і наступнай састаўных частак звычайна абумоўлена структурай першай састаўной часткі, што знаходзіць выражэнне ў парадку слоў, у наяўнасці займеннікаў і прыслоўяў, якія замяняюць асобныя члены першай састаўной часткі; у пропуску некаторых членаў, якія ёсць у першай састаўной частцы. Раўнапраўнымі ў семантычных і граматычных адносінах выступаюць толькі тыя састаўныя часткі складаназлучаных сказаў, у якіх няма слоў з аднолькавым лексічным значэннем і якія маюць аднатыпную граматычную структуру. Звычайна гэта складаназлучаныя сказы з адносінамі адначасовасці, уласна супастаўляльнымі, супраціўнымі і пералічальна-размеркавальнымі. Спалучальная ўзаемасувязь адлюстравана ў трывальна-часовых суадносінах выказнікаў састаўных частак. Спалучальнай узаемасувяззю аб'яднаны састаўныя часткі складаназлучаных сказаў, у якіх паведамляецца аб з'явах і падзеях, што адбываюцца адначасова або паслядоўна. Асноўным граматычным сродкам сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў са спалучальнымі адносінамі ў беларускай мове з'яўляюцца злучнікі *і, ды, а* і злучальныя словы *потым, затым, пасля*. Узаемаадносіны адначасовасці і паслядоўнасці як разнавіднасць спалучальных узаемаадносін перадаюцца як трывальна-часавымі суадносінамі выказнікаў састаўных частак складаназлучанага сказа, так і пералічанымі вышэй злучнікамі і злучальнымі словамі. Супастаўляльная ўзаемасувязь знаходзіць сваё выражэнне ў лексічным значэнні супастаўленых членаў. У сучаснай беларускай мове састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з супастаўляльнымі адносінамі аб'ядноўваюцца з дапамогай злучнікаў і слоў, якія ўжываюцца ў функцыі злучнікаў: *а, ж(жа), але, і затое, аднак, толькі, аж (ажно), наадварот, тым не менш*. Уласна супастаўляльныя ўзаемаадносіны заснаваны на звычайным адрозненні паміж супастаўленымі прадметамі і з'явамі. Супраціўныя ўзаемаадносіны заснаваны на супрацьлегласці супастаўленых прадметаў і з'яў. Узаемаадносіны неадпаведнасці заснаваны на тым, што супастаўленыя прадметы і з'явы не адпавядаюць адны адным. Пералічальна-размеркавальная ўзаемасувязь выражаецца ў характары злучальных элементаў. Сродкам сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі з'яўляюцца злучнікі: *і – і, ні – ні, то – то, ці – ці, або – або (альбо – альбо), ці то – ці то, не то – не то* і іншыя. Далучальная ўзаемасувязь знаходзіць выражэнне ў інтанацыйным афармленні і разнародным складзе аб'яднаных частак. Паколькі далучальныя злучнікі выступаюць сродкамі сувязі састаўных частак структуры складаназлучанага сказа, то ёсць падставы ўключаць сказы з такімі злучнікамі ў склад складаназлучаных сказаў, а не ў склад складаных сінтаксічных цэлых. Спецыфікай складаназлучаных сказаў з далучальнай сувяззю з'яўляецца што далучаная частка эмяшчае дадатковыя звесткі адносна зместу папярэдняй часткі. Пры гэтым дадатковае паведамленне далучанай часткі заўсёды суправаджаецца пэўнымі экспрэсіўнымі адценнямі.

Далучальная сувязь мае шматлікія разнавіднасці. Далучальна-пералічальныя сінтаксічныя ўзаемаадносіны арозніваюцца тым, што змест далучанай часткі не вынікае са зместу папярэдняй, а як бы нанізваецца на яго. Дзякуючы гэтаму дасягаецца больш поўнае апісанне агульнай складанай з’явы. Сродкам сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з далучальна-пералічальнымі адносінамі з’яўляюцца злучнікі *ды, ды і, а і* інш. Далучальна-азначальныя ўзаемаадносіны заснаваны на такім далучэнні састаўной часткі, якое характарызуе папярэдняю састаўную частку. Сродкам сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з далучальна-азначальнымі адносінамі выступаюць злучнікі *і, ды, а і* інш. Калі далучаная састаўная частка азначае ўвесь змест першай састаўной часткі, то непасрэдна за далучальным злучнікам звычайна знаходзіцца ўказальны займеннік *гэта (гэты, гэтая, гэтае, гэтыя)*, які знаходзіцца ў другой састаўной частцы і выконвае функцыю дзейніка або дапаўнення. Калі далучаная састаўная частка характарызуе асобныя члены першай састаўной часткі, то ўказальны займеннік ужываецца ў функцыі азначэння. Часам у ролі ўказальнага слова пры азначаемым дзейніку выкарыстоўваецца займеннік *той (тая, тое, тыя)*, які звычайна размяшчаецца за гэтым дзейнікам. Далучальна-тлумачальныя ўзаемаадносіны заснаваны на такім далучэнні састаўной часткі, пры якім яны тлумачаць папярэдняю састаўную частку: раскрывае ці канкрэтызуе яе змест. У якасці сродку сувязі ўжываюцца словы і словазлучэнні (гэта значыць, а іменна, напрыклад), якія ўжываюцца ў функцыі злучнікаў. Гэтыя сказы часцей за ўсё выкарыстоўваюцца ў мове газет, навуковых прац, паколькі характар навуковага апісання патрабуе шматлікіх удакладненняў, доказаў, рлумачэнняў. Далучальна-абмежавальныя ўзаемасувязі заснаваны на такім далучэнні, пры якім далучаная частка змяшчае дадатковае паведамленне, удакладненне і абмяжоўвае межы тага, аб чым паведамляецца ў папярэдняй састаўной частцы. Сродкам сувязі састаўных частак складаназлучаных сказаў з далучальна-абмежавальнымі адносінамі выступаюць злучнікі *ды і то, і то і* інш. Далучальна-вылучальныя ўзаемаадносіны заснаваны на такім іалучэнні састаўной часткі, пры якім гэта частка служыць для вылучэння і падкрэслівання чаго-небудзь вельмі важнага са зместу папярэдняй састаўной часткі. Таму далучальна-вылучальныя адносіны заўсёды ўскладняюцца пэўным узмацняльным адценнем. Састаўныя часткі складаназлучаных сказаў з далучальна-вылучальнымі адносінамі аб’ядноўваюцца з дапамогай злучнікаў *і, але*, тым больш. Далучальна-прычынныя ўзаемаадносіны заснаваны на такім далучэнні састаўной часткі, пры якім у далучанай частцы змяшчаецца дадатковае указанне на прычыннае значэнне папярэдняй часткі. У ролі злучальнага сродку выкарыстоўваюцца злучнікі *і, а* ў спалучэнні са словам *таму*. Далучальныя з адценнем нечаканасці ўзаемаадносіны заснаваны на такім далучэнні састаўной часткі, пры якім узнікае элемент нечаканасці або раптоўнасці. Злучальным сродкам выступае злучнік *аж (ажно)*, часам часціца *раптам*. Далучальна-заклучныя ўзаемаадносіны заснаваны на такім далучэнні

састаўной часткі, пры якім у ёй змяшчаюцца дадатковыя звесткі заключнага характару. Састаўныя часткі з гэтымі адносінамі аб'ядноўваюцца з дапамогай злучнікаў *і, ды, ды і*, а таксама пабочных слоў *значыць (значыцца), адным словам (словам)*. Акрамя пералічаных вышэй тыпаў складаназлучаных тыпаў сказаў існуюць складаназлучаныя сказы ўскладненага тыпу. Да гэтых сказаў адносяцца тыя, у якіх аб'ядноўваецца больш за дзве састаўныя часткі, што знаходзяцца ў камбінаваных сінтаксічных узаемаадносінах: паміж першай і другой існуюць сінтаксічныя адносіны аднаго тыпу, паміж другой і трэцяй – сінтаксічныя адносіны другога тыпу. Самі па сабе такія сінтаксічныя ўзаемаадносіны не складаюць чаго-небудзь новага.

Складаназалежныя сказы – складаныя сказы, у якіх адна састаўная частка тлумачыць другую састаўную частку і звязана з гэтай часткай з дапамогай падпарадкавальнага злучніка ці злучальнага слова. Такім чынам, адна з састаўных частак складаназалежнага сказа семантычна і сінтаксічна падпарадкавана другой частцы. Адносна незалежная частка атрымала назву галоўнай, а залежная ад яе называецца даданай. Сказы, у якіх сувязь паміж даданай і галоўнай часткамі выражаецца пры дапамозе злучнікаў, называюцца сказамі са злучнікавым падпарадкаваннем, а сказы, у якіх даданая частка звязваецца з галоўнай пры дапамозе злучальнага (адноснага) слова, называюцца сказамі з адносным падпарадкаваннем. Да злучальных слоў адносяцца займеннікі і прыслоўі *які, каторы, чый, хто, што, колькі, дзе, куды, адкуль, як, чаму* і інш. У большасці выпадкаў злучальныя словы маюць на сабе лагічны націск. У галоўнай частцы складаназалежнага сказа могуць быць займеннікі і прыслоўі, якія канкрэтызуюцца ў даданай частцы.

У залежнасці ад адносін паміж састаўнымі часткамі складанага сказа і пэўных груп злучнікаў, злучальных слоў, вылучаюцца складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі, часу, месца, умовы, прычыны, мэты і г.д.

Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі маюць у сваім складзе залежную частку, якая характарызуе прадмет, дзеянне, стан абазначаны пэўным словам галоўнай часткі. Сродкам сувязі выступаюць злучальныя словы *які (зрэдку – каторы), чый, што, хто, дзе, куды, адкуль, калі, як* і злучнікі *нібы, быццам, каб*. Залежная частка можа азначаць у галоўнай любы член сказа. Злучнік або злучальнае слова звычайна знаходзіцца на пачатку даданай часткі.

Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі ўключаюць залежную частку, якая з'яўляецца разгорнутым дапаўненнем да пэўнага члена галоўнай часткі або раскрывае змест дапаўнення-займенніка. Сродкам сувязі з'яўляюцца злучнікі *што, каб, як, быццам, як быццам, нібы, ці*, пытальна-адносныя займеннікі і прыслоўі *хто, што, які, чый, колькі, наколькі, дзе, куды адкуль, калі, як, пакуль*. Даданыя дапаўняльныя часткі часцей за ўсё адносяцца да дзеясловаў. Часам яны могуць тлумачыць і некаторыя назоўнікі са значэннем успрыняцця, паведамлення, разумовай, дзейнасці, пачуццяў, унутранага стану.

Складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі ўключаюць залежную частку, якая выконвае функцыю дзейніка ў адносінах да выказніка галоўнай часткі або раскрывае канкрэтны змест дзейніка-займенніка галоўнай часткі. Адносна сродкаў сувязі складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі падзяляюцца на дзве групы: з суадносным словам у галоўнай частцы і без яго. Дзейнікам у галоўнай частцы звычайна выступаюць займеннікі *той (тая, тое), кожны, усякі, усё* і інш., у ролі злучальных слоў ужываюцца *хто, што, які і інш.* Склонавая форма злучальнага слова залежыць ад яго сінтаксічнай функцыі ў даданай частцы, форма роду слоў *які, каторы* – ад формы роду слова галоўнай часткі. Сродкам сувязі ў складаназалежных сказах з даданай часткай, якая выконвае функцыю дзейніка ў адносінах да выказніка галоўнай часткі, з’яўляюцца злучнікі і злучальныя словы *што, як, быццам, каб, хто, які, дзе, куды* і інш. Калі даданая частка з’яўляецца дзейнікам да выказніка галоўнай, то галоўная частка знаходзіцца ў прэпазіцыі да залежнай. Постпазіцыя галоўнай часткі ў такіх выпадках сустракаецца вельмі рэдка.

Складаназалежныя сказы з даданымі выказнікавымі ўключаюць залежную частку, якая раскрывае канкрэтны змест выказніка-займенніка (звычайна ўказальнага) галоўнай часткі. У ролі выказніка галоўнай часткі ўжываюцца словы *той (тая, тое), такі (такая, такое), гэтакі (гэтакая, гэтакое)*. Сродкам сувязі з’яўляюцца злучнікі і злучальныя словы *што, які, хто, як, быццам, каб* і інш. Даданая выказнікая частка звычайна знаходзіцца ў постпазіцыі да галоўнай. Адваротны парадак слоў у галоўнай частцы выкарыстоўваецца пры неабходнасці падкрэсліць выказнік.

Складаназалежныя сказы з даданымі часу ўключаюць залежную частку, якая знаходзіцца з галоўнай у часавых адносінах. Сродкам сувязі выступаюць злучнікі *калі, як, пакуль, ледзь, ледзь толькі, як толькі, толькі што, з таго часу як, у той час як* і інш. Даданыя часткі маюць дзве разнавіднасці ў залежнасці ад адначасовасці ці неадначасовасці дзеянняў з тымі, аб якіх гаворыцца ў галоўнай частцы. У сказах з адносіннымі адначасовасці даданая частка звязваецца з галоўнай злучнікамі *калі, як, пакуль*. У сказах з адносіннымі неадначасовасці сродкам сувязі выступаюць разнастайныя простыя і складаныя злучнікі: *калі, як, пакуль, ледзь толькі, як толькі, перад тым як, з таго часу як* і інш.

Складаназалежныя сказы з даданымі месца ўключаюць залежную частку, якая змяшчае указанне на месца ці прастору, дзе знаходзіцца ці адбываецца тое, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы. У якасці сродку сувязі выкарыстоўваюцца злучнікі *дзе, куды, адкуль*. Злучнікі звычайна размяшчаюцца на пачатку даданай часткі. Залежная частка можа адносіцца непасрэдна да выказніка галоўнай часткі або да акалічнасці месца галоўнай часткі, якая выражаецца прыслоўем, назоўнікам ці словазлучэннем. Акалічнасць месца, якая ўдакладняецца або раскрываецца зместам даданай часткі, звычайна выражана займеннікавымі прыслоўямі *там, туды, адтуль*,

усюды, адусюль, якія выконваюць ролю суадносных слоў. Звычайна пэўныя суадносныя словы адпавядаюць пэўным злучнікам: *там, усюды – дзе; туды – куды; адтуль, адусюль – адкуль*. Даданая частка звычайна размяшчаецца пасля галоўнай. У выпадку прэпазіцыі даданай часткі галоўная можа пачынацца часціцай *то*. Даданая частка знаходзіцца ў сярэдзіне галоўнай толькі тады, калі яна непасрэдна адносіцца да акалічнасці галоўнай часткі.

Складаназалежныя сказы з даданымі прычыны ўключаюць залежную частку, у якой раскрываецца прычына ці даецца абгрунтаванне таго, аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы. Сродкам сувязі выступаюць простыя злучнікі *бо, як, што, паколькі* і складаныя злучнікі *таму што, ад таго што, затым што, дзеля таго што, на той прычыне што* і пад. Месца даданай прычыннай часткі адносна галоўнай у асноўным залежыць ад злучніка. Залежныя часткі са злучнікам *бо* заўсёды размяшчаюцца пасля галоўнай часткі. Залежныя часткі са злучнікам *як* могуць размяшчацца і на пачатку сказа. Галоўная частка ў такіх выпадках пачынаецца часціцай *то*. Залежныя часткі са злучнікам *што* звычайна знаходзяцца ў постпазіцыі. Прэпазіцыйнае месца залежных прычынных частак уласціва гутарковай мове. Залежныя часткі з астатнімі прычыннымі злучнікамі могуць быць як у прэпазіцыі, так і ў постпазіцыі.

Складаназалежныя сказы з даданымі мэты змяшчаюць залежную частку, якая ўказвае на мэту ці прызначэнне названага ў галоўнай частцы. Сродкам сувязі выступаюць злучнікі *каб, аб, для таго каб, дзеля таго каб, на тое каб* і інш. Залежная частка звычайна займае постпазіцыйнае становішча. Размяшчэнне даданай часткі перад галоўнай з’яўляецца абавязковым толькі тады, калі гэтая частка звязана з папярэднім тэкстам якім-небудзь злучнікам. Калі даданая частка раскрывае мэту толькі аднаго дзеяння з некалькіх у галоўнай частцы, то яна размяшчаецца ў сярэдзіне галоўнай. Складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы ўключаюць залежную частку, якая ўказвае на ўмову ажыццяўлення таго, аб чым гаворыцца ў галоўнай частцы. Сродкам сувязі выступаюць злучнікі *калі, як, каб, раз, аб, і* інш. Залежная частка звычайна займае прэпазіцыйнае становішча. Калі галоўная частка стаіць пасля залежнай, то яна звычайна пачынаецца часціцамі *то, дык* або пабочнымі словамі са значэннем выніку. Залежная частка стаіць пасля галоўнай, калі яна змяшчае дадатковую заўвагу да асноўнага сэнсу ўсяго выказвання, заключанага ў галоўнай частцы.

Складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі змяшчаюць залежную частку, змест якой з’яўляецца процілеглым таму, што паведамляецца у галоўнай частцы. Сродкам сувязі выступаюць злучнікі *хоць (хаця), няхай (хай), дарма што, нягледзячы на тое што* і інш. Уступальная сувязь блізкая да супраціўнай, таму складаназалежныя сказы з уступальнымі даданымі набліжаюцца да складаназлучаных сказаў. Асабліва яскрава гэта праяўляецца, калі часткі складанага сказа звязваюцца парнымі злучнікамі, першым з якіх выступае падпарадкавальны ўступальны злучнік, а другім – адзін з супраціўных злучнікаў (*а, але, ды, толькі* і інш.). Залежная частка

можа размяшчацца як пасля галоўнай, так і перад галоўнай, а таксама ў сярэдзіне галоўнай часткі. Залежная ўступальная частка, як і іншыя залежныя часткі складаназалежных сказаў, займае прэпазіцыйнае становішча тады, калі яна звязана з папярэднім тэкстам. Калі залежная ўступальная частка адносіцца не да апошняга дзеяння аб якім паведамляецца ў галоўным, то яна змяшчаецца ў сярэдзіне галоўнай.

Складаназалежныя сказы з даданымі выніковымі ўключаюць залежную частку, якая раскрывае вынік таго, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы. Сродкам сувязі выступае злучнік *так, што*. Паколькі паміж галоўнай і залежнай часткай існуюць прычынна-выніковыя адносіны, то гэтыя сказы набліжаюцца да складаназалежных з даданымі прычыны. Аднак у даданай выніковай частцы ўвага акцэнтуюцца не на прычыне, а на выніку. Залежныя выніковыя часткі адносяцца не да якога-небудзь аднаго слова, а да ўсёй галоўнай часткі. У навуковым і публіцыстычным стылях у функцыі выніковага злучніка могуць ужывацца словазлучэнні ў *выніку чаго, у выніку гэтага*. У гэтай функцыі выступае прыслоўе *таму*.

Складаназалежныя сказы з даданымі меры і ступені ўключаюць залежную частку, у якой раскрываецца мера праяўлення дзеяння, прыкметы ці стану, выражаныя дзеясловам, прыметнікам, прыслоўем або назоўнікам галоўнай часткі. Сродкам сувязі выступаюць злучнікі *што, як, нібы* і інш. Залежная частка знаходзіцца звычайна пасля галоўнай. Складаназалежныя сказы з даданымі характару і спосабу дзеяння змяшчаюць залежную частку, якая паказвае, якім чынам або якім спосабам адбываецца дзеянне, названае ў галоўнай частцы. Сродкам сувязі выступаюць злучнікі *як, як бы, быццам, нібы, каб, што* і інш. Гэтым злучнікам у галоўнай частцы можа адпавядаць суадноснае слова так (гэтак). Залежная частка звычайна размяшчаецца пасля галоўнай. Калі змест залежнай часткі адносіцца не да апошняга аднароднага члена ў галоўнай частцы, то яна змяшчаецца ў сярэдзіне галоўнай часткі.

Складаназалежныя сказы з даданымі супастаўляльнымі і параўнальнымі змяшчаюць залежную частку, змест якой супастаўляецца ці параўноўваецца са зместам галоўнай часткі. Сродкам сувязі выступаюць злучнікі *як, чым, наколькі, у той час як, тады як* і інш. Злучнікам *як, чым, наколькі* ў галоўнай частцы абавязкова адпавядаюць суадносныя словы *так (гэтак), тым, настолькі (нагэтулькі)*. Залежная частка можа размяшчацца перад галоўнай, пасля галоўнай і ў сярэдзіне галоўнай часткі. Перад галоўнай часткай звычайна размяшчаецца даданая частка са злучнікам *чым*.

Складаназалежныя сказы з далучальнай сувяззю ўключаюць залежную частку, якая змяшчае дадатковае паведамленне, якое тлумачыць або дапаўняе сказанае ў галоўнай частцы. Сродкам сувязі выступаюць злучальныя словы *што, дзе, куды, калі* і інш. Залежная частка звычайна знаходзіцца ў постпазіцыі адносна галоўнай.

Бяззлучнікавым складаным сказам называецца складаны сказ, часткі якога ўзаемазвязаны сэнсавы, структурны і інтанацыйны без дапамогі злучнікаў

або злучальных слоў. Вылучаюцца: бяззлучнікавыя складаныя сказы аднароднага складу (з аднатыпнымі часткамі); бяззлучнікавыя складаныя сказы неаднароднага складу (з разнатыпнымі састаўнымі часткамі).

Сярод бяззлучнікавых складаных сказаў з аднатыпнымі часткамі вылучаюцца складаныя сказы з часавымі і супастаўляльнымі адносінамі. У бяззлучнікавых складаных сказах з суб'ектнымі адносінамі другая частка выконвае функцыю дзейніка адносна выказніка першай састаўной часткі. У бяззлучнікавых складаных сказах з аб'ектнымі адносінамі другая частка выконвае функцыю дапаўнення адносна першай састаўной часткі. У бяззлучнікавых складаных сказах з атрыбутыўнымі адносінамі другая частка выконвае функцыю азначэння адносна дзейніка, дапаўнення, іменнага выказніка першай часткі. У бяззлучнікавых складаных сказах з акалічнаснымі адносінамі перадаюцца прычынна-выніковыя, умоўна-выніковыя адносіны, адносіны спосабу дзеяння і інш.

Асобна вылучаюцца складаныя сказы з бяззлучнікава-далучальнай сувяззю, якія маюць разнатыпныя часткі, другая з якіх з'яўляецца дадатковым паведамленнем адносна зместу першай. Сярод гэтых сказаў вылучаюцца: бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальна-азначальнымі адносінамі. У гэтых сказах другая частка характарызуе ролю, якасць, прызначэнне таго, што сказана ў першай; бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальна-дапаўняльнымі адносінамі. У гэтых сказах другая частка дапаўняе змест аднаго з членаў першай часткі; бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальна-тлумачальнымі адносінамі. У гэтых сказах другая частка тлумачыць і раскрывае змест першай часткі; бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальна-вылучальнымі адносінамі. У гэтых сказах другая частка з'яўляецца дадатковым паведамленнем з вылучэннем чагосьці важнага са зместу або паводле зместу першай састаўной часткі; бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальна-выніковымі адносінамі. У гэтых сказах другая частка змяшчае вынік, які не выцякае непасрэдна са зместу першай часткі, а з'яўляецца дадатковым паведамленнем адносна гэтага зместу; бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальна-заклучнымі адносінамі. У гэтых сказах другая частка змяшчае дадатковыя звесткі заключнага характару адносна зместу першай часткі. У другой частцы такіх складаных сказаў часта выкарыстоўваюцца мадальныя словы відаць, няйначай. Сярод бяззлучнікавых складаных сказаў ускладненага тыпу вылучаюцца два віды: сказы, у якіх кожная сінтаксічная труппа з'яўляецца злучэннем некалькіх састаўных частак. Такія сінтаксічныя групы вызначаюцца паралелізмам будовы, які выяўляецца ў аднолькавай колькасці аднатыпных або разнатыпных частак, паміж якімі існуюць аднайменныя сінтаксічныя адносіны; сказы, у якіх адна сінтаксічная група з'яўляецца злучэннем некалькіх частак, другая складаецца толькі з адной часткі. Сінтаксічныя групы не маюць паралелізму будовы.

Простая мова і знакі прыпынку пры ёй. Простая мова – чужое выказванне, якое перадаецца кім-небудзь дакладна, з захаваннем яго зместу і формы – лексічных, граматычных і стылістычных асаблівасцей. Сінтаксічная

канструкцыя з простаай мовай складаецца з дзвюх частак: простаай мовы і слоў аўтара, якія паказваюць, каму гэтае выказванне належыць, да каго яно звернута, як, дзе і пры якіх абставінах было сказана. Простая мова ў адносінах да слоў аўтара выступае як незалежны кантэкст; яна аб'ядноўваецца з імі толькі сэнсава і інтанацыйна, выражаючы аб'ектныя, суб'ектныя і азначальныя адносіны. Простая мова вызначаецца наяўнасцю розных моўна-выяўленчых і эмацыянальных сродкаў: выклічнікаў, звароткаў, мадальных слоў, часціц і г.д. У ёй захоўваюцца многія элементы размоўнага стылю: ужываюцца дыялектызмы, устарэлыя словы, прафесіяналізмы і інш. Разам з аўтарскімі словамі яна ўтварае бязлучнікавы сказ, дзе можа займаць адвольнае месца ў адносінах да слоў аўтара. Калі словы аўтара стаяць перад простаай мовай, пасля іх ставіцца двукроп'е, а простая мова бярэцца ў двукоссе і пачынаецца з вялікай літары. Калі простая мова стаіць перад словамі аўтара, то пасля яе ставяцца коска (ці пыталнік, клічнік, шматкроп'е) і працяжнік; словы аўтара пачынаюцца з малой літары. Калі словы аўтара раздзяляюць простую мову на дзве часткі, то знакі прыпынку ставяцца наступным чынам: калі словы аўтара перарываюць простую мову там, дзе не павінна быць ніякага знаку прыпынку або трэба было б паставіць коску, кропку з коскай, двукроп'е ці працяжнік, то словы аўтара выдзяляюцца коскамі і працяжнікамі, і другая частка простаай мовы пачынаецца з малой літары; калі словы аўтара перарываюць простую мову там, дзе павінны стаяць кропка, пыталнік ці клічнік, то перад словамі аўтара, якія пачынаюцца з малой літары, ставіцца коска, пыталнік ці клічнік і працяжнік, а пасля іх – кропка і працяжнік; другая частка простаай мовы пачынаецца з вялікай літары; калі аўтарскія словы ўжываюцца з двума выказнікамі-дзеясловамі, адзін з якіх адносіцца да другой часткі простаай мовы, то пасля слоў аўтара ставяцца двукроп'е і працяжнік; другая частка простаай мовы пішацца з вялікай літары; калі словы аўтара, размешчаныя ў сярэдзіне простаай мовы, дзеляцца на асобныя сказы, паміж імі стаіць кропка, тады кожная частка бярэцца ў двукоссе; калі простая мова знаходзіцца ў сярэдзіне слоў аўтара, то перад ёю ставіцца двукроп'е, а сама мова пачынаецца з вялікай літары і бярэцца ў двукоссе з адпаведным яе інтанацыі знакам прыпынку ў канцы. Працяг аўтарскіх слоў пачынаецца з малой літары, а перад імі ставіцца патрэбны знак прыпынку; кожная рэпліка дыялога (размовы даюх асоб) пішацца звычайна з чырвонага радка, і перад ёй ставіцца працяжнік; калі дыялог запісваецца ў адзін радок, кожная яго рэпліка бярэцца ў двукоссе з адпаведным яе будове і інтанацыі знакам прыпынку ў канцы. Пры адсутнасці слоў аўтара выказванні розных асоб раздзяляюцца працяжнікамі.

Цытаты і правілы іх афармлення. Цытата – даслоўная вытрымка з чыйго-небудзь выказвання, кнігі ці дакумента, якая выкарыстоўваецца для пацвярджэння думкі або ілюстрацыі. Спосабы афармлення цытат своеасаблівыя. Цытата афармляецца як простая мова тады, калі яна суправаджаецца словамі аўтара. Калі цытата ўключаецца ў тэкст як частка сказа (або як даданы сказ), яна пачынаецца з малой літары і бярэцца ў двукоссе. Шматкроп'е ставіцца на месцы пропуску слоў і выразаў у цытаце.

Вершаваныя цытаты, а таксама эпіграф – кароткае выслоўе, якое раскрывае тэму і ідэю твора, – у двукоссе не бяруцца. Пры цытатах заўсёды даецца спасылка на аўтара і яго твор або толькі на аўтара. Яна звычайна размяшчаецца пасля цытаты ў дужках або ў зноскі.

Пытанні для самаправеркі

1. У чым выяўляюцца асаблівасці дапаасавання ў беларускай мове?
2. Якія асаблівасці беларускага кіравання?
3. Што выражаюць у беларускай мове спалучэнні з прыназоўнікам *праз*?
4. У якіх выпадках выказнік ужываецца толькі ў адзіночным ліку? Толькі ў множным ліку?
5. Пры якіх умовах дапускаюцца варыянтныя формы ліку выказніка?
6. Якія члены сказа называюцца аднароднымі? Адасобленымі?
7. Назавіце асноўныя тыпы складаных сказаў. Ахарактарызуйце віды і сродкі сінтаксічнай сувязі іх частак.
8. Як афармляецца на пісьме чужая мова?

МОДУЛЬ 3

СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА БЕЛАРУСКАГА МАЎЛЕННЯ

1 ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

1. Стылістычнае чляненне маўлення. Функцыянальны стыль маўлення.
2. Публіцыстычны стыль маўлення.
3. Афіцыйна-справавы стыль маўлення.
4. Навуковы стыль маўлення.
5. Стыль мастацкай літаратуры.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2015. – 48 с.
4. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022. – 35 с.
5. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

1. *Стылістычнае чляненне маўлення*

Мова з'яўляецца глабальным дыялектычным па сваёй прыродзе феноменам, які адыгрывае для людзей дзве супрацьлеглыя функцыі: аб'ядноўвае іх у адзіны клас жывых істот з найбольш выразнай, яскравай, адмысловай прыкметай – здольнасць і ўменне гаварыць і ўспрымаць маўленне; а ўнутры гэтага агульнага класа чуйна, пластычна і гнутка дыферэнцыруе людзей па нацыях, па месцы жыхарства (дадзеную асаблівасць людзей адлюстроўвае рэгіянальнае чляненне мовы на дыялекты, групы гаворак, асобныя гаворкі), па разнастайных сацыяльных групойках (мова фіксуе гэта чляненне людзей сваімі жаргонамi, слэнгамi, аргo і інш.), па сферах дзейнасці людзей. Апошняя дыферэнцыяцыя людзей унутры кожнай развітай мовы адбываецца тым, што яна даволі відавочна падзяляецца на стылі; за кожным з іх трывала замацавана функцыя абслугоўвання пэўных відаў, сфер, галін дзейнасці і жыцця людзей.

Функцыянальны стыль – разнавіднасць маўлення, якая абслугоўвае пэўную сферу чалавечай дзейнасці: навуку, мастацтва, палітыку, дзелавыя і паўсядзённыя зносіны. Кожная нацыянальная мова на працягу свайго развіцця выпрацоўвае і замацоўвае грамадска ўсвядомленыя нормы ўжывання выяўленчых сродкаў, якія з'яўляюцца асновай для вылучэння функцыянальных стыляў мовы. Функцыянальныя стылі характарызуюцца *формай* (вусная, пісьмовая, дыялагічная, маналагічная), *мэтай* (паведамленне, просьба, загад) і *ўмовамі зносін* (узрост, характар узаемаадносін суб'ектаў). Як вядома, беларуская літаратурная мова развіваецца ў вуснай і пісьмовай разнавіднасцях, у адпаведнасці з гэтым вуснай мове адпавядае размоўны стыль, а пісьмовай – кніжныя стылі: мастацкі, навуковы, публіцыстычны і афіцыйна-дзелавы.

У паўсядзённым жыцці і быце, па-за сферамі прафесійнай і грамадскай дзейнасці чалавека выкарыстоўваецца **гутарковы стыль маўлення**, для якога характэрнымі служаць размоўная лексіка (параўн.: *аграменны, шпаргалка, шыбаваць* і г.д.), эліптычная структура сказа (максімальна скарачаныя выказванні, дзе часта апускаюцца словы, звязаныя з вядомымі па сітуацыі маўлення фактамі, прадметамі, падзеямі), ужыванне ўсечаных форм слоў (*Пал Палыч* замест *Павел Паўлавіч*, *тэле* замест *тэлевізар* і г.д.), актыўнае выкарыстанне парамоўных сродкаў і інш. Гутарковы стыль мовы мае пераважна вусную форму ўжывання; на пісьме яго выкарыстанне абмяжоўваецца ў асноўным мовай персанажаў мастацкіх твораў (драматычных, праязічных, радзей паэтычных). Асобную разнавіднасць гутарковай лексікі складаюць прастамоўныя сродкі выражэння, словы зніжанай неўнармаванай лексікі, грубыя мацэрныя словы, што даволі часта знаходзяць месца ў гаворцы малакультурных, слабаадукаваных, нявяхаваных людзей не столькі ў якасці сродку зносін, колькі ў якасці выражэння эмоцый, пачуццяў, ацэнак, а часам і проста ў якасці паразітычных слоў, рэплік, выразаў, што ўжываюцца з-за адсутнасці элементарнай моўнай і агульнай культуры адпаведнага чалавека, або ў асобных сітуацыях сярод

сваіх “калег”, або выкарыстоўваюцца пэўнымі людзьмі, што знаходзяцца ва ўзбуджаным, псіхічна ненармальным, не кантраляваным свядомасцю стане. Для беларускага маўлення лаянкавая лексіка малахарактэрна, амаль уся яна запазычана з рускай мовы і апошнім часам стала даволі актыўна збірацца і даследавацца расійскімі лінгвістамі.

2. Публіцыстычны стыль маўлення выкарыстоўваецца найперш у СМІ – сродках масавай камунікацыі (газеты, часопісы, радыё, тэлебачанне, дакументальныя кнігі, публічныя прамовы і выступленні аратараў і інш.). У адрозненне ад гутарковага стылю публіцыстычны рэалізуецца не толькі ў вуснай, але і ў пісьмовай форме, прычым абедзве формы цесна і непасрэдна ўзаемадзеінічаюць паміж сабой: пісьмовы тэкст часта выступае як агучанае вуснае маўленне, а вусныя выступленні, прамовы, інтэрв’ю вядомых палітыкаў, грамадскіх дзеячоў, прадстаўнікоў, навукі, культуры, спорту і інш. часта друкуюцца ў СМІ, праяўляюцца ў пісьмовай форме.

Гутарковы стыль звычайна выкарыстоўваецца ў дыялогу, у якім бяруць удзел, як правіла, два чалавекі, суб’яднікі, прамоўца і слухач, што могуць мяняць свае ролі, прамоўца выступае як слухач, а слухач як прамоўца. У публіцыстычным стылі слухачом служыць не адзін чалавек, а вялікая аўдыторыя, часам насельніцтва ўсёй краіны. Таму публіцыстычны стыль мовы патрабуе зразумелага для ўсіх моўнага спосабу афармлення і перадачы думкі, інфармацыі, паведамлення і звычайна мае форму маналогу. Значыць, істотнымі асаблівасцямі гэтага стылю служаць выразнасць, зразумеласць, панятнасць, даступнасць інфармацыі для ўсіх, каму яна прызначана.

Далей, інфармацыя, аформленая моўнымі сродкамі публіцыстычнага стылю, часта мае на мэце не проста данесці да аўдыторыі пэўныя звесткі, але і падаць іх у належнай форме, прывабным выглядзе, каб прыцягнуць адрасатаў, або інфармантаў, або чытачоў (слухачоў) на бок той пазіцыі, на якой стаіць аўтар паведамлення. Адсюль публіцыстычны стыль часта выступае ў якасці агітацыйнага сродку, і ў такіх выпадках пазбаўлены нейтральнасці. У адпаведнасці з гэтым выбіраюцца і ацэначныя моўныя сродкі, з дапамогай якіх адна і тая ж падзея можа падавацца і як станоўчая з’ява, і як з’ява адмоўная, непрымальная для аўтара паведамлення (параўн., напрыклад: з аднаго боку словы *форум*, *мітынг*, а з другога – *зборышча*, *шабаш*, што могуць прымяняцца да адной і той жа падзеі, прадстаўнікамі розных палітычных ці сацыяльных інтарэсаў, пунктаў гледжання, або адным і тым жа публіцыстам у залежнасці ад яго пазіцыі, прыналежнасці пэўнай партыі і г.д.).

Яшчэ адной важнай рысай публіцыстычнага стылю служыць перадача актуальнай, свежай інфармацыі, а таксама паведамленняў на тэмы, якія пастаянна з’яўляюцца цікавымі для аўдыторыі: абмеркаванне набалелых пытанняў жыцця краіны, асобных яе раёнаў, праблем унутранай і знешняй палітыкі і г.д. Для ўздзеяння на аўдыторыю неабходна ўжываць і такія прыдатныя для публіцыстычнага стылю атрыбуты маўлення, як эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць, што складаюць не толькі своеасаблівую

“ўпакоўку” інтэлектуальнай інфармацыі, але і істотную частку зместу, якая непасрэдна ўплывае на нюансіроўку думкі, на выдзяленне ў ёй найбольш важных момантаў, на ўспрыманне і засваенне слухачамі (чытачамі) паведамленняў у патрэбным для прамоўцы (аўтара) рэчышчы. Згаданыя атрыбуты спрыяюць і больш глыбокаму ўражанню ад выказаных думак і здольны прыводзіць да іх практычнага ўвасаблення ў жыццё, дзейнасць, паводзіны людзей. У гэтым стылі шырока выкарыстоўваюцца грамадска-публіцыстычная лексіка і фразеалогія, рознага роду крылатыя выслоўі, прыказкі і прымаўкі, сінтаксічныя канструкцыі з ярка выражанай экспрэсіяй – рытарычныя пытанні, сказы-заклікі, звароты. У мове публіцыстыкі могуць быць скарыстаны словы са зніжанай стылістычнай афарбоўкай, жарганізмы, дыялектызмы, словы са сферы палітычнага жыцця, эканамікі, навукі. Самымі характэрнымі моўнымі сродкамі публіцыстычнага стылю служаць разнастайныя тропы, г. зн. ужыванні слоў у пераносным значэнні, скрытыя параўнанні, напрыклад *вахта міру*, *нацыянальная скарбонка* і да т.п., дзе словы *вахта* і *скарбонка* ўжываюцца ў больш шырокім значэнні, чым першапачатковы сэнс прыведзеных слоў, выкарыстанне ацэначнай і экспрэсіўнай лексікі, прымяненне звароткаў, клічных і пабуджальных сказаў, рытарычных пытанняў, паўтараў і інш.

У публіцыстычным стылі могуць быць шырока скарыстаны моўна-выяўленчыя сродкі іншых стыляў – навуковага, мастацкага, афіцыйна-справавога.

3. *Афіцыйна-справавы стыль маўлення* абслугоўвае канцылярскую, юрыдычную, адміністрацыйную сферы дзейнасці людзей, і ў адрозненне ад гутарковага стылю рэалізуецца пераважна ў маналагічнай пісьмовай форме (пастановы, загады, інструкцыі, рэзалюцыі, указы, інструкцыі, кодэксы, дзелавыя пісьмы, аб’явы, характарыстыкі, даверанасці, распіскі, аўтабіяграфіі, ноты, камюніке, статуты, распараджэнні, мемарандумы, пагадненні, канвенцыі, пратаколы, разнастайныя акты, пэўныя даклады і выступленні і іншыя дакументы). У адрозненне ад разгледжанага вышэй публіцыстычнага стылю тут адсутнічае эмацыянальнасць, даволі шырока ўжываюцца стандартныя формы выражэння, мінімальна прадстаўлены экспрэсіўныя, індывідуальна-аўтарскія сродкі, бо інфармацыя перадаецца, як правіла, ад упаўнаважанай калектывам (установай, міністэрствам, дзяржавай, урадам і інш.) асобы або групы асоб. Выкарыстанне афіцыйна-справавога стылю мае на мэце два асноўныя прызначэнні – інфармацыйную і пабуджальную, г. зн. у адпаведных дакументах падаюцца не толькі звесткі, але і патрэбы, заклікі, пабуджэнні да іх выканання тымі, каму яны скіраваны (параўн.: загады, распараджэнні, ноты, пастановы, указы, статуты і інш.).

Афіцыйна-справавы стыль – гэта стыль дзяржаўных дакументаў, указаў, законаў, пастановаў, пратаколаў, даведак, справаздач, заяў і іншых справавых папер афіцыйнай і дзелавой перапіскі.

Афіцыйна-справавы стыль абслугоўвае канцылярскую, юрыдычную, адміністрацыйную сферы дзейнасці людзей, і рэалізуецца пераважна ў маналагічнай пісьмовай форме (пастановы, загады, інструкцыі, рэзалюцыі, указы, інструкцыі, кодэксы, дзелавыя пісьмы, аб'явы, характарыстыкі, даверанасці, распіскі, аўтабіяграфіі, статуты, распараджэнні, пагадненні, пратаколы, акты і іншыя дакументы). Асноўная форма бытавання гэтага стылю – пісьмовая.

Дакументы афіцыйна-справавога стылю патрабуюць дакладнасці, лагічнасці, паслядоўнасці, адназначнасці вербальных фармулёвак, сцісласці, эканомнасці, таму часта афармляюцца на адпаведных бланках ці па ўстаноўленай форме.

Для афіцыйна-дзелавога стылю характэрны строгасць у адборы слоў і выказаў (*прысутнічалі, слухалі, згодна з пастановай, прысвоіць званне, вывесці са складу, у мэтах, закон, адначыць, пастанавілі, справаздачны перыяд*), аднастайнасць, сцісласць, эканомнасць выкладу, бо інфармацыя перадаецца, як правіла, ад упаўнаважанай калектывам (установай, міністэрствам, дзяржавай, урадам і інш.) асобы або групы асоб. Для афіцыйна-справавога стылю таксама характэрны своеасаблівыя ўстойлівыя адзінкі, так званыя «канцылярскія звароты»: *вызначаецца заканадаўствам, мець права, давесці да ведама* і інш.

Выкарыстанне афіцыйна-справавога стылю мае на мэце два асноўных прызначэнні – інфармацыйную і пабуджальную, г. зн. у адпаведных дакументах падаюцца не толькі звесткі, але і патрэбы, заклікі, пабуджэнні да іх выканання тымі, каму яны скіраваны (загады, распараджэнні, пастановы, указы і інш.).

Афіцыйна-справавым стылем мовы павінны добра валодаць кіраўнікі, вербальная дзейнасць якіх часта рэалізуецца сродкамі гэтага стылю, але ўжывацца павінен ён толькі ў афіцыйных варунках, у штатных службовых сітуацыях, пры падрыхтоўцы дакументаў.

Асноўным аб'ектам афіцыйна-справавога стылю з'яўляецца дакумент як сродак замацавання інфармацыі аб фактах, падзеях, з'явах аб'ектыўнай рэальнасці і мысліцельнай дзейнасці чалавека.

Дакумент – справавая папера, на якой фіксуецца працэс гаспадарчай, юрыдычнай, эканамічнай дзейнасці, афармляюцца прававыя зносіны. Фіксуючы інфармацыю, дакумент тым самым забяспечвае яе захаванне і назапашванне, магчымасць перадачы іншым асобам, паўторны зварот да яе, таму можа выконваць і такія функцыі, як уліковая, прававая, сацыяльная, культурная, кіравання і інш.

Справавая карэспандэнцыя – адна з формаў пісьмовых зносін паміж фізічнымі ці юрыдычнымі асобамі. Гэта аўтабіяграфіі, дакладныя запіскі, заявы і кантракты, распіскі і акты, афіцыйныя лісты і паведамленні, пагадненні і г.д. Афіцыйна-справавому стылю характэрна сцісласць у выкладзе матэрыялу, дакладнасць у перадачы інфармацыі, шырокае ўжыванне ўстойлівых традыцыйных выказаў, канцылярскіх зваротаў

(штампаў), фармулёвак. Стыль выконвае інфармацыйную і камунікатыўную функцыі: з'яўляецца сродкам наладжвання афіцыйных і справавых (дзелавых) зносін, з'яўляецца носьбітам дакладнай інфармацыі. Мэта большасці дакументаў – паведаміць. Напрыклад, з аб'яў даведваемся, дзе і калі адбудзецца сход ці нарада, у пратаколе фіксуецца ход абмеркавання таго ці іншага пытання, у кантрактах (дагаворах) афіцыйна сцвярджаецца пагадненне паміж установамі, дзяржавамі.

У гэсцэ дакументаў не дапускаецца ўжыванне прастамоўных, дыялектных, жаргонных слоў, эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі. Інфармацыя афармляецца такім чынам, каб яе асноўная думка адразу была зразумелая, ясная. Дакументы складаюцца сцісла і проста мовай, без двухсэнсоўных і невыразных выказванняў, гэта значыць, што справавая мова адпавядае агульналітаратурным нормам. Афіцыйна-справавы стиль характарызуецца ўстойлівасцю, абмежаваным выбарам сродкаў, наяўнасцю ўстойлівых спалучэнняў і выразаў, таму стварэнне распаўсюджаных дакументаў парой зводзіцца да запаўнення стандартных бланкаў ці па ўстаноўленай форме.

Лексічныя і сінтаксічныя сродкі афіцыйна-справавога стылю даволі строга рэгламентаваны, што надае адпаведным дакументам аб'ектыўнасць, лаканічнасць, афіцыйнасць і катэгарычнасць. Дакументы афіцыйна-справавога стылю патрабуюць дакладнасці, лагічнасці, паслядоўнасці, адназначнасці вербальных фармулёвак, сцісласці, эканомнасці, таму часта афармляюцца на адпаведных бланках ці па ўстаноўленай форме. Лексічныя і сінтаксічныя сродкі афіцыйна-справавога стылю даволі строга рэгламентаваны, што надае адпаведным дакументам аб'ектыўнасць, лаканічнасць, афіцыйнасць і катэгарычнасць, пазбаўляе іх двухсэнсоўнасці і расплыўчатасці фармулёвак, палажэнняў. Для мовы дакументаў характэрна шырокае ўжыванне безасабовых канструкцый (рэдка выкарыстоўваюцца формы 1-й і 2-й асобы займеннікаў і дзеясловаў), складаназалежных сказаў з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, складаных злучнікаў тыпы *у сувязі з тым, што ...*, *у выніку таго, што ...* і інш., канцылярызмаў, клішэ, шаблонаў, перанос якіх, аднак, у іншыя моўныя стылі можа рабіцца толькі для пэўных стылістычных мэтай (іроніі, насмешкі, гумару, пародыі і інш.). Афіцыйна-дзелавым стылем мовы павінны добра валодаць кіраўнікі, вербальная дзейнасць якіх часта рэалізуецца сродкамі гэтага стылю, але ўжывацца павінен ён толькі ў афіцыйных варунках, у штатных службовых сітуацыях, пры падрыхтоўцы дакументаў згаданага вышэй кшталту.

4. Навуковы стиль прызначаны для фіксавання, захоўвання, перадачы інфармацыі ў пэўнай галіне ведаў і характарызуецца такімі ўласцівасцямі, як лагічнасць, дакладнасць, паслядоўнасць, што збліжае яго з афіцыйным стылем. Яшчэ адна рыса, якая лучыць дадзеныя стылі – першаснасць пісьмовай формы ў адносінах да вуснай. Апошняя існуе ў выглядзе дакладаў, паведамленняў на разнастайных навуковых канферэнцыях, сімпозіумах,

семінарах. Адрознівае навуковы стыль ад афіцыйна-справавога вышэйшая абстрактнасць, глыбейшая інтэлектуальнасць, шырокая неаднароднасць, залежная ад дыферэнцыяцыі навукі, падзелу яе на мноства дысцыплін, кожная з якіх мае свае спецыфічныя сродкі выражэння і лексічныя, і параграфічныя (неславесныя). Таму ў межах навуковага стылю выдзяляюць падстылі (радыёфізікі, матэматыкі, электронікі, эканомікі і г.д.).

У некаторых навуковых тэкстах вербальныя сродкі служаць асноўным спосабам афармлення думак (пераважная колькасць тэкстаў, належных гуманітарным дысцыплінам), у іншых жа назіраецца спалучэнне вербальных і невербальных сродкаў, прычым гэта спалучэнне адзначаецца ў розных прапорцыях: тэксты ў асноўным негуманітарных галін ведаў могуць быць часам прадстаўлены невербальнымі сродкамі (табліцы множання, разнастайныя матэматычныя даведнікі, геаграфічныя карты, тэхнічныя схемы, альбомы, атласы, сістэмы неславесных камунікацый і інш.). Лексічныя сродкі, што выкарыстоўваюцца ў навуцы для наймення яе асноўных катэгорый, паняццяў, рэалій, называюцца тэрмінамі. Вусная форма існавання паведамленняў навуковага стылю ўяўляе сабой, як правіла, агучаны пісьмовы тэкст, г. зн. служыць другаснай у адносінах да пісьма, чым супрацьпастаўляецца найперш гутарковаму стылю і адбываецца ў форме дакладаў, паведамленняў, лекцый, дыспутаў і інш.

Навуковы стыль дыферэнцыруецца не толькі ў адносінах да розных гуманітарных і негуманітарных дысцыплін, але і ў дачыненні да сферы прызначэння. У адпаведнасці з апошняй вылучаюцца, у прыватнасці, такія навуковыя падстылі, як уласна навуковы (прызначаны для калег-спецыялістаў), вучэбна-навуковы (рэалізуецца ў разнастайных падручніках і дапаможніках і прызначаны для навучэнцаў), навукова-публіцыстычны (адрасуецца для распаўсюджвання ведаў сярод шырокага кола насельніцтва). У залежнасці ад асаблівасцяў кожнага навуковага падстылю ў ім ужываюцца і розныя моўныя сродкі. Так, стылістычныя фігуры (тропы, параўнанні, эўфемізмы і інш.) займаюць значна большае месца ў навукова-папулярнай літаратуры. У навуковых дыскусіях эмацыянальны кампанент выкарыстоўваецца значна часцей, чым у навуковых дакладах, прычым першыя ўяўляюць сабой дыялог (полілог), а другія – маналог. У дачыненні да знешніх форм (пісьмовая, вусная) навуковы стыль часцей прадстаўлены пісьменна, агучванне пісьмовага навуковага тэксту ўяўляецца даволі складаным для адэкватнага ўспрымання (лепш усё ж засвойваецца змест пісьмовага навуковага тэксту).

Адметнай рысай навуковых тэкстаў служыць шырокае скарыстанне спасылак на разнастайныя крыніцы, якія афармляюцца ў выглядзе бібліяграфіі і складаюць прэсупазіцыйны фон дадзеных тэкстаў, надаюць ім даставернасць, інфармацыйную насычанасць, а аўтарам тэкстаў – неабходную кампетэнтнасць, эрудыцыю і кваліфікаванасць. Даволі разнастайнымі з’яўляюцца і жанры навуковай літаратуры: тэзісы, анатацыя, рэферат, артыкул, манаграфія, дысертацыйныя працы, зборнікі, падручнікі,

вучэбныя дапаможнікі, спецыяльныя даведнікі, у тым ліку энцыклапедычныя, шматлікія слоўнікі (тлумачальныя, перакладныя, граматычныя і інш.) і г.д.

Камунікацыйнай, інфармацыйнай функцыі паведамленняў навуковага стылю папярэднічае пазнавальная функцыя, якая звычайна займае значна большае месца ў творчай дзейнасці спецыяліста. Напрыклад, для напісання кандыдацкай дысертацыі адводзіцца як мінімум тры гады паўсядзённай працы кваліфікаванага спецыяліста, як правіла з вышэйшай адукацыяй, ў нашай краіне. Яшчэ больш часу і інтэлектуальных высілкаў патрабуюць напісанні доктарскіх дысертацый, манаграфій, падручнікаў для ВНУ і інш.

Навуковыя працы афармляюцца па выпрацаваных стандартах, строга ўпарадкаваны і структурыраваны, часта суправаджаюцца рэзюме, анатацыямі, нярэдка рэцэнзіруюцца і рэферыруюцца (звычайна манаграфічныя выданні), складаюць асноўны фонд бібліятэк спецыяльных устаноў (ВНУ, акадэмічныя інстытуты і інш.). З усіх стыляў літаратурнай мовы навуковы з'яўляецца найбольш міжнародным па свайму характару, бо грунтуецца на параграфемах і на лексіцы інтэрнацыянальнага паходжання (прынамсі, у еўрапейскіх краінах).

Функцыя навуковага маўлення заключаецца ў доказным выкладзе матэрыялу, паведамленні і тлумачэнні новых фактаў, вынікаў навуковых даследаванняў. Навуковы тэкст нясе інфармацыю, выкладзеную лагічна, сцісла, аб'ектыўна, неэмацыянальна.

Навуковы стыль выкарыстоўваецца ў навуковых даследаваннях па розных галінах ведаў, напрыклад у падручніках і вучэбных дапаможніках. У навуковым стылі шырока прадсталена прафесійна-тэхнічная тэрміналогія, яму не ўласцівы мнагазначныя словы. Сінтаксіс навуковага стылю вызначаецца ўскладненымі канструкцыямі, складаназлучанымі і складаназалежнымі сказамі, дзеепрыметнымі і дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі, рознымі ўстаўкамі, паясненнямі і інш. Тлумачэнні, заўвагі, паслядоўнасць выкладу перадаюцца з дапамогай пабочных і ўстаўных канструкцый. У сучасным навуковым стылі многа розных умоўных абазначэнняў, схем, табліц, графікаў, дыяграм і інш.

Сістэма моўных сродкаў адпавядае спецыфіцы стылю. Найперш гэта агульнаўжывальная лексіка, характэрная большасці стыляў: службовыя словы, лічэбнікі, распаўсюджаныя назвы і г.д. Выкарыстоўваецца і лексіка з іншых распаўсюджаных галін навукі – агульнанавуковая. У навуковы тэкст уваходзіць і спецыяльная тэрміналогія. Для навуковага стылю не характэрна ўжыванне вобразных, эмацыянальна-экспрэсійных моўных сродкаў. Выбар моўных адзінак абумоўлены задачамі, умовамі, напрамкамі навуковай дзейнасці.

Моўнае напаўненне навуковага зместу залежыць ад сферы прызначэння тэксту, яго падстылю: уласнанавуковага, вучэбна-навуковага, навукова-публіцыстычнага, навукова-папулярнага, навукова-тэхнічнага і інш.

Жанры навуковай літаратуры з'яўляюцца даволі разнастайнымі: тэзісы, анатацыя, рэферат, артыкул, манаграфія, дысертацыйныя працы, зборнікі, падручнікі, вучэбныя дапаможнікі, спецыяльныя даведнікі, у тым ліку энцыклапедычныя, шматлікія слоўнікі (тлумачальныя, перакладныя, граматычныя і інш.) і г.д.

Рэферат – гэта сціслая перадача асноўнага зместу навуковай адзінкі: кнігі, тэмы, артыкула, працы. Рэферат лічыцца пісьмовай формай разгортвання думкі, але пажадана пры падрыхтоўцы выкарыстоўваць некалькі літаратурных крыніц, выказваць свае ўласныя меркаванні і адносіны да асвятляемай праблемы. Рэфератам называюць яшчэ і даклад, які рыхтуецца на аснове ўражанняў ад прачытанага: кніг, артыкулаў, публікацый і інш. Можна падрыхтаваць і агульны даклад на аснове пісьмовага рэферата, улічваючы асабісты вопыт, уласныя погляды.

Да навуковага стылю адносіцца і такі сціплы жанр, як анатацыя, якая змяшчаецца ў пачатку або ў канцы кнігі і з'яўляецца каштоўнай крыніцай інфармацыі для чытача. *Анатацыя* – кароткі выклад зместу і яго характарыстыка. Такі від пісьмовай працы звычайна дае ўяўленне пра змест кнігі, характарызуе яго, а таксама можа паведамляць пра аўтара, час напісання, эпоху і г.д.

Выкладанню зместу або сутнасці працы, прамовы (навуковай, грамадскай) прысвечана і *рэзюме*. Яно абазначае яшчэ і кароткі вывад са сказанага, падагульненне, заключэнне. У сучасны момант выкарыстанне гэтага паняцця пашыраецца не толькі ў навуковым маўленні, але і ў іншых напрамках. Гэтым тэрмінам называюць у справах або прафесійных зносінах аўтабіяграфію, таму што яна ўяўляе сабой своеасаблівае падагульненне дзейнасці чалавека. Выкарыстоўваюць і тады, калі неабходна падвесці вынік, зрабіць важны вывад.

Навуковыя працы афармляюцца па выпрацаваных стандартах, строга ўпарадкаваны і структурыраваны, часта суправаджаюцца рэзюме, анатацыямі, нярэдка рэцэнзіруюцца і рэферыруюцца (звычайна манаграфічныя выданні), складаюць асноўны фонд бібліятэк спецыяльных устаноў (ВНУ, акадэмічныя інстытуты і інш.). З усіх стыляў літаратурнай мовы навуковы з'яўляецца найбольш міжнародным па свайму характару, бо грунтуецца на параграфемах і на лексіцы інтэрнацыянальнага паходжання (прынамсі, у еўрапейскіх краінах).

Цытаты і правілы іх афармлення. Цытата – даслоўная вытрымка з якога-небудзь выказвання, кнігі ці дакумента, якая выкарыстоўваецца для пацвярджэння думкі або ілюстрацыі. Цытаты могуць афармляцца як простая і як ускосная мова.

Калі цытата суправаджаецца словамі аўтара, яна афармляецца, як простая мова, і бярэцца ў двукоссе: Кандрату Кандратавічу Крапіве належаць словы: “Гарайце любоўю ўзнагароджвае народ таго, хо, пачынаючы з першых дзён свайго свядомага жыцця, назаўсёды звязаў свой лёс з лёсам

народа, хто на працягу амаль паўстагоддзя аддае народу лепшыя парывы свайго сэрца, усе свае сілы і свой вялікі талент”.

Калі цытата ўключаецца ў тэкст як частка сказа (або як даданы сказ), яна пачынаецца з малой літары і бярэцца ў двукоссе: Кандрат Крапіва быў катэгарычна не згодны з тымі людзьмі, якія “..... прапануюць дзеля прастаты або зручнасці выкладання ліквідаваць тыя ці іншыя асаблівасці беларускай мовы”. Шматкроп’е ставіцца на месцы пропуску слоў і выразаў у цытаце.

Вершаваныя цытаты, а таксама эпіграф, запісаныя слупком, у двукоссе не бяруцца: І сёння хвалююць мяне многія вершы Багдановіча, многія і да апошняга, выключнага па сваёй прастаце і насычанасці чатырохрадкоўя:

У краіне светлай, дзе я ўміраю.....

Пры цытатах заўсёды даецца спасылка на аўтара і яго твор або толькі на аўтара. Яна звычайна размяшчаецца пасля цытаты ў дужках або ў зносцы.

Спасылкі афармляюцца ў выглядзе бібліяграфіі і складаюць прэсупазіцыйны фон дадзеных тэкстаў, надаюць ім даставернасць, інфармацыйную насычанасць, а аўтарам тэкстаў – неабходную кампетэнтнасць, эрудыцыю і кваліфікаванасць.

5. **Стыль мастацкай літаратуры**, прадстаўлены лепшымі майстрамі слова, служыць адначасова і ўзорам літаратурнай мовы ў цэлым. У адрозненне ад афіцыйна-дзелавага і навуковага стыляў ён па сваіх моўных сродках і выражаным змесце мае найбольш глыбокі і адметны нацыянальны характар, таму перакладаць тэксты мастацкай літаратуры на іншыя мовы значна цяжэй, чым афіцыйна-дзелавыя і навуковыя. У мастацкай літаратуры даволі выразна выдзяляюцца такія жанры, як проза, паэзія, драматургія, мемуары, кожны з якіх характарызуецца сваімі моўнымі асаблівасцямі, структурнай арганізацыяй.

Аднак агульным для іх усіх служыць разнастайнае выкарыстанне вобразных сродкаў, абыгрыванне ўнутранай формы слоў, пераробка фразеалагізмаў, а таксама ў залежнасці ад тэматыкі канкрэтнага твора, ад яго аўтара і ўжыванне сродкаў іншых разгледжаных вышэй стыляў. Найбольш істотнай рысай стылю мастацкай літаратуры з’яўляецца рэалізацыя ў ім эстэтычнай функцыі мовы, таму невыпадкова ў якасці сіноніма тэрміна *мастацкая літаратура* ў беларускай мове прымяняецца выраз *прыгожае пісьменства*. Малюнкавасць і вобразнасць мовы мастацкай літаратуры забяспечваецца гарманічным выкарыстаннем усіх стылістычных рэсурсаў канкрэтнай мовы, выпрацаваных цягам яе гісторыі і наяўных на перыяд напісання канкрэтнага твора, у якім могуць быць ужыты і дыялектызмы, і жарганізмы, і неалагізмы, і тэрміны, і канцылярызмы, і кніжныя словы, а таксама архаізмы, аказіяналізмы, гістарызмы і інш. Вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць выяўленчых сродкаў мастацкай літаратуры грунтуецца на шырокім выкарыстанні многазначных слоў, эпітэтаў, сінонімаў, антонімаў, разнастайных тропаў, адмысловых спалучэнняў слоў,

эліптычных канструкцый сказа (асабліва ў мове персанажаў), стылістычных фігур – анафара, катафара, метафара, эпіфара, паралелізм і інш.

Мастацкая літаратура таксама характарызуецца тым, што ў ёй вылучаюцца стылі асобных буйных пісьменнікаў, паэтаў, мова якіх мае адметныя індывідуальныя рысы, што адрозніваюць яе ад мовы іншых майстроў слова. Мова асобнага пісьменніка называецца ідыястылем і яе вывучэнню прысвечана шмат філалагічных прац, як літаратуразнаўчых, так і лінгвістычных, многія з якіх маюць характар дысертацыйных работ.

З усіх стыляў мовы стыль мастацкай літаратуры з'яўляецца найбольш сінкрэтычным, амбівалентным, бо ў ім у розных прапорцыях могуць рэалізавацца элементы іншых стыляў, аб'яднаных агульнай для ўсіх функцыяй камунікатыўнасці. Для стыля ж мастацкай літаратуры дадатковай, але, бадай, важнейшай для яе і дыферэнцыяльнай у адносінах да іншых стыляў служыць функцыя эстэтычная.

Апрача твораў прыгожага пісьменства асобных аўтараў, мастацкі стыль ужываецца ў народнай калектыўнай творчасці – фальклоры (казкі, легенды, паданні, песні, байкі і інш.). Мастацкі стыль рэалізуецца і ў пісьмовай, і ў вуснай форме, у форме дыялогу і маналогу, у аўтарскай мове і ў мове персанажаў. Знакамітыя мастацкія творы і іх часткі могуць выкарыстоўвацца ў іншых мастацтвах, пераводзіцца ў іх, напрыклад, у тэатральныя пастаноўкі, кіно, оперы, музычныя творы, творы выяўленчага мастацтва, жывапісу і інш., быць аб'ектам навуковага даследавання, г. зн. апісвацца сродкамі навуковага стылю.

Пытанні для самаправеркі

1. Пералічыце асноўныя стылі мовы.
2. Чаму нельга лічыць, што навуковаму стылю з яго «халаднасцю», акадэмізмам не ўласціва экспрэсія?
3. У чым павінна выражацца сапраўднае валоданне стылем навуковага выкладу?
4. Ці заўсёды агульнаўжывальныя словы стылістычна нейтральныя ў навуковых тэкстах? Чаму?
5. Якія правілы маўлення этыкету можна сфармуляваць адносна ўжывання займеннікаў у навуковых тэкстах?
6. Ці можна згадзіцца з думкай, што клічныя і пыталыя сказы амаль не ўласцівы навуковаму выкладу? Якую спецыфічную стылістычную функцыю выконваюць клічныя, пыталыя і пабуджальныя сказы ў навуковым тэксце?
7. Чаму ў навуковым маўленні з усіх тыпаў складаных сказаў пераважае складаназалежны сказ? Якая асаблівасць яго выкарыстання ў матэматычных тэкстах?
8. Чым тлумачыцца функцыя «актывізатара ўвагі» абзаца ў навуковых тэкстах?
9. У чым падабенства і розніца паміж звычайным пераказам і рэфератам?
10. У чым падабенства і розніца паміж рэфераваннем і канспектаваннем?
11. Чаму рэзюмэ як навуковы жанр нельга атаясамліваць з асабістым рэзюмэ?
12. Колькасць рэквізітаў строга зафіксаваная ці можа быць рознай у залежнасці ад тыпу дакумента?
13. Ці падаюцца ў аўтабіяграфіі дэталі, падрабязнасці асабістага жыцця?
14. Якія існуюць варыянты напісання назвы дакументаў?
15. Дзе пішацца загалоўак у справавых лістах?

16. Рэкамендацыя – гэта абавязковы рэквізіт рэзюмэ ці факультатыўны?
17. Перапішыце галоўныя патрабаванні да пісьмовых тэкстаў дзелавага характару.
18. Назавіце абавязковыя рэквізіты дзелавых лістоў.
19. Назавіце асаблівасці мовы службовых дакументаў.
20. Што такое аргументацыя? Назавіце неабходныя элементы аргументацыі.

2 КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

1. Культура маўлення. Камунікатыўныя якасці маўлення.
2. Правільнасць маўлення. Паняцця моўнай нормы.

Літаратура

1. Иванова-Лукьянова, Г.Н. Культура устной речи: интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм: учебное пособие / Г.Н. Иванова-Лукьянова. – 9-е изд, стер. – Москва: ФЛИНТА, 2022. – 196 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2015.– 48 с.
4. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022.– 35 с.
5. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні / В.І.Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001.
6. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

1. *Культура маўлення* з’яўляецца вельмі шырокім, ёмістым паняццем, якое звязана не толькі з уменнем правільна, прыгожа, пераканаўча гаварыць, але і з агульнай культурай чалавека, яго знешнім выглядам, адзеннем, манерамі, з уменнем лагічна і дакладна мысліць і аптымальна выражаць разважанні і гатовыя думкі, адэкватна апісваць моўнымі сродкамі любыя жыццёвыя і вытворчыя сітуацыі, правільна, без памылак складаць і афармляць разнастайныя пісьмовыя дакументы, дарэчна і ўмела выкарыстоўваць усе стылістычныя рэсурсы мовы, пра якія гаварылася папярэдне.

Галоўнымі складнікамі (кампанентамі, арганічнымі часткамі) культуры маўлення служаць *дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць чысціня, выразнасць, багацце (разнастайнасць), сцісласць і правільнасць*.

Дакладнасць маўлення заключаецца ў сэнсавай адпаведнасці яе асобных слоў, выказванняў знешнім рэаліям, сітуацыям або паняццям аб іх,

а таксама ў выкарыстанні адзінак маўлення ў тых значэннях, што замацаваны за імі моўнай практыкай і прадстаўлены ў адпаведных кадыфікаваных лінгвістычных даведніках. Дакладнасць звязана з правільнасцю маўлення, непасрэдна з семантыкай моўных адзінак, лексічнымі і сінтаксічнымі нормамі. Асабліва асцярожна і ўмела трэба выкарыстоўваць шматзначныя словы, не блытаць паронімы тыпу *абагульніць* і *абагуліць*, *гліняны* і *гліністы* і да т.п. (*абагульніць* можна толькі думкі, факты, меркаванні і іншыя адцягненыя паняцці, а *абагуліць* – прылады працы, свойскую жывёлу, мэблю і іншыя канкрэтныя прадметы), размяжоўваць сінонімы (так, сінанімічныя словы *зачыніць* і *закрыць* спалучаюцца з рознымі назоўнікамі, першыя, у прыватнасці, з назоўнікамі тыпу *дзверы*, *вароты* і да т.п., другое – з назоўнікамі тыпу *вочы*, *твар* і да т.п.).

Для афіцыйна-справавога і навуковага стылю дакладнасць службыць абавязковым атрыбутам: гэтаму спрыяюць і, як правіла, адназначная лексіка дадзеных стыляў, шматстайныя гатовыя для ўжывання ўстойлівыя звароты, выразы, стандартныя структуры сказаў, адсутнасць эліптычных канструкцый, і, магчыма, самае галоўнае – наяўнасць добра ўсвядомленых, старанна падрыхтаваных паняццяў, думак, суджэнняў.

Дакладнасць службыць абавязковым кампанентам *лагічнасці*, з дапамогай якой устанаўліваюцца несупярэчлівыя, паслядоўныя, адпаведныя рэчаіснасці сэнсавыя сувязі паміж часткамі выказвання. Такім чынам, лагічнасць выходзіць за межы слова і праяўляецца ў сказе, у галіне сінтаксісу. Лагічныя сувязі рэалізуюцца адпаведнымі сінтаксічнымі канструкцыямі, у якіх значную ролю адыгрываюць складаныя злучнікі тыпу *таму ... што, калі ..., то, раз ..., так, як толькі ..., дык* і інш.; парадкам слоў (параўн.: *Дзень змяняе ноч, Маці любіць дзіця* і да т.п. – на першым месцы знаходзіцца звычайна суб'ект дзеяння, які, аднак, у пэўных кантэкстах можа быць і аб'ектам; напрыклад, *Маці любіць дзіця, а бацьку любіць маці* і да т.п.). Лагічнасць праяўляецца таксама ў адпаведнасці выказвання тым або іншым падзеям, з'явам, фактам знешняй рэчаіснасці, у адэкватнасці думкам, паняццям, суджэнням. Лагічнасць павінна прымяняцца і па-за межамі сказа да выступленняў, дакладаў, артыкулаў і г.д., якія звычайна будуцца па лагічнай схеме, маюць устойлівую кампазіцыю: уводзіны (уступ) – асноўная частка – заключэнне. Да таго ж асноўныя палажэнні кожнай такой часткі павінны арганічна і лагічна звязвацца паміж сабой.

Дарэчнасць маўлення павінна непасрэдна звязвацца з дакладнасцю і лагічнасцю, і яе сутнасць заключаецца ў выкарыстанні моўных сродкаў з поўнай адпаведнасцю тэме гаворкі, сітуацыі, або кантэксту, мэце выказвання, колькаснаму і якаснаму складу аудыторыі (слухачоў, чытачоў, іх узросту, прафесіі, адукаванасці, полу, настрою, месцу жыхарства і іншым асаблівасцям), выбранаму стылю маўлення, часу і варункам зносін. Недарэчна ўжываць у сяброўскай размове кніжныя, афіцыйна-дзелавыя выразы, і наадварот, у афіцыйна-дзелавым, навуковым стылях – гутарковыя ці прастамоўныя словы, бо гэта можа сведчыць не толькі пра нізкую

культуру маўлення, але і выклікаць недавер у слухача (слухачоў) да выказанай інфармацыі.

Чысціня маўлення, якое выкарыстоўваецца ў сацыяльным асяродку, у афіцыйных умовах, забяспечваецца найперш адсутнасцю ў ім чужародных літаратурнай мове элементаў, адсутнасцю ў ім паразітычных гукаў і слоў (тыпу, *гм, э-э-э, ну, так сказаць, як яго, гэта самае, значыцца* і да т.п.), мясцовых слоў, ці дыялектызмаў, прастамоўных лексем і выказаў тыпу *быдта, адылі, було, ыгы, глядзь, скапыціцца, мянціць языком, перці пехадралам* і да т.п., плеаназмаў і таўталогій тыпу ў *верасні месяцы, шэсць штук сталоў, пяць чалавек студэнтаў, поўнасю запоўнены* і да т.п., жарганізмаў тыпу *хіла, клёва, філон, здаць хвасты* і інш., беспадстаўна ўжытых запазычаных слоў і варварызмаў тыпу *окэй, стрыт, хаўбек, чао* і інш., канцылярызмаў тыпу *як абстаіць справа, класці мерапрыемства* і інш., русізмаў тыпу *вучыцель, сражэнне* і інш., наватвораў і аказіяналізмаў тыпу *ажыгуліўся 'купіў аўтамабіль Жыгулі', аступеніўся 'стаў кандыдатам навук'* і інш., шматкампанентных скарачэнняў і абрэвіятур тыпу *Белмаслатлушчнабзбыткантора* і інш.

Выразнасць маўлення звязана з нагляднасцю, вобразнасцю, малюнкавасцю вербальнага афармлення думак і забяспечваецца дарэчным, умелым ужываннем такіх стылістычных сродкаў, як эпітэты, метафары, параўнанні, фразеалагізмы, парэміі (прыказкі, прымаўкі), перыфразы і інш., каб аптымальна і яскрава данесці да адрасатаў неабходную думку. Фанетычныя і сінтаксічныя сродкі выразнасці вызначаюцца выкарыстаннем усіх інтанацыйных характарыстык маўлення, адпаведнай яснай дыкцыі, рэкамендаваных літаратурных норм вымаўлення і асобных гукаў, і іх спалучэнняў, ужываннем правільных канструкцый спалучэння слоў і канструкцый сказаў. Усе гэтыя сродкі найбольш поўна праяўляюцца ў зазначаных вышэй стылях: мастацкі, публіцыстычны, у меншай ступені гутарковы. У навуковым і афіцыйна-справавым стылях экспрэсія можа датычыцца такіх іх жанраў, як дыскусія, палеміка, лекцыя, вуснае выступленне, рэцэнзія і інш., дзе патрабуецца ацэначная характарыстыка актуальных думак, пытанняў, палажэнняў, што абмяркоўваюцца ў вусных паведамленнях ці публікацыях.

Выразнасць маўлення мае на мэце прыцягваць увагу і інтарэс слухача і падтрымліваць іх увесь час на належным узроўні, што дапамагае аптымальна ўспрымаць неабходную інфармацыю. У значнай ступені акрэсленасць думкі вызначаецца кантэкстам, парадкам слоў (параўн. розны сэнс у выразах, якія складаюцца з адных і тых жа слоў: *дзесьці чалавек* і *чалавек дзесьці*; *Ён проста жыў* і *Ён жыў проста* і г.д.), лагічным ці акцэнталагічным выдзяленнем найбольш важных, значных і актуальных частак выказвання, удалым кампазіцыйным размеркаваннем інфармацыйнага матэрыялу ў выступленні ці публікацыі. Выразнасці цяжка дасягнуць, калі прамоўца гаворыць па паперцы, чытае напісанае. Галоўнай перадумовай экспрэсіўнага маўлення служыць самастойнасць мыслення чалавека, максімальнае

праяўленне індывідуальнасці сваёй натуры, цесны кантакт з аўдыторыяй, інтарэс аўтара да выказанага паведамлення, поўная рэалізацыя свайго інтэлектуальнага і духоўнага патэнцыялу (не адкладваць на потым тыя ці іншыя думкі, ацэнкі, сродкі іх выражэння і г.д.), і, зразумела, актыўнае выкарыстанне ўсіх моўных сродкаў выразнасці: і фанетычных, і лексічных, і марфалагічных, і фразеалагічных, і сінтаксічных, і стылістычных, і кантэкстуальных.

Багацце (разнастайнасць) маўлення звязана перадусім з разнастайнасцю ўжытых моўных сродкаў і з як можна радзейшым паўтарэннем адных і тых жа слоў і выразаў, асабліва паўтораў нематывавальных, бо абмежаваныя моўныя сродкі, іх паўторнае выкарыстанне сведчаць пра беднасць не толькі маўленчых патэнцый аўтара, але і пра невялікі запас думак, пра слабыя інтэлектуальныя здольнасці прамоўцы. Выказванне ж адной і той жа думкі рознымі і шматстайнымі моўнымі сродкамі, як правіла, з'яўляецца вынікам яе многааспектнай і глыбокай асэнсаванасці, добрай засвоенасці, службыць надзейнай падставай для таго, каб вытлумачыць яе ясна, зразумела, данесці па-рознаму ў залежнасці ад складу адрасатаў, аудыторыі.

Беларуская мова надзвычай багата сінонімамі, якія разнастайна характарызуюць найбольш істотныя для нашага жыцця з'явы, рэаліі і паняцці аб іх. Так, для паняцця, звязанага з гаварэннем, выдзяляецца 73 розных сінонімы (параўн.: *казаць, размаўляць, гутарыць, гаманіць, мармытыць, балбатаць, балабоніць, субяседнічаць, чаўпці, вярзці* і г.д.), з паняццем 'добра' – 70 розных слоў (параўн.: *неблагі, станоўчы, дасканалы, варты, выдатны, бездакорны, прыстойны, ладны, дыхтоўны, файны, адменны* і інш.), з паняццем 'многа' – 66 розных сінонімаў (параўн.: *шмат, безліч, цьма, навалам, нямала, па горла, хоць адбаўляй* і інш.), а з паняццем 'хутка' – 126 розных слоў (гл.: Клышка 1993).

У трохтомным руска-беларускім слоўніку для характарыстыкі, тлумачэння, перакладу 110 000 зыходных рускіх лексем выкарыстана звыш 300 000 розных беларускіх слоў, што сведчыць пра надзвычай вялікі лексічны запас беларускай мовы, асабліва калі ўлічыць, што ў згаданы слоўнік не ўключаны мільёны спецыяльных слоў (многія дыялектызмы, тапонімы, уласныя імёны, тэрміны і інш.)

Зразумела, гэта не значыць, што, напрыклад, моўнік здольны выкарыстаць усё багацце мовы, бо нават у самых прызнаных майстроў слова, пісьменнікаў, паэтаў, па дадзеных спецыяльных лінгвістычных даследаванняў, адзначаецца прыблізна каля 10–15% агульнаўжывальнай лексікі адпаведнай мовы (напрыклад, у творчасці вядомага рускага паэта С.Ясеніна налічваецца 18 900 розных слоў, у моўнай скарбонцы беларускага паэта і пісьменніка Я.Коласа – каля 37 000 розных слоў). Аднак у сваім маўленні трэба імкнуцца, каб наяўны ў адукаванага носьбіта мовы слоўнікавы склад (каля 10–15 тысяч розных лексем) актыўна выкарыстоўваўся ў яго маўленчай дзейнасці ва ўсёй сваёй разнастайнасці і паўнаце.

Правільнасць маўлення заснавана на прытрымліванні літаратурных норм пры ўжыванні мовы, якія выпрацаваны цягам стагоддзяў і закадыфікаваны (замацаваны афіцыйна як абавязковыя для выканання) у аўтарытэтных граматыках і слоўніках (звычайна акадэмічных). Літаратурная норма забяспечвае сацыяльнае адзінства мовы, узаемаразуменне паміж усімі носьбітамі ўсіх разнавіднасцяў (дыялекты, жаргоны і інш.) мовы. Адна з галоўных мэт усёй нашай адукацыйнай сістэмы заключаецца менавіта ў тым, каб кожны адукаваны чалавек авалодаў літаратурнымі нормаў мовы ўжо ў сярэдняй школе, таму на ўрокі, звязанымі з вывучэннем мовы і мастацкай літаратуры як узорнай, адводзіцца больш за ўсё гадзін. Але і надалей грамадства ўлічвае веданне літаратурнай мовы, бо пры паступленні ў ВНУ, напрыклад, у нашай краіне на ўсе спецыяльнасці абавязкова трэба здаваць экзамен па адной з дзяржаўных моў – беларускай або рускай.

2. Цэнтральнымі паняццямі культуры маўлення з'яўляюцца паняцці літаратурнай нормы і яе варыянтаў, нармалізацыі і нарматыўнасці мовы.

Норма – найбольш пашыранае і агульнапрынятае выкарыстанне моўных сродкаў, якое стала ўзорным і таму заканадаўча замацаваным у выглядзе правіл, рэгламентацый. Нормы беларускай літаратурнай мовы – гэта прынятыя ў грамадска-маўленчай практыцы адукаваных людзей правілы ўзорнага вымаўлення і напісання, словаўтварэння і словаўжывання.

Нарматыўнасць выяўляецца ў мове у дваіным плане: нарматыўнасць як сукупнасць лексем, словаформ, моўных канструкцый, якія рэальна выкарыстоўваюцца ў мове, і нарматыўнасць як сукупнасць тэндэнцый адбору і тэндэнцый выкарыстання моўных сродкаў.

З улікам таго, што наша жыццё дынамічна развіваецца ва ўсіх сваіх сферах, мова змушана таксама развівацца, мяняцца, гнутка і пластычна прыстасоўвацца да новых абставін. Таму ў кожнай жывой мове літаратурнай норме прэчыць, уступае з ёй у канфлікт ужыванне (або узус), якое пастаянна падмывае кансерватыўныя па сваёй прыродзе нормы і прыводзіць да іх змен. З гэтай нагоды акадэмічныя граматыкі і слоўнікі рэгулярна перавыдаюцца, і ў перавыданнях адлюстроўваюцца пэўныя змены літаратурных норм, у прыватнасці ў дачыненні да правапісу, арфаэпіі, некаторых граматычных, арфаграфічных, стылістычных і іншых правіл. Важнасць, істотнасць, аўтарытэтнасць літаратурных норм і правіл у змененым выглядзе падмацоўваецца ўрадавымі пастановамі, якім папярэдняюць разнастайныя абмеркаванні неабходнасці такіх змен моўных правіл у грамадскасці з улікам думак спецыялістаў, усіх, хто мае дачыненне да працы са словам.

Нормы захоўваюцца і змяняюцца ў залежнасці ад многіх умоў: ад уплыву кніг на грамадства, ад моўнага акружэння. З пытаннямі норм, іх варыянтнасці цесна звязаны паняцці нармалізацыі і кадыфікацыі. Часта тэрміны 'нармалізацыя' і 'кадыфікацыя' ўжываюцца як сінонімы. Аднак у даследаваннях апошніх гадоў гэтыя тэрміны размяжоўваюцца.

Нармалізацыя – комплекс праблем, якія закранаюць наступныя аспекты: а) вывучэнне праблемы азначэння і ўстаўлення нормы літаратурнай мовы; б) даследаванне ў нарматыўных мэтах моўнай практыкі ў яе адносінах да тэорыі; в) прывядзенне ў сістэму, далейшае ўдасканалванне правіл ужывання ў выпадках разыходжання тэорыі і практыкі, калі з’яўляецца неабходнасць умацавання норм літаратурнай мовы.

Так, што датычыцца норм беларускай літаратурнай мовы, то толькі ў XX ст. прыняты дзве ўрадавыя пастановы (1933, 1957 г.) і адна – у XXI ст. (2008 г.), у якіх афіцыйна зацверджаны пэўныя змены ў літаратурных нормах беларускай мовы. У моўным ужытку некаторыя літаратурныя нормы могуць існаваць у розных варыянтах, якія трэба разглядаць часам як звычайную з’яву. Тым не менш, не ўсе ўжывальныя варыянты дапускаюцца ў маўленні, прызначаным для сацыяльнага выкарыстання, бо многія з іх з’яўляюцца проста адхіленнямі ад літаратурнай нормы, якая і дазваляе для ўжывання толькі пэўныя варыянты. Так, беларускія формы слоў *дзіця* і *дзіцё*, *паўтара* і *паўтары*, *раба* і *рабыня* і інш. служаць варыянтамі і дапускаюць сваё раўнапраўнае ўжыванне, а ў формах слоў і словазлучэнняў *пачнём* і *пачнем*, *у паліто* і *паліце*, *сабака пабег* і *сабака пабегла* і інш. адзначаюцца памылкі (правільна, *пачнём*, *у паліто*, *сабака пабег*). Для выбару правільных, дапушчальных літаратурных норм неабходна карыстацца адпаведнымі слоўнікамі, найбольш аўтарытэтныя і поўныя з якіх павінны быць настольнымі кнігамі кожнага.

Унутры агульнай літаратурнай нормы выдзяляюцца арфаэпічныя (правільнасць вымаўлення гукаў, слоў, выказванняў), акцэнталагічныя (правільная пастаноўка націску ў слове і ў спалучэннях слоў), лексічныя (правільны выбар слова для адпаведнага паняцця і для пэўнага кантэксту), марфалагічныя (правільнае ўтварэнне і ўжыванне словаформ), сінтаксічныя (правільнае спалучэнне слоў і пабудова сказаў у адпаведнасці з правіламі літаратурнай мовы).

Беларускія літаратурныя **арфаэпічныя** нормы грунтуюцца на вызначаных прынцыпах вымаўлення як асобных гукаў, так і іх спалучэнняў у межах слоў і на стыку апошніх. Напрыклад, у адрозненне ад літаратурных норм суседняй блізкароднаснай рускай мовы такі гук беларускай мовы, як *ч*, вымаўляецца толькі цвёрда (у рускай мове – толькі мякка), гук *р* у беларускай мове толькі цвёрды, а ў рускай мове можа быць і цвёрдым, і мяккім; у канцы слоў беларускія губныя зычныя *п*, *б*, *м* вымаўляюцца толькі цвёрда, а ў рускай мове – толькі мякка (параўн.: *голуб* і *голубь*, *насып* і *насыпь*, *сем* і *семь* і да т.п.). Для беларускай літаратурнай мовы характэрны больш запаволены тэмп маўлення і больш выразнае вымаўленне націскных і ненаціскных галосных, чым у рускай мове.

Акцэнталагічныя нормы заснаваны на правільнай пастаноўцы націску ў слове, які служыць адначасова і фанетычнай прыкметай слова ва ўсіх мовах свету. Няправільная пастаноўка націску сведчыць пра недастатковую або нават нізкую культуру маўлення чалавека (параўн. непраўльнае вымаўленне

слоў: **кіло́метр, *мага́зін, *даку́мент, *адзі́наццаць* і інш замест нарматыўных вымаўлення *кіламе́тр, магазі́н, дакуме́нт, адзіна́ццаць* і інш.). Складанасць акцэнталагічных норм беларускай мовы, гэтаксама як і ў рускай, заключаецца ў тым, што ў адрозненне ад некаторых іншых моў, дзе націск замацаваны за пэўным складам (напрыклад, у чэшскай мове – на першым складзе, у польскай, італьянскай – на перадапошнім, у французскай, турэцкай – на апошнім), націск з’яўляецца рухомым і можа служыць як для адрознення граматычных форм аднаго слова (параўн.: *гу́бы – губы́*, у першым выпадку назойны склон множнага ліку, у другім – родны склон адзіночнага ліку слова *губа*), так і лексічных значэнняў слоў (параўн.: *буйны* ‘неспакойны, дзёрзкі’ і *буйны́* ‘выдатны, значны’ і інш.). Аднак літаратурныя нормы беларускай мовы для некаторых слоў дапускаюць варыянтны націск (*жы́хар* і *жыха́р, ла́скавы* і *ласка́вы, на́далей* і *надале́й* і інш.). Фактычна ўсе слоўнікі беларускай мовы прыводзяць лексемы з неабходнымі акцэнтнымі прыкметамі, якія трэба лічыць нарматыўнымі, правільнымі.

Марфалагічныя нормы беларускай мовы, згодна з якімі ўтвараюцца розныя формы зыходнага слова, з’яўляюцца больш стабільнымі, чым акцэнталагічныя, але таксама могуць парушацца недасведчанымі асобамі, людзьмі з нізкай моўнай культурай, а таксама пад уплывам рускай мовы ці дыялектаў беларускай мовы нават адукаванымі носьбітамі мовы. Так, для беларускай літаратурнай мовы ў родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду назойнікаў вызначаюцца правілы вымаўлення (напісання) ці канчатак *-а*, ці канчатак *-у* (канчатак *-а* характэрны для канкрэтных назойнікаў тыпу *стала, дуба, алоўка* і да т.п., а таксама назваў жывых істот, найменняў устаноў, прамежкаў часу, адзінак вымярэння і інш., а канчатак *-у* для абстрактных назойнікаў тыпу *розуму, характару, ідэалу* і да т.п., а таксама для найменняў рэчываў, месца, памеру, навуковых тэорый і інш.

Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнае спалучэнне лексем у словазлучэнні і сказы і вынікаюць як з граматычных асаблівасцяў асобных беларускіх слоў, так і з прыдатных беларускай мове мадэляў словазлучэнняў і сказаў. Напрыклад, у беларускай мове дзеяслоў *дзякаваць* спалучаецца з субстантывамі ў давальным склоне (*дзякаваць сябру, дзякаваць дзяўчыне* і да т.п.), у той час як рускі адпаведнік *благодарить* – з назойнікамі ў вінавальным склоне. Безасабовыя пасіўныя канструкцыі характэрны ў беларускай літаратурнай мове для неадусаўлёных назойнікаў (параўн.: *Ветрам зваліла альху* і да т.п.), але не характэрны для адушаўлёных прадметаў (параўн.: *неправільна *Лесніком зваліла альху* і інш.).

Адэкватны выбар слоў для пэўных сітуацый і кантэкстаў рэгулюецца **лексічнымі** нормаў, якія, аднак, з’яўляюцца менш стабільнымі і распрацаванымі, чым іншыя нормы, бо грунтуюцца не на фармальных падставах, а на тонкіх семантычных і стылістычных адценнях слоў. Нельга, напрыклад, спалучаць рознастылёвую лексіку (параўн.: **кагорта мужыкоў, *сенатары раўлі* і да т.п.), недарэчна ўжываць русізмы ў беларускай

літаратурнай мове (параўн.: *недахват кармоў, правільна: *недахоп кармоў* і да т.п.).

Асноўныя сінтаксічныя нормы

Сінтаксічныя нормы рэгулююць правільнасць пабудовы сінтаксічных канструкцый, ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі назоўнікаў ці займеннікаў. У сінтаксічных канструкцыях выразна выяўляецца нацыянальная адметнасць мовы, таму правільная пабудова словазлучэнняў успрымаецца як паказчык культуры маўлення і культуры чалавека ўвогуле. Асабліва ва ўмовах цяперашняга білінгвізму важна ведаць спецыфіку будовы сінтаксічных канструкцый у беларускай мове ў параўнанні іх з рускай. Практыка паказвае, што парушэнні сінтаксічных нормаў – надзвычай пашыраныя памылкі не толькі ў мове студэнтаў, але і ў мове настаўнікаў, дыпламаваных спецыялістаў, дыктараў радыё і тэлебачання. Пералічым асноўныя сінтаксічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.

Для беларускай мовы характэрны наступныя спецыфічныя рысы ў будове словазлучэнняў:

Дзеясловы *ветлівасці дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, дараваць, прабачыць* спалучаюцца з назоўнікамі або займеннікамі ў форме давальнага склону: *падзякаваць брату, дараваць сябру, прабачце мне*. У рускай мове названыя дзеясловы патрабуюць вінавальнага склону: *поблагодарить брата, простить друга, извините меня*.

Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець*, волевыяўлення *наслаць, адправіць, выправіць* і пад. у словазлучэннях з мэтавым значэннем кіруюць назоўнікамі або займеннікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *на*: *ісці на ваду, з'ездзіць на бацьку, ехаць на дачку, схадзіць на хлеб, наслаць на доктара*. Калі залежнымі назоўнікамі выступаюць назвы ягад, грыбоў, кветак ці словы *ягады, грыбы, кветкі, арэхі*, то яны таксама ставяцца ў форму вінавальнага склону, а прыназоўнік пры іх можа быць ужыты як *на*, так і *ў*: *паехаць у (на) грыбы, пайсці ў (на) суніцы, адправіць у (на) арэхі*. У рускай мове залежныя словы пры пералічаных дзеясловах ставяцца ў форму творнага склону з прыназоўнікам *за*: *идти за водой, съездить за отцом, ехать за дочерью, сходить за хлебом, послать за врачом, поехать за грибами, пойти за земляникой, отправить за орехами*.

Дзеясловы *жартаваць, смяяцца, рагатаць, насміхацца, дзівіцца, цешыцца, здэкавацца, кпіць* кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў родным склоне з прыназоўнікам *з (са)*: *жартаваць з дзяцей, смяяцца з недахопаў, здэкавацца з яго*. Адпаведныя рускія дзеясловы патрабуюць формы творнага склону з прыназоўнікам *над*: *шутить над детьми, смеяться над недостатками, издеваться над ним*.

Дзеясловы *хварэць, захварэць* і прыметнік *хворы* кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам *на*: *захварэць на ангіну, хворы на грып*. У рускай мове назоўнік ставіцца ў форму творнага склону без прыназоўніка: *заболеть ангиной, болен гриппом*.

Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця *гаварыць, казаць, распытваць, думаць, разважаць, клапаціцца* і пад. патрабуюць ад назоўнікаў ці займеннікаў формы вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра*: *гаварыць пра адносіны, распытваць пра пачуцці, думаць пра яе*. У рускай мове залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам *о (об)*: *говорит об отношении, спрашивает о чувствах, думает о ней*.

Маўленчая практыка паказвае, што часта замест канструкцый з прыназоўнікам *пра* выкарыстоўваецца канструкцыя з прыназоўнікам *аб* і месным склонам назоўніка (займенніка): *гаварыць аб адносінах, распытваць аб пачуццях, думаць аб ёй*. Хоць абедзве канструкцыі сінанімічныя, аднак трэба ўлічваць, што яны з розных сфер ўжывання: першая (з *пра*) уласціва гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры, другая (з *аб*) – афіцыйнаму і навуковаму стылям: *паняцце аб дзеяслове, “Закон аб мовах у Беларускай ССР”, “Закон аб аўтарскіх правах”, справаздача аб практыцы*.

Ужыванне прыназоўніка *аб* з’яўляецца нарматыўным таксама ў наступных выпадках: у выразах тыпу *аб праблемах, аб прыкладах, аб прамоўцах, аб прыметніку*, у якіх ужыванне прыназоўніка *пра* вядзе да немілагучнасці, паўтарэння аднолькавых ці падобных складоў: **пра праблемы, *пра прыклады*; у канструкцыях з вінавальным склонам пры абазначэнні сутыкнення з аб’ектам у выніку руху: *разбіць аб камень, біцца галавой аб сцяну, кроплі дажджу стукаюць аб шыбы, ударыць кулаком аб стол*; ва ўстойлівых выразах: *аб малаку ног не павалаку, аб адной вадзе сыт не будзеш*; калі ўказваецца на пэўны прамежак часу, у межах якога адбываецца дзеянне: *вярнуўся з камандзіроўкі аб адзін дзень*.

Пры дзеясловах са значэннем стану ці дзеяння *хадзіць, блукаць, лятаць, бачыцца, гладзіць, стукаць* і пад. назоўнік ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам *па*: *хадзіць па суседзях, блукаць па лясах, бачыцца па выхадных, гладзіць па валасах, стукаць па спіне, вучыліся па вечарах, сумаваў па блізкіх*. У рускай мове назоўнік ужываецца у давальным склоне з прыназоўнікам *по*: *ходит по соседям, блуждают по лесам, видется по выходным, гладит по волосам, стучат по спине, идти по дорогам, учились по вечерам, грустил по близким*.

Пры назоўніках *лекцыя, нарысы, адзнака* і інш. залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам *па*: *лекцыя па гісторыі, адзнака па чарчэнні, адзнака па фізічным выхаванні* (але: *адзнака за дыктант*). У рускай мове назоўнік ужываецца ў давальным склоне з прыназоўнікам *по*: *лекция по горообразованию, оценка по черчению, оценка по физической культуре, оценка по диктанту*.

Дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* і прыметнік *жанаты* патрабуюць ад залежнага слова формы творнага склону з прыназоўнікам *з (са)*: *ажаніць з Аленай, ажаніцца са Святланай, жанаты з аднакласніцай*. У рускай мове залежны назоўнік ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам *на*: *женить на Елене, женится на Светлане*.

Асаблівай увагі пры выбары прыназоўніка і формы ўскоснага склону патрабуюць таксама наступныя канструкцыі:

У беларускай мове

У рускай мове

Чытаць сам сабе	Читать про себя
Пісаць (звярнуцца) на адрас	Писать (обратиться) по адресу
Загадчык кафедры (бібліятэкі)	Заведующий кафедрой (библиотекой)
Зайду (убачымся) днямі	Зайду (увидимся) на днях
Два разы на тыдзень	Два раза в неделю
Згодна з дамоўленасцю (з правілам)	Согласно договорённости (правилу)
Гаварыць на карысць каго-небудзь	Говорить в пользу кого-нибудь
Будынак на пяць паверхаў	Строение в пять этажей
Бачыць на свае вочы	Видеть своими глазами
Чуць на свае вушы	Слышать своими ушами
Смяяцца праз сон, гаварыць праз смех (слёзы)	Смеяться сквозь сон, говорить сквозь смех (слёзы)
Спазніцца праз яго	Опоздать из-за него
Глядзець сябе ('клапаціцца пра сваё здароўе, берагчы сябе')	Смотреть за собой
Спяваць на два галасы	Петь в два голоса
Сачыненне паводле рамана	Сочинение по роману
Град па гарошыне	Град с горошину
Што да мяне, то...;	Что касается меня, то...
Калі зайшла гаворка пра мяне, то...	Если зашла речь обо мне, то...
Накіроўваць на адрас	Направлять по адресу

Пры абазначэнні адлегласці да чаго-небудзь ужываецца канструкцыя з прыназоўнікам *за* і вінавальным склонам колькасна-іменнага спалучэння: *за сто метраў ад школы, за трыста кіламетраў ад Віцебска, за два крокі ад перамогі*. У рускай мове ў такіх канструкцыях выкарыстоўваецца назоўнік у месным склоне з прыназоўнікам *в*: *в ста метрах от школы, в трёхстах километрах от Витебска, в двух шагах от победы*.

Лічэбнікі *два, тры, чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў у форме назоўнага склону множнага ліку: *два акіяны, тры студэнты, чатыры дні*. Азначэнні пры такіх назоўніках таксама ставяцца ў назоўны склон множны лік: *два глыбокія акіяны, тры старанныя студэнты, чатыры цёплыя дні*. У рускай мове названыя лічэбнікі кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *два глубоких океана, три старательных студента, четыре тёплых дня*.

Лічэбнікі *пяць, шэсць* і вышэй у назоўным склоне кіруюць назоўнікамі ў родным склоне множным ліку як у беларускай, так і ў рускай мовах: *пяць кветак, сем паверхаў*.

У дробавых лічэбніках частка *адна, дзве, тры, чатыры* ў лічніку (рус. числитель) дапасуецца да парадкавага лічэбніка ў назоўніку (рус. знаменатель): *адна пятая, дзве трэція, тры дзясятыя*.

Калі ў лічніку стаяць лічэбнікі *пяць, шэсць* і вышэй, то яны кіруюць парадкавымі лічэбнікамі назоўніка ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць дзявятых, восем пятнаццатых*.

Пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў ужываюцца наступныя канструкцыі: 1) з прыназоўнікам *за* + вінавальны склон назоўніка (займенніка): *вышэйшы за сястру, тэмпература вышэйшая за нуль, прыйшоў раней за цябе*; 2) з параўнальным злучнікам *як* або *чым* + назоўны склон назоўніка (займенніка): *брат вышэйшы, чым сястра; прыйшоў раней, чым ты*. У рускай мове ў гэтым выпадку ўжываюцца беспрыназоўніковыя канструкцыі: *брат вышэ сестры, прыйёл раньшэ тебэ, тэмпература вышэ ноля*.

Памылкі дапускаюцца пры выбары граматычнай формы выказніка пры дзейніку, выражаным колькасна-іменным спалучэннем. Таму трэба памятаць наступнае:

Выказнік звычайна ставіцца ў адзіночным ліку, калі дзейнік выражаны:

- спалучэннем колькаснага лічэбніка з назоўнікам: *прайшло пяць сутак*;
- спалучэннем зборнага лічэбніка з назоўнікам: *прыехала трое братоў*;
- спалучэннем назоўніка няпэўна-колькаснага значэння (*большасць, меншасць, шэраг, мноства, большая частка, меньшая частка* і інш.) з назоўнікам у родным склоне множнага ліку: *большасць прысутных прагаласавала*;
- спалучэннем слоў *некалькі, многа, мала, багата, шмат, столькі, колькі* з назоўнікам: *спявала некалькі вучняў*.

Аднак ва ўсіх пералічаных вышэй выпадках выказнік можа ставіцца ў множным ліку пры дзейніку са значэннем асобы ці калі падкрэсліваецца актыўнасць дзеяння: *экзамен здалі дваццаць студэнтаў, большасць выпускнікоў паступілі ў ВНУ*.

- словазлучэннем, у якое ўваходзіць назоўнік са значэннем пэўнай колькасці (*дзясятка, сотня, тройка, пяцёрка* і інш.): *сотня пар вачэй глядзела на мяне*;

- спалучэннем назоўніка (займенніка) у назоўным склоне з назоўнікам у творным склоне, калі трэба паказаць, што асоба, абазначаная творным склонам, з'яўляецца другараднай (*бацька з сынам стаяў на прыпынку, Міхась з Жэнем напісаў сачыненне*). Калі ж падкрэсліваецца роўнасць абедзвюх асоб, то выказнік ставіцца ў множным ліку (*маці з бацькам жылі дружна, брат з сястрой паступілі ва ўніверсітэт*).

Займеннік, што ўжываецца замест зборнага назоўніка, павінен стаяць у адзіночным ліку: *Аўтар праўдзіва адлюстравалі жыццё беларускага сялянства, яго мары і імкненні да лепшай долі.*

Сінтаксічнай памылкай з’яўляецца таксама неапраўданае нанізванне залежных адзін ад аднаго назоўнікаў у адным склоне (пераважна ў родным склоне), у выніку якога канструкцыі ўспрымаюцца з цяжкасцю. Д. Бугаёў прыводзіць наступны прыклад: *“Рэтраспектыўны план драмы не адыграў значэння вытлумачальніка вытокаў станаўлення характараў герояў”*. Параўнаем яго з класічным прыкладам з Ф. Рабле: *“Дзед траюраднага брата старэйшай сястры цёткі зяця дзядзькі нявесткі яго цешчы пахаваны ў Маезе”*.

Сінтаксічныя памылкі часам бываюць выкліканыя змешваннем дзвюх ці больш семантычна тоесных сінтаксічных канструкцый: *аплаціць за праезд* (правільна: *аплаціць праезд* або *заплаціць за праезд*); *заняць першыноство* (правільна: *заняць першае месца* або *заваяваць першыноство*); *дапамога над арганізацыяй* (правільна: *дапамога арганізацыі* або *шэфства над арганізацыяй*).

Як бачна, будова сінтаксічных канструкцый адлюстроўвае асаблівасці мыслення і з’яўляецца паказчыкам агульнай культуры маўлення таго, хто гаворыць.

Пытанні для самаправеркі

1. Што называецца *культурай маўлення*?
2. Чым адрозніваюцца паняцці *мова і маўленне*? Што абазначае паняцце *маўленчая дзейнасць*?
3. Што такое *правільнасць маўлення*?
4. Дайце азначэнне паняццю *моўная норма*. Якія тыпы нормаў вам вядомы?
5. Дайце азначэнне паняццям *нарматыўнасць, кадыфікацыя, варыянтнасць, варыянт*.
6. Назавіце асноўныя прычыны парушэння моўных норм.
7. Перапішыце асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення. Як вы разумееце іх?
8. У чым заключаецца дакладнасць маўлення? Назавіце найбольш частыя маўленчыя памылкі, што ўзнікаюць у выніку парушэння дакладнасці маўлення.
9. Што абазначае лагічнасць маўлення? Якія лагічныя памылкі вам вядомы?
10. Як вы разумееце дарэчнасць маўлення? Якіх памылак трэба пазбягаць, каб маўленне было дарэчным?
11. Што такое чысціня маўлення? Якія крыніцы засмечвання маўлення вы ведаеце? Ці заўсёды канцылярызмы варта разглядаць як лішнія моўныя сродкі? Ужыванне іншамоўных слоў у мове – гэта станоўчая ці адмоўная з’ява?
12. У чым заключаецца багацце (разнастайнасць) маўлення? Ці можна больш або менш аб’ектыўна вызначыць меру моўнага багацця або моўнай беднасці нашага маўлення?
13. Як вы разумееце лаканічнасць (сцісласць) маўлення? Пра што неабходна памятаць, каб маўленне было лаканічным?
14. Чым вызначаецца выразнасць маўлення? Назавіце асноўныя сродкі выразнасці маўлення.
15. Паразважайце над тым, што больш важна для беларускай мовы ў наш час – правільнасць і чысціня маўлення або пашырэнне сфер ужывання.

II ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

МОДУЛЬ 1 УВОДЗІНЫ. ЛЕКСІКА

1 УВОДЗІНЫ

Пытанні для абмеркавання:

1. Паняцце білінгвізму. Аспекты білінгвізму.
2. Білінгвізм і інтэрферэнцыя. Віды інтэрферэнцыі.
3. Трасянка як лінгвістычная з'ява.
4. Сучасная моўная сітуацыя ў Беларусі.
5. Сутнасць і прырода мовы.
6. Гіпотэзы паходжання мовы.
7. Функцыі мовы ў грамадстве.
8. Нацыянальная мова і духоўная культура народа.

Заданні:

1. Праверце, у якіх словах націск выстаўлены правільна, а ў якіх памылкова. Чым можна патлумачыць падобныя памылкі ў жывым маўленні? Запішыце да гэтых слоў рускія адпаведнікі, пастаўце націск.

Адзінаццаць, альха, асока, асокавы, аўсяны, воласы, досоха, дочка, душу, за руку, за руку, на землю, каменны, кішка, коршун, крапіва, лапух, на ногу, на сцену, наспех, па ваду, пасланец, пораўну, чатырнаццаць.

2. Знайдзіце парушэнні ў граматычным афармленні словазлучэнняў і патлумачце прычыну такіх парушэнняў. Запішыце нарматыўны варыянт.

Старажытны летапіс, мастацкая роспіс, асабістая подпіс, вострая боль, злая сабака, стройны топаль, цудоўная стэп, моцная накіп, горкі палын, высокі насып, выгадная прадажа, залатая медаль, свойская гусь, выбарчая акруга, салдацкая шынель, чорная броў, з чатырма сябрамі, з трыма заўвагамі, з дзядзькай Мікалаем, убачыліся з Сярогам.

3. У якіх словазлучэннях, аформленых па-руску, адлюстраваліся беларускія сінтаксічныя канструкцыі? Які від моўнай інтэрферэнцыі дэманструюць такія прыклады?

1. Вот вернулся он со школы. 2. И все дружно с него посмеялись. 3. – Ты кудой пойдёшь? – Я сядой пойду. 4. Приятно ходить по грибных местах. 5. Отец нежно прикоснулся к его руке. 6. Мы с Катей отправились в библиотеку за книгами. 7. Пробежка по утрам бодрит. 8. Он оженился с ней в прошлом году. 9. Этот автомобиль мужев. 10. Он старше, чем его сестра.

4. *Прачытайце затранскрыбіраваныя (такія, якія дакладна адлюстроўваюць жывое вымаўленне) фрагменты з жывога маўлення. Адзначце парушэнні ў вымаўленні тыповых беларускіх гукаў і спалучэнняў гукаў. Растлумачце прычыну такіх парушэнняў. Выпраўце памылкі ў транскрыпцыі.*

1. [йа з г^крупай выйэзджаў у калг^кас]. 2. [шчасл'івы шл'уп]. 3. [працавал'і ў дв'э зм'эны]. 4. [цв'орды сн'эх]. 5. [н'е злоўл'ены н'е злод'ей]. 6. [б'аз' в'етру і дуб н'е шум'іц']. 7. [чаканы гос'ц'].

5. *У якіх словазлучэннях, аформленых па-руску, адлюстраваліся беларускія сінтаксічныя канструкцыі? Які від моўнай інтэрферэнцыі дэманструюць такія прыклады?*

1. Вот вернуўся он со школы. 2. И все дружно с него посмеялись. 3. – Ты кудой пойдёшь? – Я сюдой пойду. 4. Приятно ходить по грибных местах. 5. Отец нежно прикоснулся к его руке. 6. Мы с Катей отправились в библиотеку за книгами. 7. Пробежка по утрам бодрит. 8. Он оженился с ней в прошлом году. 9. Этот автомобиль мужев. 10. Он старше, чем его сестра.

6. *Падрыхтуйце вуснае выступленне на тэму “Трасянка як лінгвістычная з’ява ў беларускай мове”.*

7. *Падрыхтуйце вуснае выступленне на тэму “Шматмоўе ў Беларусі: плюсы і мінусы”.*

8. *Прачытайце тэкст. Вызначце, якія крытэрыі выкарыстоўваюцца пры вызначэнні паняцця «родная мова» (крытэрыі паходжання, самаідэнтыфікацыі, знешняй ідэнтыфікацыі, кампетэнцыі, функцыянальнасці).*

“Родная мова” – выраз не строга тэрміналагічны. Ён хутчэй адносіцца да сферы нацыянальнай псіхалогіі і этнічнага самаўсведамлення народа, чым да лінгвістыкі. Але эвалюцыя міжнацыянальных адносін у XX ст. паставіла гэта паняцце ў цэнтр многіх тэарэтычных і практычных задач, звязаных з праблемамі суверэнітэту народаў, нацый і этнасаў, іх нацыянальна-культурнага развіцця, выбару дзяржаўнай мовы і моў міжнацыянальных зносін, вызначэння статусу і функцый моў народнасцей, што не маюць дзяржаўнай аўтаноміі, і г.д. У выніку такі ясны выраз, як «родная мова», канцэптуальна ўскладніўся і, пакінуўшы межы этналогіі і псіхалінгвістыкі, набыў паліталагічнае гучанне і міждысцыплінарны статус.

Вынікам гэтага сталася тое, што “родная мова” пачала акрэслівацца парознаму ў залежнасці ад зыходных метадалагічных пазіцый, агульных і прыватных тэарэтычных канцэпцый і нават палітычных прыхільнасцей. Існуе нямала спроб яго азначэння і характарыстык. Вось некаторыя з іх. Родная мова – тая, што першай засвоена ў дзяцінстве ў сямейным асяроддзі і што

застаецца зразумелай усё жыццё. Родная – мова, якой чалавек валодае максімальна глыбока і поўна, на якой яму лягчэй, хутчэй і прасцей мысліць, больш зручна і прывычна, чым на якой-небудзь іншай, выказваць свае думкі і пачуцці. Родная мова спасцігаецца чалавекам адначасова з развіццём здольнасці мысліць. Гэта хутчэй прысваенне мовы, а не яе асваенне, вывучэнне.

Самая істотная ўласцівасць роднай мовы – даваць магчымасць асобе ідэнтыфікаваць сябе і ў адпаведнасці з гэтым атрымаць усе характарыстыкі гэтага стану: лёгкасць, хуткасць, прастату, зручнасць, звычайнасць карыстання роднай мовай як формай сацыяльнага быцця.

Роднай называюць і мову нацыі, засвоеную з дзяцінства. Гэта мова бацькоў, мова свайго народа. Пры двухмоўі і шматмоўі – гэта мова штодзённых зносін. Існуе думка, што пры дасканалым веданні дзвюх моў і аднолькава лёгка і валоданні імі ў любых абставінах можна гаварыць пра дзве родныя мовы.

Варта звярнуць увагу, наколькі розныя прыкметы і ўласцівасці пакладзены ў аснову раскрыцця гэтага паняцця – ад мовы, успрынятай у дзяцінстве, да сукупнасці ўсіх відаў і форм знакавых сістэм, якімі карыстаецца чалавек ва ўмовах сучаснай цывілізацыі. Паказальна і тое, што ўсе гэтыя прыкметы навукова і сацыяльна значымыя пры пошуку адказу на пытанне, што такое родная мова.

Аднак з усіх рысаў, асаблівасцей, прыкмет, функцый роднай мовы, што адзначаюць розныя даследчыкі, трэба вылучыць дзеля іх асаблівай значнасці тры функцыі: мыслення, выражэння думкі і самаідэнтыфікацыі. Усё астатняе ў мове, якую чалавек лічыць сваёй роднай (час і спосаб валодання ёю, ступень яе разумення, штодзённасць зносін, пазнавальныя магчымасці, назапашванне ведаў у памяці, эмацыянальнасць, здольнасць служыць сродкам сацыяльнай барацьбы і г.д.), падпарадкавана тром гэтым яе функцыянальным прыкметам.

Зыходзячы з гэтых меркаванняў, паняццю «родная мова» можна даць наступнае азначэнне: роднай называецца мова, на якой чалавек мысліць без дастатковага самакантролю, з дапамогай якой лёгка і натуральна выражае свае думкі ў вуснай і пісьмовай слоўнай форме, якая служыць падмуркам яго этнічнага самаўсведамлення, яго этнічнай і нацыянальнай самаідэнтыфікацыі (А.Я. Міхневіч).

9. Прачытайце ўрывак. Якую ролю ў жыцці чалавека выконвае слова? У чым аўтар бачыць вытокі роднага слова?

Роднае слова. Яно ўваходзіць у наша жыццё з вуснаў маці яшчэ ў маленстве. У ціхім журчанні матчыных песень-калыханак, у яе пяшчотных ласках мы пачынаем улоўліваць яго своеасаблівыя формы і гучанне.

Потым у бесклапотным дзяцінстве яно уводзіць нас у дзівосны навакольны свет. Як чароўны ключ, адкрывае нам роднае слова разнастайныя цуды і таямніцы жыцця, уносіць нас у прывабную і захапляющую далячынь падзей у бабульчынах казках і легендах.

Затым у школе мы сустракаемся з ім на старонках кніг. Клапатлівыя настаўнікі расчыняюць перад намі дзверы ў гэтае бяскрайняе мора родных слоў. Па яго прасторах мы накіроўваемся ў далёкія вандраванні. Перад намі паўстае наша вялікая краіна. Мы чуем шум яе гарадоў, магутны гул нашых фабрык, заводаў і электрастанцый. Мы ўглядаемся ў прасторы калгасных палёў, у далёкія абшары лясоў. За бясконцымі шарэнгамі родных слоў у кнігах перад нашым зрокам праходзіць уся зямля, яе разнастайная прырода, яе шматвяковая гісторыя, розныя народы, іх звычаі і лёс.

Пасля мы забіраемся ў бяздонныя глыбіні гэтага мора слоў, адкрываючы там багацейшыя скарбніцы думак нашага народа, яго культуры. Мы ўваходзім у велічныя палацы навукі, дзе за разнастайнымі спалучэннямі слоў паступова ўлоўліваем усю складанасць і бясконцасць сусвету, захапляемся магутнасцю і вынаходлівасцю розуму людзей.

Незвычайнае хараство і зладжанасць чуюцца нам у гучанні роднага слова. Яно то ласкавае і пяшчотнае, як подых летняга ветру, то шырокае і плаўнае, як далячынь палёў і азёрныя блакіты, то звонкае і пералівістае, як празрыстыя крыніцы і песні птушак, то суровае і грознае, як навальнічныя хмары (А.Кр.)

10. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Ці думалі вы пра беларусаў не як пра сваіх бацькоў, братоў і сёстраў, сяброў або аднавяскоўцаў, а як увогуле пра людзей з асобным характарам? Ці задумваліся, які ён, беларус? Што гэта за народ? Давайце паразважаем разам.

Адказаць на гэта пытанне цяжка. Як і паўсюль, ёсць сярод беларусаў розныя людзі. Аднак усё ж можна назваць некаторыя досыць тыповыя рысы, уласцівыя народнаму беларускаму характару.

Рысы аблічча беларуса мяккія, склад здаецца крыху далікатным, хоць для беларуса характэрна працавітасць, вынослівасць, цягавітасць. Там, дзе другі можа апусціць рукі, беларус будзе цягнуць. Іначай, у старыя часы, чалавек проста не выжыў бы сярод гэтых дрымучых лясоў і неабсяжных балот. І гарт той застаўся ў яго характары на вякі.

Манера паводзін вызначаецца павольнасцю, стрыманасцю. Праўда, стрыманасць беларуса да пары. Пяройдзеш мяжу – і беларус пакажа, як паказаў у мінулай вайне, на што ён варты, калі вораг падніме руку на яго жыццё.

Уласціва нашым людзям знаходлівасць. Беларус – вялікі аматар пажартаваць, ён не можа абысціся без гумару. Беларусы адрозніваюцца шчодрасцю, заўсёднай гатоўнасцю прыйсці на дапамогу ў бядзе. Яны звычайна мяккія, даверлівыя, пазбаўлены помслівасці. Галоўнае ў нашым характары – гасціннасць да добрых людзей. Па агульным назіранні, беларусам уласціва павага да іншых народаў і памяркоўнасць да таго, хто думае іначай. (Паводле У.Караткевіча)

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022. – 35 с.

2 ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Пытанні для абмеркавання:

1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Слова як адзінка мовы.
2. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.
3. Лексіка беларускай мовы паводле актыўнасці ўжывання.
4. Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі беларускай мовы
5. Спецыяльная лексіка як частка лексічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы.
6. Фразеалагізмы і іх ужыванне ў маўленні.

Заданні:

11. *Выберыце са слоў, пададзеных у дужках, тое, якое падыходзіць да кантэксту. Запішыце сказ з выбраным словам.*

1. У гісторыі славянскіх літаратур цяжка знайсці прыклад больш трывай, высакароднай і (бескарыслівай, бескарыснай) дружбы, чым дружба Міцкевіча і Чачога. 2. У народзе жывуць вякамі выпрацаваныя (маралістычныя, маральныя) погляды на праўду і крыўду, на дабро і справядлівасць. 3. Аж сэрца заходзіцца ад хараства і (невывязнай, нявывязанай) тугі, ад пачуцця адзіноты, ад жадання некаму адкрыць душу, раскажаць усё, што думаеш і адчуваеш. 4. У невялікай хаце з (глінянай, гліністай) падлогай было цёпла і чыста. 5. Насцярожанае вуха пачула падазроныя гукі на (лясной, лясістай) дарозе. 6. Гэта быў (дзежны, дзейны) чалавек і практычны работнік. 7. Колышаў ужо сам сабой як бы стаў іх камандзірам. Ён быў сярод іх (старшы, старэйшы) па званні, і усе, нават сяржант, камандзір аддзялення, чакалі яго каманд. 8. Адноўчы мне давалося чытаць (біяграфію, аўтабіяграфію) маладога чалавека, напісаную ім разам з заяваю. 9. Прыносіць пісьмы паштальён ад незнаёмых (адрасатаў, адрасантаў). 10. Цяпер даводзяць, што гэта кратэры ад (метэораў, метэарытаў). 11. Лясніцкі ўздрыгнуў ад раптоўнага прыліву гневу і (агіднай, агідлівай) пагарды да гэтага чалавека, якому вельмі доўгі час усе яны без

сумнення верылі. (ам.) 12. У Паўла і Васі... была (браня, бронь), аднак хлопцы вырашылі ісці на фронт. 13. Даклад зацікавіў людзей, памог устанавіць шчыры і дзелавы кантакт з (бацькоўскім, бацькаўскім) калектывам.

12. Высветліце значэнні слоў. Складзіце і запішыце з імі сказы.

Дэбют, дэбет; зайздрослівы, зайздросны; згадка, здагадка; эмігрант, імігрант; нечулівы, нячулы; пражэктар, пражэкцёр; прэтэндэнт, прэцэдэнт; сервіз, сервіс; заповедны, заветны; кваліфікаваны, кваліфікацыйны; старшы, старэйшы; грабар, гарбар.

13. Запішыце, якія новыя значэнні набудуць дзеясловы, калі іх спалучыць са словамі ў дужках:

- *адпусціць* (дзяцей на каток, тавар пакупніку, бараду, жарт, сродкі на будаўніцтва);
- *завесці* (у краму, гадзіннік, сабаку, размову, аўтамабіль, новыя парадкі);
- *прыйсці* (на заняткі, у галаву, на свет, дарогай, да прытомнасці);
- *пусціць* (птушку на волю, у адпачынак, завод, вад, чутку, пыл у вочы);
- *разбіць* (ворага, шкло, сад, надзеі);
- *скласці* (дровы, ліст, кнігі, песню, зброю, печ, лікі, рукі, галаву, план, адказнасць).

14. Выберыце неабходнае па сэнсе слова і запішыце сказы. Вусна складзіце звязаны тэкст, выкарыстоўваючы, па магчымасці, прапанаваныя сказы.

1. (*Рэферы, рэферэнт*) падбег да месца падзення мяча.
2. Ён быў спецыялістам высокага класа – сапраўдны (*профі, прафан*).
3. Дадзеныя (*манітора, маніторынга*) даюць уяўленне аб думках грамадскасці адносна гэтай праблемы.
4. Настойлівасць і працавітасць – важны (*факт, фактар*) дасягнення поспеху.
5. (*Адрасат, адрасант*) адправіў карэспандэнцыю своєчасова.
6. Гэты (*абанент, абанемент*) дае вам права на наведванне басейна на працягу трох месяцаў.

15. Ці адрозніваюцца значэннем наступныя прыметнікі? (Пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным слоўнікам або слоўнікам паронімаў.) З кожным складзіце і запішыце сказ.

Эфектны – эфектыўны, каменны – камяністы, інкубатарны – інкубачыйны, індзейскі – індыйскі, смаглы – смуглы.

16. Ці адрозніваюцца прапанаваныя пары слоў значэннем? Складзіце з імі словазлучэнні.

Ганаровы – ганарысты, адрасат – адрасант, эфектны – эфектыўны, гліняны – гліністы, расчыніць – рашчыніць, камандзіраваны – камандзіровачны, пісьмовы – пісьменны, абонент – абанемент, запаведны – запаветны.

17. Растлумачце адроненні ў значэнні наступных беларускіх і рускіх слоў:

бел. безадказны – рус. безотказный, бел. бескарысны – рус. бескорыстный, бел. дыван – рус. диван, бел. склон – рус. склон, бел. бяспечны – рус. беспечный, бел. краска – рус. краска, бел. нядзеля – рус. неделя, бел. дыван – рус. диван, бел. маніць – рус. манить, бел. багатыр – рус. богатырь, бел. плот – рус. плот, бел. разлічыць – рус. различить, бел. стрэльба – рус. стрельба.

Як называюцца такія словы ў мовазнаўстве?

18. Знайдзіце сказы з памылкамі, вусна выпраўце іх.

1) Сусед ужо даўно зубы точыць. А як толькі мая курыца ці свінчо забягуць на яго агарод, ён гатовы іх пазабіваць.

2) Ваш сын не зможа далей вучыцца ў кансерваторыі. Хоць ён і мае жаданне займацца музыкай, але тэсты паказалі, што яму слон на вуха наступіў (з тлумачальнай запіскі).

3) У школу хутка пойдзеш: на аршын з шапкаю вымахаў – хоць адразу ў трэці клас цябе аддавай.

4) Што ж ты такі бедалага? Мала таго, што нос расквасіў, дык яшчэ і дзве талеркі.

5) Дайце мне хоць гадзіну-другую падрамаць, а то ўсю ноч хоць вока выкалі.

6) Я і сам на аднаго вашага хлопца зуб маю. Думаю забраць яго ў свой аддзел: нам патрэбны такія ініцыятыўныя маладыя людзі.

7) Мы цяпер з табою будзем сябраваць душа ў душу.

8) Чамусьці не ляжыць душа ісці сярод ночы праз парк.

9) На блакіт неба і на першага ў жыцці паветранага змея сын не зводзіць вачэй.

10) Мы ўспаміналі студэнцкае бесклапотнае жыццё, перамывалі костачкі выкладчыкаў, смяяліся, жартавалі.

19. Знайдзіце дыялектныя назвы раслін і падбярыце да іх адпаведныя літаратурныя (запішыце ў дужках):

1) Над частаколам у жоўтых юргінях матлялася яе чырвоная касынка, завязаная на галаве на самай макаўцы.

2) Часам лёгка пах сюды даносіцца ад рожы.

3) Уперадзе, быццам на разведку, бяжыць сабачка, абнюхваючы кожны кусцік шчавука ці асоту.

4) Падкопваюць, выбіраюць картоплю, зносяць у кучкі ці ў кашы на вазах.

5) Я ведаў, што пані Гелена любіць пячы пшанічныя пірагі – са слівамі, яблыкамі, трускаўкамі.

6) З дарогі мы звярнулі на зялёную, наезджаную, зарослую высокім бел-жоўценькім румянкам сцежку.

20. *Укажыце сказы, у якіх дапушчаны сэнсавыя памылкі. Растлумачце, у чым яны заключаюцца.*

1. Пара памяняць навакольны антураж. 2. Ён быў бескарыслівым альтруістам. 3. Цяпер мы будзем супрацоўнічаць на аснове роўнага парытэту. 4. Брыфінг прайшоў даволі бурна і скончыўся праз два дні. 5. Настальгія па радзіме не давала ім спакою. 6. Перад ім паўсталі дзве альтэрнатывы: ісці ці не ісці на лекцыю. 7. Пасля ўрачыстай вячэры быў пададзены аперытыў. 8. Яго меркаванне – гэта даўно ўстарэлы анахронізм. 9. Дазвольце вам уручыць гэты сувенір на памяць! 10. Назвы ўстаноў былі выражаны скарачэннямі абрэвіатурамі.

21. *Прачытайце. Знайдзіце ў сказах фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне.*

1. Усё пастаяннае ідзе ў выніку ў іншае: секунды ў хвіліны, гадзіны ў суткі, а гады ў рады. 2. З ім у кабінёце да трох не гавары. 3. Я быў на сёмым небе ад шчасця. 4. Гэта ж як на горкі яблык збіць. 5. Глядзі аважліва, каб вока не запарушыць. 6. Калі мы азірнуліся, яго ўжо і след прастыў. 7. У такіх, як ён, сем пятніц на тыдні. 8. Для мяне гэта адчувалася як дамоклаў меч. 9. Гэты прыклад ўвасабляе залаты фонд сучаснай навукі. 10. Учора я толькі лынды біў. 11. Ён мне ўчора, вядома, добра дау дыхту. 12. Трахім уваліўся ў хату, як Піліп з каня. 13. Я на свае вочы гэта бачыў! 14. Гэта адна з сітуацый, дзе можна толькі сесці на маку.

22. *Допішыце кампаненты фразеалагізмаў. Назавіце іх значэнне і вусна складзіце з імі сказы.*

Біцца як ... аб лёд, бачыць за тры сажні ... , крукам ... не дастаць, вярзці грушы ... , малако на вуснах ... , з мухі слана ... , зімою снега ... хапаць ... з неба, у баранаў ... скруціць, зубы класці на ..., адчыніць ... ў іншы свет, па слова ў ... не лезе, мароз па ... , іскры пасыпаліся з ..., альфа і ... , хоць ваўкоў ... , як ... з яснага неба, ... нагу зломіць, зуб на ... не пападае, хоць ... на галаве чапы, як ... з плеч звалілася.

23. *Перакладзіце на беларускую мову.*

Главный лес Европы

Одним из природных феноменов, широко известных во всем мире, является лесной массив Беловежская пуца, расположенный на границе Беларуси и Польши. При упоминании о нем представляется величественный,

дремучий, полный тайн и непознанного, первобытный лес со множеством огромных деревьев, стадами крупных животных – зубров и других лесных обитателей, ведущих здесь вольную жизнь на лоне природы.

Как поэтически писал о Беловежской пуце Георгий Карцев: «Человеку, никогда не бывавшему в Беловежской пуце, трудно представить себе величавую, своеобразную прелесть этого, во многих местах еще первобытного, леса. В нем нет однообразно-сурового, однотонного колорита дремучего северного бора. Он величав, дик, носит отпечаток дряхлости и вместе с тем бесконечно интересен разнообразием встречающихся в нем лесных пейзажей. Трудно представить себе лесные районы с однообразным, хотя и красивым на первый взгляд насаждением, долгое созерцание которых не наскучило бы, будь то вековые могучие корявые дубы, стройные, в несколько обхватов сосны с широко раскинувшимися шапками макушек, или кудрявые березы с белыми стволами, нежною глянцевиюю листвою, точно сыплющеюся по висящим книзу ветвям, или жирнолистые тенистые клены, или правильной пирамидой растущие темные ели... Все красоты таких картин скоро надоедают, если они не сменяют одна другую. Беловежская пуца представляет именно тот лес, где на протяжении пяти – десяти верст можно встретить бесчисленное количество лесных пейзажей, несколько не похожих друг на друга и вместе с тем один другого красивее. При проезде по пуце не устаешь смотреть и восхищаться. Глубокое волнение невольно охватывает любителя природы при виде многовековых сосен и дубов; мысли летят к старине; среди пуцанских великанов есть немало таких, на которых, в их молодом возрасте, быть может, останавливались взоры Батория и под тенью которых отдыхали во время охоты Августы Саксонские. Есть участки, где эти почтенные представители старины встречаются не единичными экземплярами, а занимают площади в несколько десятин, причем одновременно перед глазами стоят несколько старцев различных пород. При взгляде на них в буквальном смысле «шапка с головы валится», и хочется приблизиться, чтобы измерить, сколько обхватов укладываются вокруг ствола. Какими ничтожными кажутся перед этими патриархами деревья, представляющиеся в другом лесу крупными».

Весь этот лес – памятник прошлому. Подобные ему существовали ранее и в других местах. Достаточно вспомнить хотя бы Шервудский, Булонский, Венский и Муромский леса. К сожалению, история доносит до нас зачастую только их названия. А пуца цела. И по праву принадлежит к тем немногим природным объектам, значение которых трудно переоценить. Поэтому неудивительно, что на сегодняшний день она имеет все самые высокие природоохранные титулы. В 1992 году решением ЮНЕСКО наиболее сохранившийся участок высоковозрастных насаждений Беловежской пуцы включен в список Всемирного Наследия Человечества и стал первым объектом на территории бывшего СССР, удостоенным такого высокого

звания. В 1993 году Беловежская пуца получила статус биосферного заповедника, а в конце 1997 года Совет Европы наградил ее Европейским Дипломом, как одно из эталонных природоохранных учреждений.

Каждому, кто впервые попадает в Беловежскую пуцу, бросается в глаза множество деревьев-великанов, которые редко встретишь в других местах. Это дубы с диаметром ствола более двух метров, почти полутораметровые ясени, ели и сосны. Около 60 процентов пуцанских лесов имеют возраст более 150 лет. Отдельные же дубы достигают более 600, сосны – 465, ясени – 330, ели – 290 лет. С легкой руки известного российского журналиста Василия Пескова пуцу называют «главным лесом Европы» (В. Городей «Беловежская пуца»).

24. *Карыстаючыся энцыклапедычнымі даведнікамі, размяркуйце прыведзеныя словы ў наступным парадку: 1) актыўная лексіка, 2) пасіўная лексіка: а) гістарызмы, б) архаізмы, в) неалагізмы.*

Аброк, абшчына, актавыя кнігі, апраўданне, асуджэнне, аўтарскі ганарар, ашуканства, багаж, баніты, бартар, бацькоўства, бежанцы, бенефіцый, бенкарт, беспрацоўе, бікамералізм, васалітэт, вета, войт, вываланцы, галоўшчына, геалагічны кантроль, геалагічны фонд, генеральны пракурор СССР, глейт, гродскі суд, дабро, двор судовы, донары, допыт, дэцкі, звада, земствы, кабальная здзелка, Казіміраў прывілей, камбатант, камора, кананічнае права, кансэнсус, каптуровы суд, ліберум вета, ліцаванне, люблінская унія, людзі лёзныя, магдэбургскае права, магістрат, маніторынг зямель, маярат, навязка, намова, нацыянальны парк, неасцярожнасць, «ноў-хаў», павераны, падрад, пакт, паліцыя, парафіраванне, парламент, пасад, патэнт, пахвалка, пашпарт, пенсія, пеня, пераводны рубель, подданства, правакацыя, пракуратар, пракуратура, пралангацыя, прамульгацыя, прапінацыя, пратэктарат, пратэст, працэнты, прывілеі, прысуд, прэамбула, прэнгер, прэрэгатыва, прэтэнзія, прэцэдэнт, псеўданім, Саксонскае зярцала, сейм, трыбунал ВКЛ, ураднік, цывільнае права, шкрудыніум, экзекутар, эмітэнт.

25. *Прачытайце ўрыўкі. Знайдзіце жаргонныя словы. Прапануйце да іх літаратурныя адпаведнікі. Літаратурныя варыянты перакладзіце на беларускую мову.*

– Хай, пипл! Хаер не мыт, фэйса не брита. Сегодня отходняк?

– Жизнь плющит: горшки звенят. Так колбасился до двух ночи, а затем как нормальный чел отправился подушку давить. Как вспомню, крышу сносит.

– А меня в депрессию вогнал этот безмазовый сэйшн. Там один цивильник беспонтово скачет, ни одного волосатого! Темнота! Достал отстойный музон, лабать не умеют, чилдрэны. Где игра, драйв, накал? Я вообще в последнее время на Цепелинах зависаю. Ну ещё у Хендрикса навёрнутые запилы.

- Слышь, есть маза вписаться на новый сэйшн. Я тикеты достал.
- Весь колокол на измене: реалайзовать или не реалайзовать, вот в чём заморочка. Ты меня подсадил на полный приход.
- Дай чик-фаер, у меня смок есть, покумарим.
- Оставь натады, пошли лучше в твою вписку хавкой закинемся.
- Ко мне сейчас без мазы, у меня мазер на флэту. Опять концептуал о лагере двигать будет. Эти разборки с пэрэнтами меня уже загрузили.
- Напряг! Полный кринж!
- А бразер у меня клёвый. Он мне рекорду с бундэсовской печаткой и пищук на бездник подарил. Эта фишка всех пробила.
- Будь челом, дай люкс. Я фирмовые шузы и байтовый трузер с лэйблом на зипере хочу комершн.
- Ну у тебя совесть в ауте, ты мне ещё тэн грин-лям должен.
- Пипл, я к тебе всей душой примыкаю, а тебя замыкает на такой фигне. Ладно, пора на базу, я те завтра рингану.
- Привет! Немытый, небритый. Ну как, отошёл после вчерашнего?
- Жизнь угнетает: голова раскалывается. Так безудержно танцевал до двух ночи, а потом как нормальный человек отправился спать. Как вспомню, разум отступает.
- А на меня скуку навёл этот хлипкий музыкальный концерт. Там одни цивилизованные люди, ни одного хиппи. Надоела плохая музыка. Играют как дети, никаких чувств. Я вообще в последнее время «Led Zeppelin» слушаю или соло на гитаре Джима Хендрикса.
- Слушай, есть удачная возможность попасть на новый концерт. Я билеты достал.
- Не могу решить: идти или не идти, вот в чём вопрос. Но ты меня заинтересовал.
- Дай зажигалку, у меня сигареты есть, покурим.
- Оставь на потом, пошли лучше к тебе домой чего-нибудь перекусим.
- Ко мне сейчас идти бесперспективно, у меня мама дома. Опять об учёбе расспрашивать будет. О, как мне надоели эти выяснения отношений с родителями!
- Неприятная ситуация! Просто ужас!
- А вот с братом мне повезло. Он мне западную пластинку и пейджер на день рождения подарил. Всем понравилось.
- Будь человеком, отдолжи денег. Я хочу купить ботинки и белые джинсы с фирменным знаком на молнии.
- У тебя нет совести, ты мне ещё 10 долларов должен.
- Я же к тебе всей душой, а ты денег пожалел. Ладно, пора возвращаться, я тебе завтра позвоню.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

МОДУЛЬ 2 ФАНЕТЫКА-ГРАМАТЫЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

1 ФАНЕТЫКА

Пытанні для абмеркавання:

1. Фанетыка беларускай мовы. Фаналогія. Гукі мовы.
2. Фанетычная інтэрферэнцыя.
3. Арфаэпія. Вымаўленне галосных і зычных.

Заданні:

26. *Запішыце, як вымаўляюцца ў словах падкрэсленыя зычныя.*

I. След, знічка, свяціць, цвердазём, дзвіна, змяя, цвісці, схіснуць, дзверы, яблык, люк, елка, Юлія, мядовы, лес, мароз, казка, на печцы, год, кніжка, рэйтывг, носьбіт, вакзал, малацьба, баскетбол, ганак, швагер, Гродна, трубка, дзед, гальштук, лётчык, гарадскі, мыешся, рыжскі, збожжа, спіна, калоссе, насенне, асяроддзе, на рэчцы, сшытак, адчапіць, хвалюешся, пражскі.

II. Свята, знямелы, дзвіна, цвярозы, схітрыць, несмяротны, звінец, дзверы, цвік, янот, змена, лясны, мёд, займаешся, дзеці, ёмістасць, юбілей, стужка, адчайна, сувязь, даход, надкосніца, захапляешся, снег, просьба, барацьба, футбол, воз, мазгі, грамадскі, гузік, горад, герой, пераплётчык, грамадскі, вучышся, белавежскі, узвышша, палоззе, пачушці, у бочцы, счапіць, адчыніць, апранаешся, нясвіжскі.

III. Разбіць, згіб, адчапіць, лётчык, скідка, бязмен, зжаты, пераязджаць, перабежчык, на дарожцы, адступіць, лёгкі, швагерка, братцы, гарадскі, падцёк, адцэдзаны, не ідзе, суддзя, адшумець, суражскі, сувязь, казка, паказчык, дзверы, скіраваць, наводчык, розгі, моладзь, мітынг, схема, зіголачкі, грыб, адхіліць, малацьба, медзь, світаць, схільны, парог, адцяжка, людскі, спяваць, вяселле, схільнасць, сустракаешся, у грэчцы, падчас, мядзведзь, касьба, выкладчык, нож, бярозка, цвёрды, падводчык, адцяніць, чэшскі.

27. *Пастаўце націск у словах:*

I. Буйны ('нястрыманы'), першынство, бахчавы, галіна ('частка дрэва'), навіна, кашляць, хрысціянін, ракушка, украінец, прывід, дагавор, квартал, абутнік, адзінаццаты, металургія, атлас (геаграфічны), Берынгаў (праліў), блукаць, выпадак, дачыста, гектар, дызентэрыя, развіты (чалавек), дыспансер, жыхар, загрузкі, збожжанарыхтоўка, кабура, кануць, красавік, крыху, ласкавы.

II. Бармен, буйны ('вялікіх памераў'), вусы, атлас (тканіна), галіна ('сфера дзейнасці'), хаос, навіна, падпарадкаваць, фартух, хабар, іскра, індустрыя, мотавелагонкі, недарма, нібы, падпарадкаваць, прэміраваць, пажылы, паведаміў, пазвіты (сказ), існуе, садавіна, сапраўды, статуя, Францыск Скарына, хіба, цікавей, каталог.

III. Агульнапрыняты, братанне, братацца, бравурны, валёнкі, ветэрынарыя, грамадзянін, гукапіс, данізу, далей, дыспансер, ерэтык, знахар, іканапіс, інсульт, іскра, індустрыя, камбала, кішка, крыху, кулінарыя, лопух, мысленне, мышленне, на працягу, параліч, прысуд, пасяджэнне, прыяцель, пурпур, спіна, супавы, тварог, туфель, феномен, фарфор, хабарніцтва, хаос, эксперт, генезіс, дэфіс, крэдыт, мезенец, вудзіць, дапрызыўнік, ікнуць, каліграфія, мармур, мармуровы, наспех, першынство, ноздра.

IV. *Перакладзіце на беларускую мову наступныя рускія словы. Пастаўце націскі ў рускіх і беларускіх словах.*

Арест, ближе, бобр, босой, валенок, вести, верба, ветряный, восьмеро, вчера, гипсованный, глиняный, далее, двухактный, донести, доска, дочка, задаром, закованный, зерно, знахарь, изолированный, изредка, икать, имя, иной, искорка, испеченный, каменный, кишка, коклюш, конопля, коршун, крапива, кремь, крупа, латать, лисий, малый, мизинец, мышление, мяукать, наверху, наволочка, некоторые, оба, обруч, обух, одиннадцать, осока, развитие, ремень, решето, четырнадцать.

28. *Пастаўце націск у словах, адзначце магчымыя варыянты вымаўлення некаторых слоў. Ці ўсе словы аднолькава ўжывальныя ў розных стылях?*

Жыхар, гербавы, партэр, адзінаццаць, паспытаны, някідкі, празорлівы, туманы (мн. лік), арахіс, арахісавы, пакрысе, спіна, экспертны, спакусіцца, трыпціх, нібы, пула(о)вер, гастронамія, бюракратыя, хіба, аднастаўны (сказ).

29. *Дакажыце, што рознамясцовы націск у беларускай мове можа выступаць:*

1) у якасці граматычнага сродку адрознення формаў слоў; для доказу выкарыстайце словы засыпаць, купіць, купіце, любіць, любіце, садзіць, тушыць, склаўшы з імі сказы або словазлучэнні;

2) для адрознення лексічных адзінак, выкарыстаўшы словы накапаць, прагнуць, сталы, каня, каса, мука, хіба, развіты, склаўшы з імі сказы або словазлучэнні.

30. *Колькі націскаў маюць наступныя словы? Абазначце ў іх націск (-і).*

Філалагічны, бібліятэказнаўчы, волевыяўленчы, шматфарбны, агульнапрыняты, аўтамабільна-дарожны, трохсотгоддзе, тэхсакратар, намдырэктара, панаабчышчаць, мовазнаўства, архітэктоніка, поліфанізацыя, інструментазнаўца, мембрафоны, радыё- і тэлепастаноўка, чатырохгалосны, музычна-адукцыйны, рытма-інтанацыйны.

Літаратура

1. Иванова-Лукьянова, Г.Н. Культура устной речи: интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм: учебное пособие / Г.Н. Иванова-Лукьянова. – 9-е изд, стер. – Москва: ФЛИНТА, 2022. – 196 с.
2. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
3. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
4. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.
5. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2015.– 48 с.
6. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі "Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава", каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022.– 35 с.
7. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

2 МАРФАЛОГІЯ. ІМЕННЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

Пытанні для абмеркавання:

1. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі назоўніка. Скланенне назоўнікаў.
2. Прыметнік. Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў. Утварэнне ступеней параўнання.
3. Лічэбнік у беларускай мове. Скланенне і правапіс лічэбнікаў.
4. Займеннік. Скланенне і правапіс займеннікаў.

Заданні:

31. *Вызначце род у наступных словах. Складзіце словазлучэнні, надабраўшы да назоўнікаў прыметнікі:*

I. Запіс, пыл, россып, медаль, сабака, яблык, шафа, жаль, кава, шыпшына, шчання, брокалі, кіндзмараулі, Дэлі, Токіа, Місуры, БДУ, ДАІ.

II. Летапіс, цень, насып, стэп, гусь, медаль, камода, боль, какава, таполя, кацяня, кальрабі, шарданэ, Сочы, Хельсінкі, Місісіпі, ААН, ЦУМ.

32. *Перакладзіце на беларускую мову, параўнайце род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.*

Золотая медаль, солдатская шинель, третья перепись, юфть запылилась, широкая степь, пестрая шаль, злая собака, пыль поднялась, спелое яблоко, двухлетний гусь, вкусное какао, валерьяна расцвела, очень кислый щавель, стенная живопись, старинная роспись, твердая поступь, неправильная дробь, рогожа из мочала, не терпит фальши, левая туфля, длинная тень, горькая полынь, неразборчивая подпись, какая-то надпись, древнерусская летопись, нестерпимая боль, железнодорожная насыпь, мертвая зыбь, старый комод, едкая гарь, неполная опись, моя пачка, заполненный водой ухаб, началась лесостепь, вторичная запись, неснятая накипь.

33. *Запішыце дадзеныя назоўнікі ў форме творнага склону адзіночнага ліку. Падбярыце да іх прыметнікі.*

Стыль, алей, далонь, сувязь, мыш, дэталі, баль, боль, жалі, звычай, гусь, даль, Пціч, кроў, шыр, гасць, флеш, шпіталь, шчолач, Свір, алюміній, рэч, моль, глыб, лапаць, строй, аўтамабіль, папараць, педаль, бандэроль, плынь, вадзіцель, моладзь, заповедь, смерць.

34. *Запішыце дадзеныя назоўнікі ў форме меснага склону адзіночнага ліку. Падбярыце да іх прыметнікі.*

Бой, шалаш, Гамбург, правадыр, пух, чытач, стог, млын, мост, сем'янін, цар, Рыгор, начлег, продаж, Арэнбург, Кастусь, Брыль, брыль, Цімох, бераг, кажух, айсберг, Цюрых, дождж, цені, маналог, ланцуг, гарох, спіс, лбе, пірог, пасаг, Букрэй, сцяг, шлях, паверх.

35. *Пастаўце назоўнікі ў формы творнага і меснага склону адзіночнага ліку. Запішыце, растлумачце правапіс канчаткаў.*

Старшыня, Бядуля, Міця, стараста, Кузьма, дзядзька, Мікіта, Янка Купала, Глебка, Скарына, Іван Каліна, Рыгор Мурашка, Фама.

36. *Пастаўце назоўнікі ў творным і месным склонах адзіночнага ліку. Запішыце, растлумачце правапіс канчаткаў.*

Пара, жняя, нара, душа, гара, дуга, шчака, пара, хвоя, дзяжа, дачка, вышыня, сям'я, сястра, муха, пушча, елка, змяя, груша, мяжа, страх, рака, Маня, сцэжка, фабрыка, Рэгіна, Таццяна, Маша.

37. *Пры спісванні сказаў раскрыйце дужкі. Зрабіце лексічны разбор слова крыніца (першы сказ).*

1. З надзе.. гляджу на крыніцу спатканую, хачу, каб яна разлілася рак.. . 2. Упершыню з'явілася трывога за свой лёс, страх перад будучын.. . 3. На вуліц.. я ўбачыў, як у завучаву вулачку пайшлі двое. 4. Іван Васільевіч быў удзячны сястр.. . 5. Яму з захапленнем аб дацц.. сваёй Рыц.. расказваў сусед яго. 6. Моцна хлопчык занудзіўся па сям'.., па мам.. . 7. Я на раку выходзіў

смела вясновай роснай раніц.. . 8. На многіх лістоўках надрукавалі тэксты рэвалюцыйных верш.. і песен.. . 9. Каханне не мае ні меж., ні стажу, каханне прыносіць заўжды навіну.

38. *Пастаўце змешчаныя ў дужках назоўнікі ў творным склоне множнага ліку. Зрабіце фанетычны разбор слова халодную (першы сказ).*

1. Я моўчкі збіваў парусінавымі туфл.. халодную расу і ўсё спяшаўся. 2. Скуратовіч паціснуў пляч.. і паглядзеў на чырвонаармейца. 3. З усіх ваколіц прыезджалі паны ў маёнтак пана Вашамірскага любаватца яго кон.. . 4. Калі ў крыўдзе мне сябры гразіліся падчас бацьк., тады хацелася наўзрыд заплакаць шчырымі сляз.. . 5. Некаторыя пускаліся наўцёкі, а некаторыя камянелі на месцы з выпучанымі ад вялікага дзіва і страху вач.. . 6. Галя стаіць за вішняком, успёршыся рук.. і грудз.. на шэрую жэрдку старой агароджы. 7. Алёша ўжо быў за дзвяр.. . 8. Заліўся хлопчык сляз., а следам за ім і Тубі.

39. *Пастаўце назоўнікі ў форму роднага склону адзіночнага ліку. Растлумачце выбар канчатка.*

I. Вяз, агеньчык, апарат, адбой, баабаб, бялок, выхад, гук, дагавор, завод, загон, загад, закон, інструмент, каранцін, курс, лістапад, магніт, народ, праход, пропуск, раз'езд, тормаз.

II. Абеліск, абрус, поспех, настрой, квас, авангард, сацыялізм, асфальт, гром, вугаль, агнямёт, унук, абрэзак, агіткалектыў, агітпункт, адэкалон, змрок, адрас, айсберг, амонім, антрацыт, вылет, мухамор, квадрат, смутак, апартунізм, авёс, голад, геній.

40. *Спішыце, устаўіўшы патрэбныя літары і дапісаўшы прапушчаныя канчаткі.*

I. 1. З дом.. ўсё так жа чутна была музыка. 2. Ён успамінаў сваю хату. Ці добра зрабіў, сказаўшы сваім дамашнім сысці з дом..? 3. З фронт.. вярталіся салдаты. 4. Гно.. мы на тарфянікі не возім: азот.. і так хапае. 5. Аж падлога дрыжыць ад Міколкавага бег.. . 6. Чубаты наскочыў на Васіля, з ход.. дужа рвануў за плячо. 7. Чырвонаармеец чакаў адказ.. і разглядаў пакой. 8. Пакуль чалавек запрагаў, жанчына прынесла хлеб.. і малак.. . 9. Скуратовіч злез з воз.. і абапёрся локцямі на драбіны. 10. Скуратовіча ўбачылі на гэты бок ельнік... 11. Прыйшлі людзі з лес., і шыфер., і цэгля, і цэмент.. . 13. Выкладанне балет.. вялося паводле прыдуманай панам Вашамірскім праграмы. 14. Снапоў з дзесяць аўс.. не далічыўся Сомік.

II. 1. Яшчэ ў цен.. пад вольхамі не апала раса. 2. Жылі некалі ў адным кра.. людзі ў згодзе ды ў ладзе. 3. Дзяўчына была ў адча.. . 4. На параходзе плыць па Сож.. мне давялося ажно праз колькі гадоў. 5. Ён не стаў нават званіць па тэлефон., каб даведацца, ці ў інстытуце Валянцін Адамавіч. 6. У ткацкім цэх.. в..семсот станкоў. 7. Успамін пра Веру зноў адгукнуўся ў сэр..ц.. бол... 8. Следам за Гал.. увайшо толькі двух, рэшта стаяла з кон..

на двар... 9. Хлопчыкі падышлі ўжо блізка, як пачулі плач на ўскра.. вёскі. 10. Кулямёт сабе Міша здабыў у ба.. . 11. Дэкарацыі былі перамалёваны ў строгім, вытрыманым стылі.. .

41. *Запішыце словазлучэнні па-беларуску. Падкрэсліце назоўнікі, форма ліку якіх не супадае ў беларускай і рускай мовах.*

Хоровое пение, сладкая земляника, школьные годы, лирические стихи, введение в языкознание, новое отношение, березовые дрова, примерное поведение, железная дверь, трусливое бегство.

42. *Утварыце ад прыметнікаў высокі, прыгожы, кіслы, новы і прыслоўяў хутка, моцна, далёка, высока, прыгожа ўсе магчымыя формы ступеняў параўнання і запішыце іх.*

43. *Утварыце і запішыце. прыналежныя прыметнікі. Раствлумачце іх правапіс. Вусна складзіце сказы з атрыманымі словазлучэннямі.*

I. Хата лесніка, тэлефон Юлі, гняздо ластаўкі, канспект Ігара, кніга брата, камп'ютар Алесі, дупло вавёркі, сшытак Андрэя.

II. Хвост вавёркі, сшытак Алеся, лапа мядзведзя, дзённік Алесі, гняздо ластаўкі, канспект студэнтаў, казка бабулі, капялюш дзядулі.

44. *Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Запішыце, растлумачце выбар спосабу перакладу.*

Три новых стола, два дополнительных дня, четыре лучших звена, три длинные колонки, сегодня – седьмое ноября, в пятнадцати километрах от города, в трех шагах от нас, завтра – двадцать пятое октября, трое студентов, пять прочитанных книг, в двухстах метрах от дома, в полутора километрах от села, два приобретённых холста, три фиолетовых гвоздики, четыре красногрудых снегиря, пять подготовленных подрамников, два красочных и три покрóвных слоя, два быстро исполненных наброска.

45. *Спішыце, дапісаўшы канчаткі назоўнікаў, прыметнікаў, дзеепрыметнікаў. Раствлумачце іх правапіс.*

1. Два ротн.. камадзір.. дапаўнялі застольную беседу. 2. Раптам бачу: мне са скрынкі паштавік дастаў кісет, дзве квадратн.. хусцінк.. і малюсенькі пакет. 3. Прайшоўшы добр.. дзве гадзін.. ад Дварка, Мікола сустрэўся з двума хлапчукамі. 4. А ўсяго на тэхнічнае ўзбраенне камбіната даецца 364 бесчаўночн.. і 2624 пнеўматычн.. станк... 5. Два (дзве?) пярэст.. сабак.. аднекуль з-за дома рынуліся да Лаўрыновіча. 6. Добр.. вярст.. дзве не спыняліся жарты, таўханіна, сумятня. 7. Гультай і злодзей – два родн.. брат.. . 8. Вось і два збуцвел.. слупк.. ад колішняй лавачкі. 9. Я паднімаю галаву, гляджу туды, дзе зелянеюць тры высачэзн.., вастраверх.. тапол.. . 10. На гэтай палянцы, за акуратнай агароджай з дашчэчак, – два магільн.. курганчык.., два любоўна выструган.. з цэлых кавалкаў дубу абеліск.. .

46. *Запішыце словамі наступныя лічэбнікі:* $\frac{1}{2}$; 3 $\frac{5}{6}$; 24,8; 1,003; 7342, $\frac{1}{3}$; 4 $\frac{6}{7}$; 32,6; 1,005; 8921. Письмова праскланяйце іх.

47. *Утварыце парадкавыя лічэбнікі:* 1; 3; 11; 14; 15; 17; 21; 50; 70; 200; 600; 100 000; 10 000 000.

48. *Запішыце дробы словамі:* $\frac{2}{3}$; $\frac{1}{4}$; $\frac{3}{7}$; $\frac{4}{9}$; 1 $\frac{1}{2}$; 2,54; 42,4; 73,5.

49. *Запішыце лічбы словамі:* Звыш 289; 2; 58; 14; да 17; 51; 77; 3071; 200 002; ад 7; 11; 45; 392; 1321.

50. *Пастаўце займеннік сябе ў патрэбнай форме:*

Не чуць зямлі пад сабой; ганарыцца сабой; выдаць сябе з галавой; узяць сябе ў рукі; убачыць сябе ў люстэрку; займацца сабой.

51. *Запішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс складаных слоў.*

Бела(стволы), бела(ружовы), буравата(чырвоны), лімонно(жоўты), светла(галовы), светла(ліловы), цёмна(бароды), цёмна(валосы), цёмна(шэры), шэра(зьялены), шэра(вокі), ярка(ружовы).

52. *Перакладзіце на беларускую мову:*

Обе студентки, два карандаша, оба ученика, две бутылки, полтора километра, полторы тонны, я дам, мы едим, заведующий кафедрой, болел гриппом, дом в пять этажей, пойти за земляникой, выше дерева, простить врага, жениться на однокласснице, быть похожим на мать, видел своими глазами, поехать за водой, жениться на Светлане, забыть о сне, жить в шестидесяти километрах от города, находится в двух шагах от цели, смеяться над собой.

Оба студента, два стола, обе ученицы, две книжки, полтора метра, полторы кастрюли, вы едите, мы дадим, заведующая библиотекой, болела ангиной, квартира с двумя комнатами, пойти за черникой, ниже дома, простите меня, жениться на однокурснице, быть похожим на отца, слышал своими ушами, поехать за дровами, женатый на Ольге, думать о любимой, парк в пятидесяти метрах от озера, быть в трех шагах от победы, смеяться над происшествием.

53. *Перакладзіце на беларускую мову, звярнуўшы ўвагу на розніцу ва ўжыванні некаторых займеннікаў у рускай і беларускай мовах.*

1. После смерти семьи ему не от кого было получать письма и некому писать. 2. Ниловне некого было ждать. 3. Теперь мне не на чем ездить, некому лошадей подковать. 4. Мне не на кого жаловаться – сам виноват. 5. Не с кем посоветоваться, не с кем поговорить. 6. Хотя, по-видимому, он был в чем-то прав. 7. Кое-кто из дачников вышел за ворота. 8. Кондратьев

сообщил кое-какие новости. 9. Майор уже успел с кое с кем подружиться и с кое с кем поссориться. 10. Вот увидите: мое предложение кому-то не понравится. 11. Я не думаю, что знаю кого-нибудь из вас!

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.
4. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю. М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015.– 48 с.
5. Марозава, Я.Н. Тэсты па беларускай мове: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. – Віцебск, 2002.
6. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022.– 35 с.
7. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні / В.І.Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001.
8. Сучасная беларуская літаратурная мова: сінтаксіс, пунктуацыя: Вучэбна-метадычны комплекс / Склад. Н.П.Даўбешка. – Віцебск, 2006.
9. Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў: дапаможнік / склад.: З.І. Бадзевіч [і інш.]. – Мн., 2015.
10. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

З ДЗЕЯСЛОЎ

Пытанні для абмеркавання:

1. Дзеяслоў. Граматычныя катэгорыі дзеяслова. Спражэнне дзеясловаў.
2. Правапіс асабовых канчаткаў і суфіксаў дзеясловаў.

Заданні:

54. *Перакладзіце фразы на беларускую мову і запішыце іх. Растлумачце правапіс суфіксаў дзеясловаў.*

1. Выписывать газеты, переваривать повидло, одаривать друзей, признавать вину, оклеивать обоями, проветривать комнату, выплывать наверх, развивать память, засеять рожью, натягивать одеяло, показывать пример, поощрять шутку, доказывать свою правоту, надаивать много молока, засаливать огурцы.

2. Получать знания, подкармливать растения, удобрять почву, отговаривать друга, надламывать ветку, срывать ягоды, нанизывать рыбу, совсем обессилеть, отмахиваться комары, подписывать протокол, выслушивать инструкцию, показывать печати, удваивать счет.

3. Изучать физику, финансировать журнал, прокладывать маршрут, раскрасить рисунок, татуировать руку, разработать программу, прокомментировать выступление, прозондировать почву, скопировать газету, лакировать мебель, аккомпанировать на баяне, игнорировать соседа, спровоцировать человека, отреставрировать замок, перефразировать пословицу, импортировать товар, установить кран, гармонировать с настроением, скорректировать зарплату.

55. *Запішыце па-беларуску наступныя асабовыя формы дзеяслова, адзначце канчаткі ў рускіх і беларускіх дзеясловах. Пракаменціруйце выпадкі несупадзення канчаткаў.*

Ведём, соберём, живёте, несёте; регулирует, фальсифицирует, фиксирует; подцвечивает, глазурует (посуду), изготавливает, обжигает, возрождает.

56. *Праспрагайце наступныя дзеясловы. З 4 дзеясловамі складзіце сказы, запішыце іх. Выканайце марфалагічны разбор ужытых у сказах дзеясловаў.*

I. Агледзець, класці, адолець, гнаць, абіраць, весці, абаперціся, жаць, обветраць, адазвацца, пад'есці, плыць, прабівацца, рыхтавацца, ткаць,

II. Абцерці, адысці, адрачыся, апынуцца, віць, даследаваць, ламаць, пацвердзіць, ліць, клеіць, абнадзеіць, надламіць, падацца, пасвіць.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.

2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.

3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.

4. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015.– 48 с.

5. Марозава, Я.Н. Тэсты па беларускай мове: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. – Віцебск, 2002.

6. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022.– 35 с.

7. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

4 ДЗЕЕПРЫМЕТНІК. ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

Пытанні для абмеркавання:

1. Утварэнне і правапіс дзеепрыметнікаў у беларускай мове.
2. Спосабы перакладу на беларускую мову неўласцівых ёй форм дзеепрыметнікаў.
3. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў у беларускай мове. Націск у дзеепрыслоўях.

Заданні:

57. *Прачытайце. Назавіце марфалагічныя сродкі ўтварэння дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў.*

I. Падсохлая (фарба), незагрунтаваная (тканіна), квітнеючы (агародчык), здавальняючы (узровень).

II. Аглядаючы (выставу), загрунтоўваючы (палатно), наталіўшы (смагу).

58. *Ад дзеясловаў утварыце ўласцівыя беларускай мове дзеепрыметнікі і запішыце іх.*

Абнавіць, ачысціць, засеяць, рассыпаць, выключыць, раскалоць, выцвісці, разліць, пакасіць, пацямнець, пасаліць, зжаць, зведаць, купіць, заклеіць, адчуць.

59. *Утварыце ад наступных дзеясловаў дзеепрыслоўі.*

Жаць, плысці, мыцца, ехаць, весці, везці, стаяць, малаціць, малоць, зжаць, даплыць, памыцца, прыехаць, завесці, прывезці, пастаяць, абмалаціць, змалоць.

60. *Перакладзіце на беларускую мову сказы і запішыце іх.*

1. Признак, проявляющийся у гибридов в первом поколении, называется доминантным. 2. Загрязняющие вещества – это вещества, которые оказывают отрицательное воздействие на окружающую среду либо непосредственно, либо после химических изменений в атмосфере, либо в сочетании с другими веществами и загрязняющими воздействиями. 3. Отягощённые росой, покачиваются цветы. 4. В почву внесли вещества, стимулирующие рост высаженных растений. 5. Быстро меняющийся пейзаж за окном вагона всё сильнее притягивал моё внимание. 6. Ресурсосберегающие технологии обеспечивают производство продукции с минимально возможным потреблением топлива и других источников энергии. 7. Изменения организмов, приобретенные в течение жизни в ответ на изменения условий, наследуются. 8. Густое оперение водоплавающих птиц покрыто густым слоем особого секрета, выделяемого копчиковой железой. Он обладает водоотталкивающими свойствами и не позволяет оперению намокать в воде.

61. *Выпраўце памылкі ў сказах з дзеепрыслоўямі.*

1. Слухаючы даклад, узнікаюць розныя думкі. 2. Ападаючы на зямлю, лісце ўслала ўсе дарожкі. 3. Назіраючы за павольнай плыння ракі, на душы стала спакойна. 4. Чытаючы паведамленні аб шкодных выкідах, сціскаецца сэрца ад болю.

62. *Выберыце найбольш карэктны, на ваш погляд, варыянт перакладу актыўных дзеепрыметнікаў на беларускую мову.*

Изображаемый пейзаж – (адлюстраваны; адлюстроўваемы) пейзаж; граничащий с живописью – (межны; мяжуючы; які мяжуе) з жывапісам; видеозаписывающее устройство – (відэазапісвальнае, відэазапісваючае) устройства; включающая кнопка – (уключальная, уключаючая) кнопка; выключающая кнопка – (выключальная, выключаючая) кнопка; выступающий угол – (выступаючы, выступальны) вугал; звукозаписывающий аппарат – (гуказапісвальны, гуказапісваючы) аппарат; расходящиеся линии – (разыходныя, разыходзячыся) лініі; режущий аппарат – (рэжучы, рэзны); с плавающей запятой з (плаваючай, плавальнай) коскай; соприкасающаяся поверхность – (судакранальная судакранаючая) паверхня; спящий режим (компьютера) – (спячы, сонны) рэжым.

63. *Запішыце словазлучэнні і сказы па-беларуску.*

I. Воспроизведённая картина (художника), быстроуплотняющаяся паста, краскосодержащий воск, думающая мышь (комп.), ждущий режим (комп.), поясняющая картинка, пропускающий слой, разрешающая способность (монитора), падающая тень, отсвет от окружающих объектов, текущее (окно на экране), требуемый размер (холста), цветоизбирающее зеркало, сохранившийся подлинник.

II. 1. Приём – отличительные черты художественного творчества, отражающие индивидуальность художника, его стиль. 2. Быстро меняющийся пейзаж за окном вагона всё сильнее притягивал моё внимание. 3. Обесцвечивающее действие света и воздуха на красочные вещества известно с давних пор. 4. Известь — связующее вещество фресковой живописи — энергично воздействует на краски. 5. Число картин, имеющих авторскую подпись Айвазовского, достигает четырёх тысяч.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.

2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.

3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.

4. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі

Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2015.– 48 с.

5. Марозава, Я.Н. Тэсты па беларускай мове: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. – Віцебск, 2002.

6. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022.– 35 с.

7. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

5 ПРЫСЛОЎЕ. БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ

Пытанні для абмеркавання:

1. Прыслоўе. Утварэнне ступеней параўнання прыслоўяў.
2. Правапіс прыслоўяў.
3. Асаблівасці ўжывання безасабова-прэдыкатыўных слоў: значэнне, сінтаксічная функцыя.

Заданні:

64. *Запішыце прыслоўі разам, праз злучок ці асобна.*

Адмовіцца на/адрэз	Накіраваліся ў/бок дарогі
Ва ўсіх на/віду	На/перадзе не відаць
Віднеліся ў/глыбіні двара	Ні/за/што не прызнаецца
Вывучыць на/памяць	Нябачны з/нізу туман
Выклікалі ў/дзвюх	Пад/вечар пацяплела
Выставіць на/паказ	Падзяліць па/роўну
Глянуць спад/(і,ы)лба	Па/доўгу не бачыць
Да/гэтуль працаваць	Пад/раніцу пайшоў дождж
Дым папоўз у/гару	Пазіраць у/далячынь
Ехалі не/таропка	Пайсці на/міравую
Жыць з/веку/ў/век	Пайшлі ў/глыб лесу
Зазірнуць у/глыб	Паставіць у/шчыльную
Запомніць на/заўсёды	Пасыпаліся з/верху гары
Застацца сам/на/сам	Пойдзеш на/цянькі – згубіш тры дзянькі
Застацца на/адзіноце	Прабіць на/вылёт
З/вечара задажджыла	Працаваць ад/відна/да/цямна
Згуляць партыю ў/нічыю	Прыйшоў да/дому
Злучыць у/адно	Прыйшоўся да/спадобы
Знаходзіліся дзесьці ў/глыбіні	Рабіць на/суперак сумленню
З/нізу бачны былі	Раз/за/разам нахіляцца
З/нізу будынка цякла вада	Раз/пораз пастукваў

Знішчыць да/рэшты	Сабрацца ў/чацвярых
Зрабіць міма/волі	Сказаць не/ў/пару
Зрабіць у/трая больш	Скласці крыж/на/крыж
З/размаху паляцець	Смяяўся да/ўпаду
З/ранку выпаў дождж	Сонца большала ў/вачавідкі
Зрэзаць на/бягу	С/пераду спыніліся
Імчацца без/аглядкі	Спусціліся з/верху
Ісці без/мэты	Стаць на/супраць
Ісці след/у/след	Сустрэкаліся за/летась
Ісці ў/бок рэчкі	Трымаць на/па/гатоўе
Ішоў у/сляпую	У/версе страхі віднелася шчыліна
Кідаліся ў/бок	У/сярэдзіну не пайшлі
Лезці на/пралом	У/ранку падмерзла
Ляжаць у/версе	У/чацвярых дзяўчат пабываў
Мала/па/малу выбрацца	Час/ад/часу ўспамінаць
Наеўся да/адвалу	Шанаваць сябе з/моладу

65. *Знайдзіце ў сказах безасабова-прэдыкатыўныя словы, ахарактарызуйце іх значэнне і сінтаксічную функцыю.*

1. Ветрана і золка, а дажджу дык лішак (Панч.). 2. У лесе глуха, цесна стала, і смуткам цісне лес Міхала, і нейк маркотна ў гэтым боры... (К-с). 3. Ё прыкра нам было, што год замала, каб у тайгу пайсці шукаць руду; і боязна было, што ўсе рэкорды адгрукаюць без нас, што стратасферу вучоныя падзяляць між сабой; і крыўдна нам было, што на планеце – два полюсы, і тыя ўжо адкрыты (Панч.). 4. Добра было летась, на пачатку кастрычніка, у маёй, з двума сябрамі, паездцы на Петрыкаўшчыну (Брыль). 5. Ё ад успаміну гэтага робіцца неяк па-новаму сумна (Брыль). 6. Пад гэтымі соснамі неяк асабліва ўтульна і нават цёпла (І. Шам.). 7. Заўсёды ў лесе добра мне: у ім так ціха, урачыста, калі прытоіцца ўсё чыста. 8. Учора было холадна, сёння халадней, чым учора, але найхаладней – пазаўчора. Сёння больш холадна, чым учора. Найбольш холадна бывае ночамі. 9. У пушчы птах лясны лятае нізам, дзе прастарней, няма сукоў-галін (Гілевіч). 10. Але з ім [маладзіком] было неяк веселей, нібы хто жывы рупна праводзіў іх у гэтай дарозе (В. Б.). 11. Да горада яшчэ далёка.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.
4. Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў: дапаможнік / склад.: З.І. Бадзевіч [і інш.]. – Мн., 2015.

6 СІНТАКСІС. ПУНКТУАЦЫЯ

Пытанні для абмеркавання:

1. Асноўныя сінтаксічныя адзінкі, асаблівасці іх ужывання ў беларускай мове.
2. Пунктуацыя ў простых і складаных сказах.

Заданні:

66. *Спішыце, паставіўшы, дзе трэба, працяжнік.*

1. Пешы коннаму не таварыш. 2. Станцыя хоць куды. 3. Я матчын спеў, я матчыны трывогі, я матчын гнеў, які ўставаў на ногі, гнаў смерць на Захад – у нару з нары – трацілаваю пугай перамогі. 4. Час гэта нешта нечувана шпарка-імклівае. 5. Век пражыць не поле перайсці. 6. Праўду кажуць, што касіць справа не абы-якая, мужчынская справа. 7. Мне лес нібы родны брат і восеньскай часінай. 8. Калі б быў у Васіля хоць такі канёк, як у Чарнушкі. Таксама не бог ведае што, не раўня таму, якога прывёў стары Корч з мазырскага кірмашу зімою, а ўсё-такі конь як конь. 9. І калі ўсе даведаліся, што дзед Астап бацька памочніка машыніста Андрэя, а Міколка сын Андрэя, агульнай радасці не было канца-краю. 10. Як толькі ён [Турсевіч] зачыніў дзверы і замкнуў іх на засаўку, Лабановіч скок на ганак! 11. Я ведаў: жыццё не пярына пуховая, ды верыў, што будзе лепей... 12. Жыць Радзіме служыць. 13. Ноч сяброўка партызан, друг іх верны лес густы.

67. *Спішыце, паставіўшы неабходныя знакі прыпынку.*

1. Паабапал іх дарогі стаіць лес пасівелы ад інею як і дзед Талаш ад старасці. 2. Снег бялюткі пушысты пакрыў усё наваколле. 3. Сарамлівы ад прыроды Пятро заўсёды адчуваў сябе наёмка і быў нязграбны сярод людзей незнаёмых, асабліва ў прысутнасці дзяўчат і жанчын. 4. Сталыя і важныя буслы з незвычайнай сур’ёзнасцю хадзілі па краях балота або ляталі да гнёздаў на старых хвоях і папраўлялі свае апушчаныя за зіму палацы. 5. Радасны і ўзрушаны дзед Талаш абедзвюма рукамі патрос Букрэву руку. 6. І тут Сцёпку прыйшла ў галаву смелая думка прыстроіцца як-небудзь на поездзе і махнуць машынай! 7. Доўга стаялі тут сяляне з сваёй крыўдаю адзінокія закінутыя...

68. *Спішыце, паставіўшы неабходныя знакі прыпынку.*

1. Букрэй быў вядомы ў батальёне як адважная, смелая, камбінатарская галава. 2. Вось тады, на гэтым сходзе, Сяргей Касцянок сказаў, што ён падрыхтуе аднаго камбайнера свайго брата Аляксея. 3. Падаюць сняжынкі дзяменты-росы падаюць бялюткі за маім акном... 4. Аднойчы жнівеньскім адвячоркам мой прадзед Якуб, тады яшчэ зусім не стары чалавек, сядзеў на лавачцы перад сваёй хатаю. 5. Палута кінула Янку, барзджэй падбегла

да акна і ўгледзела ў ім Сідара, аканомы Замыжнага. 6. Кожны дзень папаўняў Міколка сваю калекцыю, ці, як называў бацька, “карцінную галерэю”. 7. Дарослыя з зайздасцю пазіралі з берага на нас, хлапчукоў, але ўзысці на лёд не адважваліся. 8. Балада Урок адна з лепшых у кнізе. 9. Ён Ігнатовіч навучыўся не толькі разумець людзей з паўслова, але, як кажуць, бачыць кожнага наскрозь і кіраўніка і падначаленага. 10. Дзеці Пятра Паўлавіча сямікласнік Міша і пяцікласніца Вера з дня на дзень чакалі бацьку з камандзіроўкі. 11. Прыехаў сын гаспадара хлапчук год трынаццаці забраць бульбу. 12. Кніга Веча славянскіх балад Янкі Сіпакова шматлікімі аматарамі паэзіі сустрэта з цікавасцю. 13. На станцыю павёз Архіпа той жа сват сівы дзед Яўхім.

69. Спішыце, паставіўшы неабходныя знакі прыпынку.

1. Аляксей адчуў стомленасць, нейкую абыякавасць да ўсяго навакольнага, лёг на траву і закінуўшы рукі за галаву глядзеў у бяздонны блакіт неба. 2. Несцярковіч не адказаў чакаючы. 3. Цудоўны характар маюць і тыя людзі, якія... не апусцілі рук перад грандыёзнасцю разбурэнняў, а закасаўшы рукавы ўзяліся за цяжкую працу аднаўлення. 4. Наўкол пляменнікі сядзелі, на дзядзьку пільна ўсе гладзелі, як ён рукавы закасаўшы па тарцы шоргаў шапку зняўшы. 5. Праз момант Алёша ўжо стаяў на чоўне учапіўшыся адной рукой за конус а другой адкрываючы ліхтар. 6. Нашто яму ўсё гэта? Але ён не мог сядзець рукі склаўшы ды і трэба было жыць. 7. Стражнік выйшаў, а Раман стоячы весела пасмейваўся... 8. Прахапіўшыся я адразу палез у кішэні, каб даць маме свой здабытак. 9. Прыйшоўшы ў хату Ёдка распранаецца, скідае боты, усцягвае мяккія буркі і накульгваючы борзда імкне ў залу. 10. Каля млына у павеці валтузілася чалавек пяць сялян пры лесапільным станку. 11. Сабака не з’есць не пакачаўшы. 12. Затаміўся хлопчык бегучы аж расчырванеўся: яму ж так хацелася дагнаць Сцёпку! 13. Нагледзячы на малы рост гэтага ксяндза здавалася, што ён хоча запоўніць сваёй асобай увесь зал уверх і ўшыр. 14. Тут зводдаль ад балота туману ўжо амаль не стала відаць далей...

70. Спішыце, паставіўшы прапушчаныя знакі прыпынку. Знайдзіце складаныя сказы, вызначце іх тыпы і пабудуйце схемы.

1. Аднекуль здаецца з Яблоншчыны, Іван ішоў дамоў. 2. Бацька ўмеў майстраваць сялянскія куфры і шафы. Гэтым і прырабляў на жыццё. Як цяпер памятаю мяне вельмі радаваў час, калі дзяўчаты выходзілі замуж. Тады яны клапаціліся пра пасаг. Зразумела што і загадаў на куфры ў бацькі было больш, а значыць, і за сталом у нас было весялей. 3. Паміж лісця відаць маленькая белая хмарка; яна не плыве, а здаецца кружыцца на месцы, быццам заблудзілася ў яснай, блакітнай бездані неба. 4. Зрэшты я зрабіў Максіму дрэнную паслугу. 5. Каб зразумець душу народа, трэба кажуць пачуць яго песні. 6. Ураджай праўда быў яшчэ нізкі. 7. Вядома не да гаворкі было цяпер Міхалу Тварыцкаму. Ды і каб хацеў ён выказаць тое, што гняло

яго цяпер, ён напэўна не мог бы знайсці стройных і моцных слоў. 8. Прычапіў сабе Тубі кошык, узяў у рукі вялікі камень, каб хутчэй я лягчэй пайсці на дно, і нырнуў на дванаццаць метраў углыбіню. Дарослыя апускаюцца нават на дваццаць метраў. 9. Шумнаю, гаманліваю грамадою а было тут чалавек пятнаццаць накіраваліся яны ў бок возера, на дарогу, што вяла ў Мікуцічы. 10. Вылезлі я знаю з-пад ігліцы шапачкі маіх баравікоў. 11. У адным сяле не важна – дзе хадзіў Баран у чарадзе. 12. Зося не зусім верыла, што Толік пайшоў у армію, але сказаць праўду яна пра гэта мала думала і мала гэтым цікавілася. 13. Паблеклыя вочы яе глядзелі на свет з-пад нізка насунутай хусткі здаецца зусім абыякава.

71. Спішыце, паставіўшы прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Месячнай ноччу відаць было далёка навокал. 2. Чаму Мядзведзічам канечне прыспела святкаваць Барыса і Глеба, ніхто б гэтага на ўсім сяле не сказаў. 3. Саўка напэўна ўцёк бы, калі б за ім не пагналіся разам з гаспадарамі сабакі. 4. Нарэшце мама села каля сваёй Насцечкі. 5. Бадай кожны з іх рад быў бы вырвацца з гэтага пекла, каб вярнуцца да свайго ранейшага ладу жыцця. 6. Аставалася яшчэ многа часу, і Насцечка не магла вытрымаць: яна скоранька прысядала к сталу і пісала маме пісьмо. Так было бадай штодзень. 7. Калі гаспадар скача, гаспадыня напэўна плача. 8. Насцечка ўжо дрэмле ў сваёй пасцелі, і нарэшце прыходзіць сон, салодкі і здаровы.

72. Спішыце, раскрыўшы дужкі. Растлумачце выбар склонавай формы.

1. Я проста і не ведаю, як аддзячыць (вы). 2. Некалькі разоў Міканор ездзіў у Юравічы (каморнік), а прыязджаў адзін. 3. Ну што ты гаворыш, Надзя? Ты проста смяешся (я), ты здзекуешся маё (гора). 4. Пятро прастудзіўся і захварэў (запаalenie лёгкіх). 5. Пакепліваючы (сябе), я падумаў, што за даволі кароткі час двойчы выступаю ў якасці музыказнаўцы, якога просяць даць ацэнку новаму запісу. 6. Я захварэў (воспа). 7. Верка злазіць з лавы, бяжаць у куточак (венік). 8. Заўтра, у дзень адпачынку, зноў многа хто (грыбы) пойдзе. 9. Ты можаш не паверыць, можаш смяяцца (я), але я скажу праўду. 10. Гады праз два пасля вяртання ён ажаніўся (Нініна сяброўка Клава), якая стала другой маткаю яго дачцэ Людзе. 11. Жывы (живое) і думае. 12. Змарнелая дзяўчынка доўга хадзіла па мястэчку, распытваючы (сястра). 13. Не мог той паганы пан ужо больш нічога прыдумаць, каб паздекавацца (людзі). 14. Трэба было даць радасць малым, аддзякаваць (яны) за тое, што прынеслі добрую навіну.

73. Спішыце, уставіўшы прапушчаныя літары.

1. Рэшта вясны, усё лета і частка восені заставал..ся вольнымі. 2. БДУ аб'яві.. набор студэнтаў. 3. Шэсць самалётаў, як каршуны, пачал.. кружыць над горадам. 4. У атрадзе багата был.. партызан з гэтай вёскі. 5. Чацвёрка быкоў цягнул.. арбу. 6. За ім [Сёмкам] ехал.. некалькі хлопцаў, узброеных

шаблямі, карабінамі і гранатамі. 7. Карпаўна з афіцэрам пайшл., а Гусар усё яшчэ стаяў на ганку камендатуры, праводзячы іх сяброўскім позіткам. 8. Некалькі жанчын і дзяўчат, што праводзіл.. байцоў, вярнул..ся ў хату. 9. Праз хвіліну на дарогу выйшл.. два чалавекі. 10. Тут был.. некалькі дзясяткаў сялян з сем'ямі, з маёмасцю, з коньмі, з каровамі. 11. У ёй [песні] чу..ся матчын голас і звонкія падгалоскі суседак, хоць іх ужо даўно няма на свеце. 12. Наперадзе ішл.. два хлопцы і гаварылі пра дзяўчат. 13. Чалавек з дзесяць прыехал.. музыкаў. 14. Пракопіха з дачкою пякл.. і смажыл.., адкрывал.. кансервы, што навёз Павел, кроіл.. хлеб і гарадскі сыр. 15. Нагрэтая за дзень зямля, дрэвы і паветра ніяк не магл.. астыць, патыхал.. цяплом, лагоднай цішынёй, спакоем. 16. Палова людзей застал..ся ў гэтым канцы вёскі, палову Бяссмертны паслаў у другі, каб не даць немцам уварвацца з таго боку.

74. Спішыце, расставіўшы патрэбныя знакі прыпынку.

1. Ёсць такі закон жыцця_шануй чужое аж да пакланення, сваё любі да самазабыцця. 2. З трох крыніц я вады паспытала__наталіла адна Беларусь. 3. Пад поўдзень выбівалася з туману сонца__трава і дрэвы яснылі, неба ўзнімалася вышэй. 4. Жадаю лёсу аднаго_быць камусьці неабходным, не адчуваючы таго. 5. І бачыць дзед Талаш_вялізны дзікі кабан павольна выходзіць з ляснога гушчару і брыдзе па чэрава ў снезе, не зважаючы на дзеда. 6. Прылажыўся дзед Талаш_і гулкі стрэл здрыгануў лясную глухмень. 7. Дзесьці хруснуў сучок_мякка ўпала паблізу хваёвая шышка. 8. Раптам бачу__паволі падае на зямлю адзінокі жоўты лісток. 9. Мусіць, недзе там__у гушчары маладога сасонніку, хаваецца беластволая бярозка. 10. Валодзя добра ведае__нездарма коршак кружыць над полем цэлы ранак. 11. Шум, піск, шырокі ўзмах крылаў_і коршак узнімаецца ў паветра. 12. За полем сінеў далёкі лес_бярозы купкай сышліся ў жыце, і да іх паволі плыло-апускалася сонца. 13. Поле спускалася краем у лагчыну__вілася-пятляла сярод лугавіны спакойная рэчка. 14. Трымаць аленя на пагранзаставе больш нельга__апошнім часам ён панадзіўся па некалькі разоў на дзень пераходзіць туды і назад граніцу. 15. Спрабавалі расстацца з “парушальнікам” па-добраму, але дарэмна_дзе б ні пакідалі Бэцю начаваць, усё адно ён вяртаецца на заставу. 16. Супрацоўнікі зноў пачалі думаць__куды б яшчэ накіраваць гэтага выгадаванага людзьмі аленя. 17. Цвіце жоўтым запозненым кветам агурочнік, гарбузнік__пузацеюць, круглеюць стручкі фасолі, гароху, бобу... 18. Загацкі ўехаў у вёску з нейкім страхам__быццам ён у нечым вінаваты. 19. Але па вуліцы ехаў нават паволі__лёгка і адразу пазнаваў старыя хаты. 20. Чуецца ў вышыні нечы жаласлівы, працяжны крык__гэта ляцяць жураўлі ў вырай, у цёплы край. 21. У сярэдзіне вёскі Загацкі прыцішыў ход__ён пазнаў пачатковую школу. 22. Скасіць атаву людзі патрапілі пад пагоду_так пахне толькі сухое, не спляжанае дажджамі сена.

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.
4. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага) : метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022. – 35 с.
5. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні / В.І. Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова: сінтаксіс, пунктуацыя: Вучэбна-метадычны комплекс / Склад. Н.П.Даўбешка. – Віцебск, 2006.
7. Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў: дапаможнік / склад.: З.І. Бадзевіч [і інш.]. – Мн., 2015.

МОДУЛЬ 3 СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА БЕЛАРУСКАГА МАЎЛЕННЯ

1 ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

Пытанні для абмеркавання:

1. Функцыянальныя стылі як грамадска абумоўленая, унутрана аб’яднаная сістэма моўных сродкаў.
2. Навуковы стыль, яго функцыянальна-камунікатыўныя характарыстыкі.
3. Сістэма моўных сродкаў навуковага стылю.
4. Марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці навуковага стылю.
5. Рэферат і анатацыя як вынік кампрэсіі навуковага тэксту.
6. Афармленне цытат. Даведчна-бібліяграфічны апарат навуковай літаратуры.
7. Афіцыйна-справавы стыль і яго функцыянальна-камунікатыўныя характарыстыкі.
8. Моўныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю.
9. Паняцце дакумента. Групы дакументаў. Паняцце бланка, рэквізіта, фармуляра.
10. Мова і кампазіцыя справавых лістоў. Прыватныя справавыя паперы.

Заданні:

75. Размяркуйце жанры адпаведна стылю ўжывання.

I. Навуковы	1) анатацыя	11) эпіграма
II. Афіцыйна-дзелавы	2) пратакол	12) тэзісы
III. Публіцыстычны	3) фельетон	13) запіска сябруу
IV. Мастацкі	4) рэферат	14) статут
У. Гутарковы	5) частушка	15) даведнік
	6) рэпартаж	16) даверанасць
	7) быліна	17) міф
	8) дагавор	18) пракламацыя
	9) акт	19) даведка
	10) падручнік	20) замова

76. Прачытайце тэксты. Які стыль і тып выкладу гэтых тэкстаў?
Складзіце разгорнуты план тэксту а) і падрыхтуйцеся да вуснага пераказу.

а) Паходжанне дзяржавы ў Афiнах

Плутарх распавядае пра тое, як грэчаскі герой Тэсэй, задумаўшы вялікую справу, аб'яднаў усе абшчыны Атыкі ў адзін горад і адзін народ, між тым, як раней апошні быў рассяяны і толькі з вялікімі цяжкасцямі мог быць сабраны для нейкай нарады па агульнай справе. Акрамя гэтага, паведамляе Плутарх, сярод народа ўспыхвалі спрэчкі і крываваыя разборкі, што ўскосна можа сведчыць аб тым, што ў народзе ўжо існавалі пэўныя супярэчнасці маёмнага характару. Праводзячы ў жыццё гэтыя мерапрыемствы, Тэсэй склаў з сябе царскую ўладу і пакінуў за сабой толькі начальства над войскам і права захоўваць законы. Забягаючы крыху наперад, можна паставіць пытанне: ці не гэта ж у свой час зробіць Салон?

Хутчэй за ўсё, эпоха жыццядзейнасці Тэсэя – гэта пачатковы перыяд распаду першабытнага грамадства і фарміравання пераддзяржаўнай улады з усімі яго складанасцямі і супярэчнасцямі, калі то з'яўляліся, то знішчаліся першыя парасткі дзяржаўна-арганізаванага грамадства ў Афiнах. Жадаючы павялічыць колькасць насельніцтва горада Афiны і кінуўшы кліч «сюды, усе народы», Тэсэй запрасіў народы сяліцца ў горадзе на роўных правах, але адначасова ён падзяліў народ на саслоўі, замацаваўшы за кожным з іх кола пэўных правоў і абавязкаў. Пры гэтым вялікіх перакосаў у аб'ёме правоў і абавязкаў паміж саслоўямі не было. Рэформы Тэсэя ў гэтым плане паслужылі пэўнай перадумовай наступных крокаў па стварэнні дзяржавы ў Афiнах яго «наступнікамі» ў гэтай справе, і перш-наперш Салона і Клісфена.

У Старажытнай Грэцыі не было ў VIII–VI ст. да н. э. неабходнасці ва ўсталяванні, як гэта мы назіраем на Усходзе, цэнтралізаванай эканамічнай сістэмы і сістэмы гаспадарання, бо геаграфічныя і кліматычныя ўмовы былі

вельмі спрыяльнымі для таго, каб кожная абшчына магла весці сваю гаспадарку і забяспечваць свае ўнутраныя патрэбы ў матэрыяльных каштоўнасцях і найперш у харчаванні, адзенні, жыллі. Часовыя аб'яднанні абшчын, пра якія паведамляюць літаратурныя крыніцы, былі абумоўлены ў асноўным тым, што гэтым абшчынам пагражала знешняя небяспека ў форме войнаў і набегаў і яны вымушаны былі аб'ядноўваць свае намаганні ў барацьбе з агульным знешнім ворагам.

У сувязі з гэтым працэсы фарміравання сацыяльнай неаднароднасці грамадства і ўсіх іншых наступстваў, што прывялі да фармавання дзяржаўна-арганізаванага грамадства на тэрыторыі Атыкі, адбываліся не па-за межамі, а ўнутры абшчын, а дакладней, арганічна вырасталі з патрэбаў асобных абшчын.

Вельмі важнае значэнне для фарміравання дзяржаўна-арганізаванага грамадства ў Афінх мела каланізацыя грэкамі пабярэжжа Міжземнага мора, якая была выклікана шматлікімі прычынамі – племяннымі зрухамі, шчыльнасцю насельніцтва, недахопам сродкаў харчавання і г.д. Пад уплывам зыходу масы насельніцтва ў калоніі, увозу сырых прадуктаў з калоніі ў метраполію, развіцця індустрыі ў метраполіі і вывазу яе прадуктаў у калоніі актыўна развіваўся тавараабмен, паказчыкам чаго можа служыць узнікненне і распаўсюджанне ў грэчаскім свеце манеты. Нават пасрэдніцтва ў гандлі, падвоз і перавоз тавараў сталі ўжо ў Грэцыі ў гэты час аднымі з асноўных крыніц існавання вялікай групы людзей і нават асобных абшчын.

Сур'ёзнымі наступствамі, якія адбыліся пасля развіцця тавараабмену, зыходу эмігрантаў у калоніі і іх вяртання на радзіму, прытоку новых пасяленцаў у метраполію, якія не былі карыснымі для старой родавай (фратрыева-філавай) структуры грэчаскага грамадства і найперш для старой родавай арыстакратыі, сталася тое, што з'явілася мноства людзей, якія не належалі да старых родавых абшчын – філаў і фратрыяў. У Грэцыі іх называлі метойкамі (=перасяленцамі, абывацелямі). Пры гэтым дадзены слой насельніцтва не ўпісваўся ў старую родавую структуру і таму не падпарадкоўваўся ўладзе яе органаў, але быў настолькі вялікі ў колькасных адносінах і моцны ў эканамічных стасунках, што не лічыцца з гэтай з'явай было нельга.

Важную ролю ў фарміраванні дзяржаўна-арганізаванага грамадства ў Афінх адыграла так званая гамераўская эпоха, той час, калі грэкі стварылі сваю адметную вайсковую арганізацыю, мэтамі якой былі заваяванне, захоп чужых тэрыторый, рабаванне і падзел заваяванай маёмасці. У выніку гэтай дзейнасці былі фактычна створаны асобныя групы прыватнага характару, добрай вайскавай вывучкі, якія фактычна «вырывалі» яе ўдзельнікаў з асяродку старых родавых (філа-фратрыевых) груп. Ваенная арганізацыя разбурала стары лад грэчаскай супольнасці. Акрамя таго, што ваенныя групы дазвалялі карэнным чынам змяніць маёмаснае становішча асобы і адначасова абагаціцца альбо пераўтварыцца ў раба, яны фактычна разбуралі

старую родавую арганізацыю ўлады. Паралельна, побач з родавай арганізацыяй улады і кіравання, узнікала новая і вельмі ўплывовая ўладная структура. Людзі прывыкалі да таго, што ёсць іншыя цэнтры ўлады, якія могуць задаволіць іх інтарэсы і патрэбы.

Такім чынам, развіццё вытворчых сіл і тавараабмену прывяло ў Афінх да абагачэння старой родавай знаці, узнікнення за кошт ваенных дзеянняў новага слою багатых і знатных людзей, разарэння дробных вытворцаў, росту рабства, яўнай маёмаснай дыферэнцыяцыі людзей і росту сацыяльнай напружанасці. Адначасова з гэтым адбывалася перамешванне паміж сабой прадстаўнікоў розных родаў і плямёнаў.

Найбольш значнымі мерапрыемствамі, што прывялі да фармавання дзяржавы ў Афінх, былі рэформы Салона (564 г. да н. э.) і рэформы Клісфена (509 г. да н.э.). Можна сказаць, што «тэхналагічна» працэс фармавання дзяржаўна-арганізаванага грамадства ў Афінх быў завершаны ў выніку рэформаў Салона і Клісфена.

Плутарх піша, што маёмасная няроўнасць паміж багатымі і беднымі ў часы Салона дайшла да вышэйшай кропкі. Простыя людзі былі ў даўгу ў багатых людзей. Яны апрацоўвалі зямлю і аддавалі багатым шостую частку ўраджаю. Іншыя бралі ў багатых у доўг грошы, іх пазычальнікі мелі права вярнуць іх у рабства. Пры гэтым адны заставаліся рабамі на радзіме, а іншых прадавалі ў рабства за мяжу. Многія за даўгі вымушаны былі прадаваць у рабства нават сваіх дзяцей ці бегчы са сваёй радзімы з-за жорсткасці крэдытораў.

У гэты складаны для Афінх час па просьбе суайчыннікаў, як багатых, так і бедных, кіраванне агульнымі справамі супольнасці ўзяў на сябе Салон, за якім не было ніякай віны і які не быў хаўруснікам багатых у іх злачынствах і ў той жа час не быў чалавекам бедным. Багатыя лічылі яго сваім таму, што ён быў чалавекам заможным і паходзіў са знакамітага роду, а бедныя давяралі яму таму, што ён быў чалавекам шчырым. Салон доўга не рашаўся ўзяць у свае рукі кіраванне, таму што баяўся «как сребролюбья людей, так и надменности их». Пры правядзенні рэформаў Салон адмовіўся ад «адзінаўладдзя» і праводзіў рэформы на падставе здаровага розуму і закону, з'яўляючыся па пасадзе толькі пасрэднікам (архонтам) і заканадаўцам. Сябрам жа, якія пераконвалі яго ўзяць усю паўнату ўлады, Салон сказаў: «Тирания – это хорошая крепость, только выхода из нее нет».

Салон перш-наперш выдаў законы, у якіх адмяніў кабалу і забараніў забяспечваць ссуды асабістай кабалой, адмяніў усе пазыкі, як прыватныя, так і дзяржаўныя, дазволіў кожнаму рабіць апеляцыю да народнага суда, павялічыў меры, вагі і манеты. Арыстоцель паведамляе аб тым, што свае законы Салон усталяваў на сто гадоў і напісаў іх на 16 кірбах – драўляных выбеленых дошках памерам прыблізна ў рост чалавека, якія былі складзены ў выглядзе прызмы, што паварочвалася вакол сваёй восі для зручнасці прачытання таго, што там было напісана. Разам з тым, паколькі законы

не былі напісаны простаю моваю, то ўзнікала шмат спрэчак, як грамадскіх, так і прыватных, якія даводзілася вырашаць суду. Афіняне паставілі гэтыя законы ў «царскім порціку» і далі клятву іх выконваць.

Выдаўшы законы і правёўшы неабходныя рэформы, Салон здзейсніў падарожжа ў Егіпет часткова па гандлёвых справах, а часткова з цікавасці і паведаміў пры гэтым афінянам, што вернецца на радзіму праз 10 гадоў. Арыстоцель тлумачыць гэтыя дзеянні наступным чынам: «Когда Солон устроил государство таким, как сказано, образом, к нему стали то и дело обращаться с докучливыми разговорами о законах, одни пункты порицая, о других расспрашивая. Ввиду этого он, не желая ни изменять их, ни навлекать на себя вражды, предпринял путешествие в Египет... Он не считал себя вправе, если бы лично присутствовал, истолковывать законы, но думал, что каждый обязан исполнять написанное».

Галоўным у рэформах Салона быў афіцыйны падзел насельніцтва па маёмаснай прымеце, незалежна ад прыналежнасці да той ці іншай абшчыны, на чатыры катэгорыі (класы): пентакасіямедзімнаў, вершнікаў, зейгітаў і фетаў. Да першай катэгорыі належалі тыя афіняне, якія атрымлівалі са сваёй зямлі 500 мер сухіх і вадкіх прадуктаў, да другой – 300 мер, да трэцяй – 200. Пры гэтым кожнаму з адзначаных класаў ён дазваляў займаць пасаду ў органах улады ў адпаведнасці з велічынёй маёмасці, гэта значыць, увёў своеасаблівы цэнз, а тым, хто належаў да фетаў, дазваляў прымаць удзел толькі ў народных сходах і судах. Напрыклад, казначэяў можна было выбіраць толькі з класа пентакасіямедзімнаў. Вышэйшыя пасады Салон зрабіў выбіраемымі па жрэбію з ліку папярэдне выбраных, якіх намячала кожная з філаў.

Такім чынам, па сваёй накіраванасці рэформа Салона, у якой гаварылася аб скасаванні пазыкаў і юрыдычным замацаванні маёмаснага стану людзей, іх падзеле па маёмаснай прымеце на пэўныя катэгорыі, тычылася ў першую чаргу характару размеркавання і пераразмеркавання лішкавага прадукту, які з'явіўся ў вялікіх памерах у афінян і які размяркоўваўся ва ўмовах «поўнай свабоды» тавараабмену. Такое становішча з размеркаваннем і пераразмеркаваннем лішкавага прадукту і прывяло да хуткага размежавання маёмасці і абвастрэння сацыяльных супярэчнасцяў. Салон сваімі рэформамі ўвёў стабільнасць і парадак у тавараабменныя працэсы, урэгуляваў працэсы размеркавання і пераразмеркавання лішкавага прадукту. Адняўшы ў багатых афінян напачатку рэформаў пэўную частку лішкавага прадукту і задаволіўшы тым самым інтарэсы бедных, ён забяспечыў гарантаваную частку лішкавага прадукту багатым праз тыя дзяржаўныя пасады, якія яны змаглі займаць згодна са сваім юрыдычна замацаваным маёмасным становішчам. Недарэмна пасады казначэяў, як было адзначана, маглі займаць толькі тыя афіняне, якія ўваходзілі ў першую катэгорыю.

Акрамя гэтага, Салон паспрабаваў сфарміраваць новую сістэму цэнтральнага кіравання ў Афін для вырашэння супольных спраў, якая б прыйшла на змену першабытнаабшчыннай сістэме арганізацыі ўлады. Дзея гэтага ён стварыў Савет чатырохсот, па сто асобаў з кожнай філы. Пры гэтым кожная філа падзялялася на тры трыцці, а кожная трыцця – на 12 наўкрарый. Аднак рэформы Салона ў дадзеным кірунку не былі паслядоўнымі і радыкальнымі, а таму старыя родавыя (=філавыя) сувязі не былі знішчаны, а значыць, «стварэнне» дзяржаўна-арганізаванага грамадства не было завершана.

І толькі Клісфен сваімі рэформамі канчаткова ліквідаваў рэшткі рода-племянной арганізацыі грамадства і завяршыў стварэнне дзяржавы ў Афін. Ён на месца родавых сувязяў насельніцтва паставіў тэрытарыяльную яго арганізацыю. Усю тэрыторыю чатырох плямёнаў (філаў – па-грэчаску), якія раней аб'ядналіся паміж сабой, ён раздзяліў на 10 тэрытарыяльных філаў і даў ім новыя назвы па імёнах герояў роданачальнікаў, у сувязі з чым рашаючым для чалавека было месца жыхарства на тэрыторыі адной з іх, а не прыналежнасць да родавай арганізацыі. Арыстоцель слухна заўважае, што Клісфен імкнуўся пры гэтым «...смешать их, чтобы большее число людей получило возможность участия в делах государства. Отсюда и пошло выражение: «не считаются филами» – в ответ тем, кто хочет исследовать происхождение».

Дасягненню дадзенай мэты спрыяла тое, што ў склад новых філаў былі ўключаны іншаземцы і нават рабы. Клісфен усталяваў Савет пяцісот замест Савета чатырохсот, у які абіралася па пяцьдзесят чалавек ад кожнай ізноў створанай філы. Акрамя гэтага, усю тэрыторыю краіны Клісфен падзяліў на трыццаць частак (дэмаў) і прымусіў усіх лічыцца дэмамі. А каб канчаткова знішчыць старыя родавыя сувязі, ён прымусіў усіх публічна называць сябе па імені новых дэмаў. Назвы дэмаў ён даваў па іх мястэчках і па імёнах заснавальнікаў, таму што далёка не ўсе дэмы былі звязаны з месцамі.

Галоўнай мэтай рэформаў Клісфена было перамешванне насельніцтва. Раздрабіўшы насельніцтва па невялікіх акругах і аб'яднаўшы ў кожнай акрузе прадстаўнікоў розных родаў і фратрыяў, Клісфен разбурыў вялікія старажытныя групыкі насельніцтва і «адсунуў» іх значэнне і ролю ў жыцці грамадства на «другія ролі». І самае галоўнае – ён «адсунуў» на «другія ролі» старажытныя групыкі насельніцтва, г.зн. старыя рода-фратрыевыя сувязі ў фармаванні менавіта органаў улады і кіравання. І, як сцвярджае Р. Віпер, у далейшай гісторыі Афін ранейшыя арыстакратычныя роды не выступаюць больш у якасці самастойнай сілы. Праўда, трэба адзначыць і тое, што старая родавая арганізацыя працягвала існаваць і надалей, таму што былі захаваны ранейшыя роды, фратрыі і жрэчавыя, але яны не мелі свайго ранейшага значэння пры фарміраванні органаў улады і кіравання, пры наданні статуса афінскага грамадзянства (Сільч.).

б) Калядны вечар

– Міхась! Міхась! Хадзі сюды! – паклікаў да сябе Пятрусь Міхася.

Два браты, самыя меншыя Тарасавы сыны, выбіралі цёмны куток і пачыналі весці гутарку.

– Ну, дзе, ты думаеш, цяпер каляды? – пытаўся Пятрусь.

– Дзе ж? – адказаў, не думуючы, Міхась. – У Мінску. За гадзіну і да нас прыйдуць.

– Ото дурань! Ці ж можна за гадзіну прыйсці з Мінска.

– Дык яны на машыне прыедуць, – не здаваўся Міхась.

– Дурны ты! Каляды ж нежывыя. Дзень такі – каляды, свята, – тлумачыў Пятрусь Міхасю.

Тут гутарка на хвіліну абрывалася.

– Зараз прыедзе тата з Паўлюком, – пачынаў Міхась, як бы гаворачы сам з сабою, і яго круглыя цёмныя вочкі былі поўныя ціхіх думак.

Усе ў хаце чакалі Паўлюка і аб ім толькі і думалі. Дзядзька Андрэй зрабіў яму прыгожую шафку для кніг і прыбіў яе каля сцяны, дзе спаў Паўлюк. Маці паклапацілася напхаць мяккі сяннік і прыгатаваць чыстую пасцель. Старэйшы сын, Алесь, расстараўся другую стрэльбу, каб пайсці з Паўлюком на зайца. А Пятрусь і Міхась вывучылі ўвесь буквар, бо Паўлюк дакляраваў ім за гэта кніжак з малюнкамі.

Міхась з Петрусём тым часам гаварылі зноў. Цяпер размова ішла аб вячэры.

– Ты толькі, Міхась, не накідайся адразу на яду, – асцерагаў Міхася Пятрусь: – бо мама штораў будзе даваць смачнейшую страву. Я летась падашукаўся. Паставілі верашчаку, дык я давай хлыстаць. Потым даюць квас, ды такі смачны. Я – за квас. Далей, смажаная рыба... Вячэра яшчэ ў палавіне, а мяне ўжо хоць на пупе круці.

– А заўтра мы будзем шукаць на сталё зерняты?

– А як жа? І якіх зернят больш будзе, тое збожжа налета лепш уродзіцца.

– Алесь елку нясе! – крыкнуў Міхась. Харошанькую, зялёную, купчастую елачку паставілі

77. Прачытайце тэксты. Вызначце тып выкладу гэтых тэкстаў, сродкі сувязі ў тэксце, абгрунтуйце свае назіранні. Падрыхтуйцеся на пісьмовага пераказу тэксту а).

а) Ён прыгожы заўсёды, у любую часіну года.

І тады, калі, прачнуўшыся ад зімовага сну, светла і ўсхвалявана гамоняць маладым лісцём дрэвы, а зялёна-смарагдавы колер зямлі, аблашчанай сінякрылым ветрам, радуе вока бязмежнаю прагай жыцця.

І тады, калі ў кожнай красцы на густатравых лугах клапатліва і заюшана працуюць пчолы, калі набіраюцца лета і моцы нівы, гадуячы

і спелячы каласы, калі кветкі, промні і птушыныя песні яднаюцца ў непаўторную мелодыю жыцця, якая запаўняе сабою лугі, палі, лясы.

І тады, калі прыкметна цішэе ў прасторах, калі на палях па-восеньску пахне ўжо свежаю саломаяю і новым зернем, якое шчодрымі сваімі рукамі высыпаюць камбайны ў кузавы машын, калі пад нагамі шамаціць апалае лісцё, а жоўты колер, палінаваны павуцінкамі бабінага лета, пануе ўжо там, дзе яшчэ нядаўна было так шматкалёрна, гаманліва, весела.

І тады, калі зямля робіцца белаю-белаю, калі мяцеліцы спяшаюцца як найхутчэй укрыць ад марозаў кожны карэньчык, кожны парастак, калі прамярзаюць да апошняй пушынкі ў голым суччы птушыныя гнёзды, якія летам хаваліся ў густым лісці, а цяпер адны толькі і асталіся на распранутых дрэвах.

У холад і ў спёку, у дождж і пасля дажджу, удзень і ўночы, з ветрам і без ветру, маладзіком і ў поўню, летам і зімою ён заўсёды прыгожы, наш родны, наш любы край.

Прылятаюць дадому птушкі ці адлятаюць у вырай, з вялікім сумам развітваючыся з радзімаю; кладзецца на паплавы пушысты снег ці яго зганяюць у рэчкі і азёры паласкавелыя напрудвесні промні; праклёўваюцца лісты з набрынялых пупышак, ці яны, пражыўшы свой год, сваё жыццё, ціха кружачыся, злятаюць на дол, – нас заўсёды радуюць дарагія кожнаму з дзяцінства, такія знаёмыя і такія жаданыя краявіды.

Наш родны беларускі край. Ён прыгожы і па-свойму адметны на поўначы і на поўдні, на ўсходзе і на захадзе. Там, дзе цячэ Дзвіна, у якую па-паўночнаму задумліва глядзяцца елкі і сосны, і пятляе між палёў Бярэзіна; дзе струменіць, набіраючыся сілы, Нёман і шырыцца, выбіраючыся з балот, Прыпяць, дзе гамоніць з высокімі берагамі Дняпро і трэцца хвалямі аб лодкі паўднёва-ласкавы Сож...

Ён, наш край, прыгожы і непаўторны сваімі рэкамі і азёрамі, сваімі лясамі і лугамі, сваімі сцежкамі і дарогамі...

Белавежская пушча і Браслаўскія азёры, Палессе і Свіцязь, Налібокі і Нарач, Бярэзінскі запаведнік і маленькая рэчка Проня – усё гэта наш родны край, наша спадчына, якая аднойчы і назаўсёды даецца кожнаму чалавеку разам з жыццём.

Так, спадчына. Неацэнная. За ўсё даражэйшая. Але хто калі лічыў, хто калі задумаўся, колькі ж на душу насельніцтва, на душу кожнага з нас прыпадае кветак, матылёў, дрэў, птушак, крынічак? Усяго гэтага мы, занятыя вечным клопатам, паўсядзённаю працаю, часцей за ўсё не заўважаем – яно для нас такое ж звыклае і будзённае, як і паветра, – гэты цуд прыроды! – якім мы безуважна, раўнадушна дышаем.

Так, мы звыкла ўсім гэтым карыстаемся. Часам нават забываемся, што прырода – не толькі для нас адных, хоць чалавек і з'яўляецца самаю лепшаю аздобаю любога краявіду. Што, беручы ў яе ўсё, чым яна так шчодра з намі дзеліцца, трэба думаць пра будучыню і абавязкова трэба пакідаць у ёй месца і

той жа рэчцы, і таму ж буслу, і той жа травінцы, і таму ж мурашу. Пакідаць усё, што ім трэба.

Бо ўсе мы на гэтай зямлі суседзі – рэчка і бусел, дрэва і травінка, кветка і пчала, мураш і чалавек. Усе мы зямляне. Бо зямля ў нас адна, яна агульная для ўсіх. І мы маем радасць суіснаваць на ёй. Жыць у дружбе і ва ўзаемнай павазе.

Таму, беручы ў прыроды, мы абавязаны захоўваць яе багацці і павялічваць іх. Беручы – аддаваць.

Кожны павінен любіць свой край. Бо чалавек, які любіць зямлю, на якой нарадзіўся і якая ласкава называе яго сваім сынам, паважжае свой край, які ўзгадаваў яго, робіцца моцны і мудры – ён не зможа тады пагардліва ставіцца да іншых краёў, іншых земляў (Янка Сіпакоў).

б) Людзі часта бываюць безразважнымі
І адно пра свой інтарэс дбаюць.
Прабачай ім – што будзе, то будзе.
Калі хочаш людзям дабра,
То цябе абвінавацяць у сябялюбстве
І нізкіх намерах.
А ты будзь добры – што будзе, то будзе.
Калі дасягнеш поспеху,
Знойдзеш шмат ілжывых сяброў
І яшчэ больш сапраўдных ворагаў.
Старайся дабіцца поспеху – што будзе, то будзе.
Калі будзеш адкрыты і шчыры,
Людзі пакарыстаюцца табой для сябе.
Будзь адкрыты і шчыры – што будзе, то будзе.
А нехта за адну ноч можа
Знішчыць тое, што ты будаваў праз гады.
Будуй сваё – што будзе, то будзе.
Калі знойдзеш спакой і шчасце,
Многія будуць табе зайздросціць.
Будзь шчаслівы – што будзе, то будзе.
Пра дабро, якое чыніш сёння,
Людзі, напэўна, забудуць заўтра.
Рабі дабро – што будзе, то будзе.
Аддавай усё, колькі можаш,
А табе скажуць, што гэтага мала.
Што будзе, то будзе – аддавай колькі можаш.
Бачыш, у астатнім рахунку
Лічыцца толькі тое, што было паміж табой і Богам.
Бо паміж табой ды «імі» і так ніколі нічога не было.
(Маці Тэрэза)

78. *Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Ці ўжываюцца ў тэксце словы з пераносным значэннем, сінонімы, амонімы і іншыя вобразна-выяўленчыя сродкі? Адказ аргументуйце.*

а) Думкі ў дарозе

Грыміць па карэннях цялежка, мігаюцца стракатыя верставыя слупы, мігаюцца, пахіліўшыся, абросшыя мохам хваёвыя крыжы паабапал дарогі; бягуць лясы, гаі, мяняюцца палі, грамадзяцца горы, расцілаюцца шырокія лугі, блішчаць азёры, срэбрам пераліваюцца рэкі, золатам рассыпаюцца пяскі, глыбокімі зялёнымі ямамі раскідаюцца балоты...

І куды ты нясеш мяне, няведамая дарога?

А неба! Далёкае, няведамае, сіняе неба! Тысячы, мільёны гадоў пазіраеш ты, без болю, без трылогі, пазіраеш на ўсіх роўна: на чалавека, на звера, на птушку, на самую меншую мушку, на жывых і\нежывых, на нашу бедную зямлю, на зямлю, прагноеную людскімі трупамі, залітую крывёю і горкімі слязьмі сіраты народа.

Далёкае неба, сіняе неба! Чаму не дасі адказу на нашу пакуту, на нашы надзеі, на нашы блуканні? Чаму не асушыш нашы горкія слёзы? Не супакоіш хворую душу і сэрца? Чаму не папаліш агнём справядлівым таго ліхога звера, што сее заразу, топча праўду і носіць няшчасце па нашай зямлі?

Далёкае неба! Сіняе неба! Што ёсць на свеце дзіўнейшае, як ты? Высокае сонца, белыя хмаркі, як пух, плывуць і плывуць адна за адною, родзяцца, прападаюць, сплываюцца ў цёмную хмару, звісаюць над полем і лесам, блішчуць маланкамі, трасуцца громам, разліваюцца чыстымі халоднымі кроплямі і шчыра льюцца на зямлю.

Далёкае неба! Сіняе неба! Як ціха на небе ўночы! Срэбраны месячык, то круглы, то вузкі, як серп, як хораша свеціць над чорнаю цемрай, што густа засцілае белы свет! А далёкія зорачкі! Як добра ў ціхую ночку!

Далёкае неба! Сіняе неба! І як можа асмеліцца думка чалавека выдумаць у табе, яснае неба, пекла, агонь, што ніколі не тухне, смалу, што вечна кіпіць!

Далёкае неба! Сіняе неба! І як апаганілі людзі хараство тваё, неба, у сваіх думках!

А дарога мая чуць віднаю шэраю ніткаю ідзе ўсё далей і далей, круціцца, абвіваецца наўкруг курганоў, узбягае на горы, спускаецца ў лагчыны, прападае ў лесе пад живою страхою высокіх хвой і ялін; трасе цялежка, падкідае па каўдобінах, усё роўна як хоча яна выкінуць мяне пасярод дарогі. Зноў пайшла раўней мая дарога, зноў вачам адкрываюцца новыя абразы свету, іншыя галасы чуе маё вуха, іншыя думкі родзяцца ў маім сэрцы.

Куды ты нясеш мяне, няведамая дарога?

б) О мой родны край! Хмурна пазіраеш ты з сіняга туману, што лёг па краях палёў, дзе неба, спусціўшыся нізка, абнімаецца з беднаю зямлёю. Парэзалі цябе вузкія сялянскія дарогі, чорныя сцежкі, рэкі і азёры, лагчыны

і балоты, лясы і горы. А бедныя вёскі і сёлы без усялякага парадку параскідаліся то там, то сям: па гарах, лагчынах, па беразе рэчак, сярод далёкага поля, па цёмных лясах. Распаўзліся па полі, як чэрві ў нягоду, бедныя мужыцкія хаты. Пакрывіліся яны, абвіслі стрэхі на гумнах, зялёныя купіны моху тоўстаю карою ляглі на гнілых саламяных стрэхах. Збіўся ў кучу будынак. Навалены ў кучу бяровенне, стружкі, салома. Дзе-нідзе гляне нудная вярбіна, блісне бярэзіна, выскачыць клён. Як нявесела, як непрытульна пазіраеш ты, мужыцкая вёска, сірата між людской будовы!

А поруч з убогімі будынкамі ўперліся ў неба панскія палацы, зелянеюць сады, ломяць галлё яблыкі і грушы; шырока і смела раскідаюцца дваровыя палеткі, каласуюцца багатыя панскія нівы, пасуцца сытыя коні, валы-рагалі, тысячы авец рассыпаюцца па полі...

О мой родны край! Поруч з галытваю ходзіць роскаш і багацце; разам з людскімі слязьмі мяшаюцца панскія вальсы, льюцца вясёлыя галасы песень, грыміць музыка з панскага саду; разам з мужыцкім потам цякуць дарагія віны.

Толькі нудныя песні твае, Беларусь, хапаюць за сэрца, жалобяць душу, туманяць вочы слязьмі, плачуць і стогнуць і горкаю ўпікаю, ціхаю скаргаю плывуць к далёкаму, няведамаму, сіняму, спакойнаму небу (Я. Колас).

Літаратура

1. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 48 с.
4. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022. – 35 с.
5. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

2 КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

Пытанні для абмеркавання:

1. Паняцце «культура маўлення».
2. Дакладнасць, лагічнасць і чыстата маўлення.
3. Багацце, дарэчнасць, сцісласць маўлення.
4. Правільнасць маўлення. Асноўныя нормы беларускай літаратурнай мовы.

Заданні:

79. *Прачытайце тэкст. Вызначце, якая моўная з’ява стварае двухсэнсоўную моўную сітуацыю?*

Кожны па-свойму

– Калі ты, нарэшце, Алесь, выправіш сваю двойку па арыфметыцы? – запытаўся бацька ў сына.

– А як я магу выправіць, калі журнал знаходзіцца ў настаўніцы.

80. *Прачытайце. Адкажыце, якія віды сказу забяспечваюць сцісласць прыведзеных радкоў.*

Тут – горы, Там – раўніны. Там – хлеб, Тут – камень. Тут – цесна, Там – прасторна, Але там вораг! (Я. Сіпакоў).

Канчаецца лета: лісце туліцца да галіны, галіна – да дрэва, дрэва – да каранёў (А. Разанаў).

81. *Ці заўсёды дарэчным з’яўляецца ўжыванне дыялектызмаў у мастацкім стылі? Падмацуйце свой адказ прыкладамі з прыведзеных сказаў.*

1. Міша пачынае боўтацца – валэхацца ў сажалцы.

2. Нездарма нажарыў – набагліў Грышка лазню, аж каменне ды бёрны трашчалаі.

3. Галлё Белазоры ўплішчыў – угамзіў у твань.

4. Дождж набіраў ужо шкоды – спляжыў – скулёмчыў жыта, авёс.

82. *Затранскрыбіруйце ў адпаведнасці з нормамі беларускага вымаўлення сваё імя і прозвішча.*

83. *Затранскрыбіруйце ў адпаведнасці з нормамі беларускага вымаўлення наступныя словы:*

Адказ, носьбіт, небяспека, абавязкі, малацьба, пясчаны, валентнасць, возчык, загадка, яблык, лес, елка, лясны, адчыніць, просьба, гарадскі, бясшумна, у каробачцы, збіць, спяваць, вітаешся, біялогія, хімія, геаграфія, зямля.

84. *Запішыце словы, падкрэсліце літары д і ж, д і з. Адзначце выпадкі, калі яны абазначаюць два гукі, а калі адзін.*

Падзея, аджаць, адзвінец, адзінства, ад’язджаць, паджарыць, вудзіць, адзімаваць, дажджлівы, крыўдзіць, джала, паджарысты, падзолісты, пэндзаль, падзяліць, падземны, прастуджаны.

85. *Прачытайце прыказкі і прымаўкі ў адпаведнасці з нормамі беларускага літаратурнага вымаўлення. Растлумачце, чаму пры аднолькавым напісанні часціца не вымаўляецца па-рознаму.*

1. Адна ластаўка вясны не робіць.

2. З песні слова не выкінеш.

3. Розуму на кірмашы не купіш.
4. Не саромейся пытаць: больш спытаеш – больш спазнаеш.
5. Не рабі ліхога і не бойся нікога.
6. Не капай на людзей ямы: сам у яе трапіш.

86. *Запішыце словазлучэнні, паставіўшы залежныя словы ў патрэбным склоне.*

Цешыцца (дзеці), дзякаваць (усе прысутныя), кватэра (два пакоі), загадчыца (бібліятэка), накіравалі (адрас), пайшлі (лісічкі), захварэць (ангіна), падобны (маці), сумаваць (дачка), паслаць (доктар).

87. *Падбярыце да іншамоўных слоў беларускія адпаведнікі:*

Апанент	1.	Перавага
Апатыя	2.	Падарожжа
Аптымiстычны	3.	Жыццярэдасны
Асістэнт	4.	Абыякавасць
Гуманны	5.	Здарэнне
Імітацыя	6.	Ахова
Інцыдэнт	7.	Удасканаленне
Кашнэ	8.	Перакананне
Крэда	9.	Памочнік
Ліцэнзія	10.	Праціўнік
Мараторый	11.	Дазвол
Прыярытэт	12.	Шалік
Рацыяналізацыя	13.	Захапленне
Сентыментальны	14.	Забарона
Турнэ	15.	Чуллівы
Энтузіязм	16.	Падробка
Эскорт	17.	Чалавечны

88. *Прачытайце тэкст. Назавіце тыя камунікатыўныя якасці маўлення, якія найбольш уласцівы гэтаму тэксту. Падрыхтуйцеся да вуснага і пісьмовага пераказу тэксту.*

Пісьмо ў гісторыі развіцця чалавецтва

Лукавая мова мае сваю пісьмовую «вопратку», якая стваралася і ўдасканальвалася чалавекам на працягу многіх стагоддзяў.

Сёння цяжка ўявіць сабе чалавечую супольнасць без пісьмовай мовы. А між тым быў час, калі людзі не ўмелі пісаць. Першапачатковыя формы пісьма ўзніклі прыкладна 5 тысяч гадоў таму назад, у той час як вусная мова існуе ўжо больш за 100 тыс. гадоў. Гэта азначае, што пісьмовая мова – другасны набытак чалавека. Яна з’яўляецца своеасаблівым адлюстраваннем вуснай мовы. Усе людзі размаўляюць, але велізарная колькасць людзей

у свеце непісьменная. Якое б пісьмо ні прымянялася, за ім заўсёды стаіць вусная мова.

І ўсё ж пісьменнасць – адно з найвялікшых дасягненняў чалавецтва. Колькі часу спатрэбілася многім пакаленням людзей, каб асэнсаваць навакольны свет, навучыцца разумець і падпарадкоўваць сабе сілы прыроды. Самым магутным у гэтых пошуках, адкрыццях аказалася слова, выражанае ў пісьменнасці, увасобленае ў кнізе. «Гісторыя розуму, – слухна пісаў М. Карамзін, – уяўляе 2 галоўныя эпохі: вынаходства літары і друкарства; усе іншыя былі толькі іх вынікам». Па сутнасці, уся гісторыя цывілізацыі, прагрэс чалавецтва звязаны з пісьмом, якое пераадольвае прастору і час. Дзякуючы пісьмовай мове ідэі, думкі, веды, плён чалавечай працы не паміраюць, а жывуць стагоддзямі, захоўваюцца для будучыні. І хоць сёння створаны магутныя тэхнічныя сродкі для перадачы вуснай мовы, існуюць разнастайныя сродкі гуказапісу, але звычайнае пісьмо, простае ў карыстанні, якое не патрабуе якой-небудзь апаратуры, не стварае перашкод іншым, не губляе свайго значэння. Пісьмо – настолькі важнае і зручнае вынаходства чалавека, што ў мінулым у многіх народаў свету існавала ўяўленне аб яго боскім паходжанні.

Доўгімі шляхамі ішло развіццё пісьма. Ад малюнкаў прадметаў да літар, якія ўжо не маюць нічога агульнага з прадметамі, а абазначаюць толькі гукі.

Першым этапам пісьма была піктаграфія – г. зн. пісьмо малюнкамі. Піктаграма ўяўляла сабой цэлае, не расчлянёнае на словы, паведамленне (выказванне) у малюнках.

Моўныя формы тут не раскрываюцца, мы не ведаем, як гучалі словы, якімі можна перадаць змест малюнка, якія граматычныя адзнакі яны мелі.

Піктаграфіяй карысталіся на працягу доўгага часу індзейцы Амерыкі, жыхары Афрыкі і Аўстраліі, некаторыя малыя народы Сібіры і інш. У сучасных культурах элементы піктаграфіі выкарыстоўваюцца як дадатковы, дапаможны сродак перадачы інфармацыі. Гэта, напрыклад, шыльды на крамах, майстэрнях і інш. (бутэлка, хлеб, рыба, нажніцы, бот і г.д.), дарожная сігналацыя (напрыклад, выява дзяцей на знаку – «Асцярожна, дзеці!»), разнастайныя ўказальнікі на выстаўках, спаборніцтвах, канферэнцыях, нарадах і інш. Паступова ў піктаграфіі пачалі з'яўляцца элементы сімвалізму, г.зн. малюнкi набывалі своеасаблівае ўмоўнае значэнне, выкарыстоўваліся для перадачы асобных абстрактных паняццяў. Скажам, малюнак чарапахі набывае значэнне 'доўгае жыццё', 'шчасце', два злучаныя сэрцы – 'каханне', лук са стралой – 'вайна' і г.д. Так пачынаўся пераход да новага этапу пісьма – ідэаграфіі.

Ідэаграфія – пісьмо паняццямі. Пры такім пісьме кожны знак служыць сімвалам паняцця, якое стаіць за словам. На пачатку пры пераходзе ад піктаграфіі да ідэаграфіі выкарыстоўваліся тыя ж самыя малюнкi, але значэнне іх мянялася. Напрыклад, малюнак вока на піктаграме абазначае 'вока', а на ідэаграме мог абазначаць 'бачыць', 'пільнасць', 'нядрэмнасць',

малюнак нагі – 'стаяць' або 'хадзіць', 'прывесці' і інш. Паступова колькасць знакаў павялічвалася, яны становіліся больш спрошчанымі, умоўнымі. Знакі ідэаграфічнага пісьма ператвараліся ў іерогліфы. Іерагліфічным было старажытнае шумерскае пісьмо, егіпецкае пісьмо. У найбольш выразным выглядзе гэтае пісьмо захавалася да нашых дзён у Кітаі. Іерагліфічнае пісьмо перадае паняцце безадносна да гукавога афармлення, г.зн. не адлюстроўвае асаблівасці вымаўлення, што вельмі зручна, напрыклад, для Кітая, дзе асобныя дыялекты настолькі адрозніваюцца паміж сабой, што іх носбіты не заўсёды разумеюць адзін аднаго пры вусных зносінах. Але разам з тым магчымасці ідэаграфіі абмежаваныя. Існуе велізарная колькасць паняццяў, пра якія можа ісці гаворка, і кожнае з іх павінна мець свой пісьмовы знак. Стварыць і запомніць столькі пісьмовых знакаў практычна немагчыма. (Сучаснае кітайскае пісьмо мае больш за 40 тысяч іерогліфаў. Каб чытаць просты тэкст, трэба ведаць 5–6 тысяч іерогліфаў, таму навучанне чытання і пісьму ў Кітаі займае многа гадоў.)

Элементы ідэаграфіі ёсць і ў нашым пісьме. Гэта лічбы, спецыяльныя навуковыя сімвалы, дарожныя знакі.

Далейшае развіццё пісьма прывяло да ўзнікнення фанетычнага(гускавога) пісьма. Гэтае пісьмо істотна адрозніваецца ад папярэдняга: яно арыентуецца на гучанне, а не на значэнне, таму апіраецца на фанетычныя адзінкі – склад і гук (фанему).

Ранняя форма фанетычнага пісьма было складовае пісьмо. Графічныя знакі ў гэтым пісьме абазначалі склады. Першымі да такога пісьма перайшлі шумеры і егіпцяне, складовым было старажытнаіндыйскае пісьмо, эфіопскае і інш.

Складовае пісьмо падзяляецца на некалькі тыпаў – у залежнасці ад таго, што абазначаюць графічныя знакі. Так, адны складовыя сістэмы пісьма маюць асобныя знакі для галосных і знакі для спалучэння «зычны + галосны». Такім было пісьмо Старажытнай Індыі – брахмі. У сучасным індыйскім пісьме – дэванагары – большасць знакаў адпавядае спалучэнням розных зычных з галосным а (г. зн. складам ба, па, да, та і інш.). Для абазначэння складоў з іншымі галоснымі выкарыстоўваюцца дадатковыя надці падрадкавыя значкі. Складовы прынцып захаваўся і ў японскім пісьме. У ім 5 знакаў для галосных і 39 – для складоў.

Другім этапам развіцця фанетычнага пісьма стала літарнае пісьмо, якое фарміравалася ў канцы II – пачатку I тысячагоддзя да н.э. Вядомы два тыпы літарнага пісьма: кансанантнае, у якім абазначаюцца толькі зычныя гукі, і кансанантна-вакалічнае, дзе абазначаюцца і зычныя, і галосныя.

Стваральнікамі першай літарнай (кансанантнай) сістэмы пісьма былі фінікійцы, якія жылі на ўсходнім узбярэжжы Міжземнага мора. У сярэдзіне II тысячагоддзя да н.э. яны вынайшлі літары для зычных і размясцілі іх у строга замацаваным парадку. Інакш кажучы, яны ўпершыню стварылі алфавіт. Ён складаўся з 22 літар. У далейшым фінікійскае пісьмо стала

асновай для ўсіх іншых літарна-гукавых сістэм пісьма. Так, амаль усе ўсходнія сістэмы пісьма звязаны з фінікійскім або непасрэдна (пунічнае, старажытнайўрэйскае), або праз арамейскае, пашыранае ў I тысячагоддзі да н.э. у Малой Азіі. З арамейскім звязана пісьмо сірыйскае, яўрэйскае, арабскае, персідскае, мангольскае і інш.

У IX ст. да н. э. з фінікійскім пісьмом пазнаёміліся грэкі. Грэкі крыху змянілі абрысы фінікійскіх літар і іх назвы (але захавалі парадак), змянілі напрамак пісьма: фінікійцы і народы, якія запазычылі ў іх сістэму пісьма, пісалі справа налева (так і сёння пішуць яўрэі і арабы), грэкі пачалі пісаць злева направа. Але, самае галоўнае, грэкі абазначылі літарамі яшчэ і галосныя. Так з'явілася кансанантна-вакалічнае пісьмо. Прыкладна за 850 гадоў да н.э. грэкі закончылі складанне алфавіта. У сваім класічным варыянце ён уключаў 24 літары – 17 зычных і 7 галосных. Гэта было апошняе важнае вынаходства да таго часу, пакуль не вынайшлі кнігадрукаванне.

Грэчаскае пісьмо мела некалькі тыпаў: архаічнае грэчаскае пісьмо, заходнегрэчаскае і ўсходнегрэчаскае. На аснове ўсходнегрэчаскага склалася гоцкае, армянскае, славянскае пісьмо. З заходнегрэчаскага пісьма вырасла этрускае, лацінскае пісьмо, якое стала асновай для сучасных англійскай, французскай, італьянскай, нямецкай і іншых сістэм пісьма народаў Заходняй Еўропы (С. Л.).

Літаратура

1. Иванова-Лукьянова, Г.Н. Культура устной речи: интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм: учебное пособие / Г.Н. Иванова-Лукьянова. – 9-е изд, стер. – Москва: ФЛИНТА, 2022. – 196 с.
2. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
3. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015.– 48 с.
4. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага) : метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2022.– 35 с.

III РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

ЗАДАННІ І ПЫТАННІ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ

Выканайце тэсты

Варыянт 1

А 1. Адзначце нумар слова, у якім прапушчана літара ў (нескладовае)

1. тры..мвірат
2. са..на
3. лака..т
4. фра..
5. джо..ль

А 2. Адзначце нумар слова, у якім прапушчана літара е

1. ..страбок
2. экз..мпляр
3. роўн..дзь
4. н..добрасумленнасць
5. ..дловец

А 3. Адзначце нумар слова, у якім прапушчана літара з

1. авар..ц
2. лат..рэя
3. раскват..раваць
4. бухгалт..р
5. антр..солі

А 4. Адзначце нумар слова, у якім прапушчана літара а

1. першынств..
2. кр..хмал
3. акц..нтаваць
4. карц..р
5. дыспетч..р

А 5. Адзначце слова, у якім на месцы пропуску не пішацца прыстаўная літара

1. ..олава
2. вока..мгненна
3. над ..льдзінай
4. на ..мгненне
5. ..усце

А 6. Адзначце нумар слова, у якім дапушчана памылка

1. дашчываць
2. рашпіліць
3. рэзчык
4. баластны
5. доблесны

А 7. Адзначце прыклад, у напісанні якога па-беларуску няма дзекання або цекання

1. авантюрист
2. сатин
3. бомбардировщик
4. тир
5. милостыня

А 8. Адзначце нумары слоў, у якіх трэба ўставіць літару і

1. пра..снаваць
2. вы..граваць
3. без..менны
4. пра..нструктаваць
5. аб..ржавелы

А 9. Адзначце нумары слоў, у якіх прапушчана літара о

1. д..ўгавалосы
2. в..далюбівы
3. др..бнаплодны
4. д..ўгалецце
5. мн..гапесцікавы

А 10. Адзначце нумары слоў, утвораных суфіксальным спосабам:

1. бессардэчны
2. абыякава
3. бессэнсоўнасць
4. ільноўборка
5. інтэрнацыянальны

А 11. Адзначце нумары слоў, утвораных спосабам словаскладання:

1. дабравольны
2. шматразовы
3. антыдэмакратычны
4. добраўпарадкаваны
5. кінааповесць

А 12. Адзначце нумары з назоўнікамі, якія ў М. склоне маюць канчатак -ы

1. сустрэча пры (дырэктар)
2. сумаваць па (дачка)
3. холадна на (двор)
4. вымак на (дождж)
5. гараваць па гэтай (небарака)

А 13. Адзначце нумары слоў, у напісанні якіх трэба выбраць вялікую літару

1. (Ш,ш)амякінскія творы
2. (Л,л)ермантаўская прэмія
3. (А,а)ндрэеў партфель
4. (В,в)іцебскія тэатры
5. (Н,н)ародны паэт

А 14. Адзначце нумары прыкладаў, у якіх трэба выбраць напісанне праз злучок

1. Зямля Франца..Іосіфа
2. шырока..экранны
3. лева..бярэжны
4. аўта..аматар
5. віцэ..канцлер

А 15. Адзначце нумары слоў, у якіх на месцы кропак прапушчана літара

1. закаўказ..кі
2. матрос..кі
3. акупанц..кі
4. сцюдзён..ы
5. клятве..ны

А 16. Адзначце словазлучэнні, у якіх дзеепрыметнікі не адпавядаюць нормам беларускай мовы

1. змецянае лісце
2. сабраныя грыбы
3. вывезенае смецце
4. ідучы дзед
5. прачытаная аповесць

А 17. Адзначце нумары прыкладаў, у якіх трэба выбраць напісанне праз злучок

1. усё..ж..такі зразумеў
2. сустрэкаліся што..кольвек
3. кают..кампанія
4. з'ехаліся на..прадвесні
5. паліто на..росхрыст

А 18. Адзначце сказы з памылкай ва ўжыванні дзеепрыслоўя

1. Пазнаёміўшыся з загадам старшыні, яму стала зусім маркотна, захацелася выкупацца.
2. Выступаўшы на сходзе, Вольга Іванаўна расказвала пра падрыхтоўку да экзаменаў.
3. Натоп гудзеў, выбухаючы то маладым рогатам, то дзявочым піскам.
4. Перабегшы на другі канец вуліцы, я зразумеў, што згубіў Святлану ў гэтым моры людзей.
5. Маці гатавала вячэру, моўчкі пазіраючы на нас з братам.

А 19. Адзначце словазлучэнні з памылкай у дапасаванні

1. памятнае рандо
2. драўляны каромысел
3. айчынная шампунь
4. тоўстая пачка
5. чорная гусь

А 20. Адзначце прыклады, у якіх трэба выбраць раздзельнае напісанне

1. рукі (не, ня)вымыты
2. засталася (не, ня)выказаным
3. (не, ня)варта ўспамінаць
4. сняжок (не, ня)моцны, але сухі
5. мяжа (не)магчымага

А 21. Адзначце, у якім прыкладзе словы звязаны між сабой сувяззю кіравання

1. моцны ўплыў
2. клапаціцца пра бацькоў
3. прыгожа спяваць
4. свежае паветра

А 22. Адзначце сказ з састаўным іменным выказнікам

1. Міхал у лес пайшоў ранютка рабіць звычайныя абходы.
2. Звычайна ў жніўні месяц поўны-поўны, падобны на сланечнік пад акном.
3. Аднекуль на лугавіну выскачыла шэрая з жаўтлявымі плямамі казуля.
4. Страшная бура завывала над цёмнаю пушчай.

А 23. Якія нормы літаратурнай мовы парушаны ў наступным сказе?

Жанчына павярнула на сцезку, відаць, мела намер прайсці на цянькі.

1. Пунктуацыйныя
2. Граматычныя
3. Арфаграфічныя і моўна-стылістычныя

А 24. Адзначце сказ, у якім выдзеленыя словы не адасабляюцца

1. *Захопленыя размовамі* мы і не заўважылі, як сонца схілілася да самага лесу.
2. *Бурай змеценае* лісце не вяртаецца на голле.
3. Рачулка бегла адразу за лесам *звілістая і жвавая*.
4. Высокая трава *густа акропленая расой* іскрылася ад сонца сотнямі вясёлак.
5. *Шчодра палітая дажджамі і адагрэтая вясновым сонцам* ярына хутка пайшла ў рост.

А 25. Адзначце сказ, у якім на месцы пропуску ставіцца працяжнік

1. Міколка адразу пачырванеў...яму яшчэ не даводзілася так хлусіць.
2. Надвор'е было няўстойлівае...неба час ад часу зацягвалася хмарамі, імжыў дождж.
3. У народзе кажуць...беражлівым быць — лепей жыць.
4. Творчасць...найбагацейшая крыніца радасці.

А 26. Адзначце сказ, у якім на месцы пропуску ставіцца двукроп'е

1. Вучаць, выходзяць не падручнікі, не методыкі...вучыць, выходзяе настаўнік.
2. Іван Мележ сцвярджаў усёй сілай свайго таленту...гэтыя людзі не для паказу вам жывуць, не для экзатычнай забаўкі.

3. Адчуванне слова, пачуццё зацікаўленасці ў яго захаванні, любоў да гісторыі...усё гэта стала неад'емнай часткай яго жыцця.
4. Кветку званочак крані...песні пальюцца адтуль жаўруковы.

А 27. Адзначце сказ, у якім на месцы пропуску не ставіцца коска

1. У нізіне пасвіліся каровы...ды адбываліся ў пачатку лета жорсткія, але заўсёды бяскрыўдныя турніры птушак.
2. Лес не прыхапілі яшчэ замаразкі...і ў цёплых сховах яго лезлі розныя грыбы.
3. Вугор нагадвае гадзюку...таму яго доўгі час не лічылі рыбай і не ўжывалі ў ежу.
4. Вецер-непаседа гуляе ў хованкі з маладой лістотай...нібы ў яго няма ніякіх іншых спраў.

А 28. Адзначце ^{сказ}, у якім дапушчана пунктуацыйная памылка

1. Мама казала, што бабуля вельмі любіла шыпшыну і ў іх пад акном, там, дзе яны жылі раней, у Бабчыне, таксама раслі гэтыя кветкі.
2. Горка рэдзька, ды ядуць, дрэнна замужам, ды ідуць.
3. Раніцай я выйшаў з каюты, і, абапёршыся на парэнчы, глядзеў на раку.
4. Сабакі, пабрахаўшы, змоўклі, і патрывожаная ноч яшчэ цяжэй насядала на халодную сырую зямлю, і яшчэ маркотней шумеў над рэчкай аголены лес.

А 29. Якая схема адпавядае пастаноўцы знакаў прыпынку ў наступным сказе з простаю мовай?

Чаму ж ты познішся спытала ў хлопца настаўніца. Потым, заўважыўшы, што ў яго мокрыя валасы, напранула (К,к)упаўся... Табе зранку экзамены здаваць, а ты пайшоў купацца

1. «П?» — а. А: «П».
2. «П? — а. А: — П».
3. «П, — а. А — П».
4. «П — а. А : — П».

А 30. Выберыце правільны варыянт пастаноўкі знакаў прыпынку ў сказе:

У лесе яшчэ адчувалася ранішняе прахалода зрэдку калі я чапляўся за куст пырскала на твары раса але і раса і прахалода былі ўжо як падагрэтыя.

1. Працяжнік, коска, коска, коска
2. Коска, коска, коска, коска, коска
3. Дзукроп'е, коска, працяжнік, коска, коска
4. Дзукроп'е, коска, коска, коска, коска

А 31. Вызначце стыль і тып тэксту.

Я думаю пра восень. Мабыць, памыляюцца тыя паэты і пісьменнікі, якія бачаць у восені толькі адно заміранне жыцця. Здаецца, усё ідзе якраз наадварот. Жыццё ў гэтую пару не замірае, а нараджаецца. Яно проста стаіць перад пачаткам новага, яшчэ шырэйшага круга. Восень — гэта ростані на вечных дарогах старога і новага жыцця. Няхай прыгрэе сонца, і тады за цёплым летам адразу пачнецца вясна, без ніякай восені і зімы, без ніякага перапынку. Хіба

ўвосень не расцвітае прыгажуня-яблынька, зведзеная ў зман здрадлівай ласкай бабінага лета? (І.Навуменка)

1. Мастацкі, апавяданне.
2. Мастацкі, разважанне.
3. Публіцыстычны, апісанне.
4. Публіцыстычны, апавяданне.

А 32. У якіх сказах дапушчаны памылкі ва ўтварэнні ступеняў параўнання?

1. Значна смялей выступалі беларускія лыжнікі.
2. Крыўдлівейшага чалавека, чым ён, у жыцці не сустрэнеш.
3. На вечарынцы Антось быў самы вясёлы.
4. У дзяцінстве дрэвы здаваліся вышэйшымі.
5. Сашава сачыненне больш твайго па аб'ёме.

А 33. Адзначце сказы, у якіх трэба ўставіць займеннік у форме сабе або табе

1. Ніхто не зробіць горш ..., чым сам сабе.
2. Шмат разоў прасілі ... дапамагчы.
3. “Дазволь праводзіць ... да школы”, — сарамліва прамовіў хлопец.
4. Сам ... паважаеш, то паважай і іншых.
5. Самому ... брыгадзір здаваўся справядлівым.

А 34. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропуску ўжываецца часціца **не**

1. Няўжо мы можам больш н.. сустрэцца?
2. Колькі б разоў ён н.. планаваў сустрэчу, яна кожны раз зрывалася.
3. Што н.. раблю — думаю пра цябе.
4. Наперакор вялікадзяржаўным скептыкам, якія н.. прызнавалі за беларускай мовай яе самастойнасці, Максім Багдановіч даказаў, што яна ніколі н.. бяднейшая і н.. горшая за іншыя мовы.
5. На небе — н.. воблачка.

А 35. Адзначце нумары слоў, у якіх вымаўленне не адпавядае напісанню

1. здароўе
2. скептык
3. блізняты
4. экзамен
5. зрабіць

В 1. Знайдзіце словазлучэнні з памылкамі ў кіраванні. Запішыце выпраўленыя словазлучэнні:

Ісці ў маліны, насміхацца з абжоры, крокаў за пяць ад нас, блукаць па лясам, даруйце нам, два высокіх клёніка, адзнака па маляванні, бачыць на ўласныя вочы.

В 2. Якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы? (Назвы запішыце ў назоўным склоне)

У лес пайшлі **ўпняцях**. Гімнастка выканала **трайное** сальта. Нарадзіўся **дзесяцімільны** жыхар.

В 3. У напісанні якіх лічэбнікаў дапушчаны памылкі? Запішыце гэтыя прыклады правільна.

Нуль цэлых і чатыры дзесятыя, шэсць дваццаць трэціх, пяцідзесяцію сямю, (на) двухстах, дзве трэціх, трыццаць тры сотыя, паўтары тоны.

В 4. Які з прапанаваных дзеясловаў у форме 2-й ас. мн. л. абвеснага ладу мае канчатак **-іце (-ыце)**? Запішыце гэты дзеяслоў у названай форме.

Ліць, паднесці, ляжаць, імкнуцца, змерзнуць.

В 5. Выпішыце граматычную аснову з няпэўна-асабовага сказа:

Люблю сваю родную вёску.

Мне з учарашняга вечара нездаровіцца.

На вуліцы вельмі гучна заспявалі.

Не шукайце шчасця на чужыне, дзесьці за марамі, за гарамі.

Страляць толькі па камандзе!

У студню вады не льюць.

Варыянт 2

А 1. Адзначце нумар слова, у якім прапушчана літара **ў** (нескладовае)

1. фа..на
2. кла..нада
3. пакга..з
4. пра ..нікальную знаходку
5. у акцыі “Бацькаўшчына” ..дзельнічалі

А 2. Адзначце нумар слова, у якім прапушчана літара **е**

1. ц..гавіты
2. ап..кунства
3. н..добразычлівы
4. м..нзурка
5. уп..цярых

А 3. Адзначце нумар слова, у якім прапушчана літара **ы**

1. р..гламент
2. гл..ток
3. гр..надзёр
4. пр..амбула
5. ж..тон

А 4. Адзначце нумар слова, у якім прапушчана літара **а**

1. адр..налін
2. н..здра
3. л..пух
4. кр..шы□ць хлеб
5. дрэсір..ваны

- А 5.** Адзначце нумар слова, у якім на месцы пропуску не пішацца прыстаўная літара
1. ..устрыца
 2. цвік ..ржавы
 3. ..оканне
 4. ..аспаваты
 5. па..охкаць
- А 6.** Адзначце нумар слова, у якім дапушчана памылка
1. буравестнік
 2. разносчык
 3. пішчаць
 4. ярасны
 5. расчулены
- А 7.** Адзначце нумар слова, у якім на месцы пропуску трэба ўставіць мяккі знак
1. бул..ён
 2. камп..ютэр
 3. звес..ся
 4. мен..шасць
 5. восем..дзсят
- А 8.** Адзначце нумары слоў, у якіх трэба ўставіць літару й
1. разы..сціся
 2. пры..мальны
 3. пра..люстраваць
 4. ня..начай
 5. па..менны
- А 9.** Адзначце нумары слоў, утвораных прыставачным спосабам:
1. звышнатуральны
 2. бессаромны
 3. прачытаўшы
 4. прыход
 6. антырэлігійны
- А 10.** Адзначце нумары слоў, утвораных спосабам словаскладання:
1. добраахвотнасць
 2. маладаступны
 3. водаправодчык
 4. ніжэйпамянёны
 5. новалукомльскі
- А 11.** Адзначце выпадкі, калі пасля раскрыцця дужак і ўтварэння патрэбнай формы назоўнік мае канчатак **-у (-ю)**
1. ускочыў гуз на (лоб)
 2. знаходзіцца на (стог) сена
 3. сядзець у (дупло)
 4. праявіць шмат (гераізм)
 5. выбрацца з (натоўп)

А 12. Адзначце нумары з назоўнікамі, якія ў М. склоне маюць канчатак **-з**

1. гладзіць па (шчака)
2. у доўгім (плашч)
3. ліс жыве ў (нара)
4. трымаць у (малако)
5. плыць па (Пціч)

А 13. Адзначце нумары слоў, у напісанні якіх трэба выбраць вялікую літару

1. (М,м)аксімаў падручнік
2. (А,а)хілесава пята
3. (Б,б)ыкаўскія персанажы
4. (П,п)олацкія вуліцы
5. (Р,р)эспубліка Беларусь

А 14. Адзначце прыклады, у якіх трэба выбраць напісанне праз злучок

1. камер..юнкер
2. кактуса..падобны
3. бліц..турнір
4. Карлавы..Вары
5. ідэйна..вобразны

А 15. Адзначце нумары слоў, у напісанні якіх прапушчана літара

1. агенц..кі
2. француз..кі
3. спанта..ны
4. Кранштац..кі
5. тавары..скі

А 16. Адзначце словазлучэнні, у якіх дзеепрыметнікі не адпавядаюць нормам беларускай мовы

1. пафарбаваная падлога
2. пабялеўшы твар
3. вынесеная прапанова
4. заклеяны канверт
5. прачытаны раман

А 17. Адзначце прыклады, у якіх трэба выбраць раздзельнае напісанне

1. выйшаў з..дома насупраць
2. рабіць па..ціху
3. імчацца на..перарэз
4. падыходзілі па..двое
5. рабіць па..асобку

А 18. Адзначце сказы з памылкай ва ўжыванні дзеепрыслоўя

1. Вінавата і ціха, нібы спалохаўшыся, кукарэкнуў певень.
2. Я гадзінамі мог сядзець на мурожным курганку, марыць пад гудзенне пчол, цалкам адключаючыся ад рэальнасці.
3. Расчыніўшы дзверы, у пакой павалілі марозныя клубы пару.
4. Кахаючы, чалавек можа многае дараваць.
5. Падыходзячы да вёскі, у мяне моцна заняе ў сэрцы, балюча зашчыміць у грудзях.

А 19. Адзначце словазлучэнні з памылкай у дапасаванні

1. празрыстая гліцэрына
2. густыя каноплі
3. доўгая кужаль
4. рысавая крупа
5. гарэзлівы поні

А 20. Якія нормы літаратурнай мовы парушаны ў наступным сказе?

Вышыня саквоі дасягае сто пяцьдзесят метраў, а дыяметр пятнаццаць метраў.

1. Арфаграфічныя і граматычныя
2. Пунктуацыйныя
3. Моўна-стылістычныя

А 21. Адзначце, у якім прыкладзе словы звязаны паміж сабой сувяззю дапасавання

1. добра асветлены
2. светлыя думкі
3. асвятліць валасы
4. пакласці на стол

А 22. Адзначце сказ, у якім ёсць прамое дапаўненне

1. Сонца пасылае на зямлю свае залатыя промні.
2. Шуміць і хвалюецца зялёнае мора бязмежнага лесу.
3. Безліччу дробных крупінак іскрыцца снег пад ціхім і сумным святлом вулічных ліхтароў.
4. Сівы ад інею лес драмаў на ўзгорку.

А 23. Адзначце сказ, у якім выдзеленыя словы не адасабляюцца

1. Ціхая, нясмелая яна вельмі адрознівалася ад сваіх сябровак.
2. Сонца ахутанае шэрай смугой нясмела і ленавата ўставала з-за лесу.
3. Прасякнутае цеплынёй і пахамі адталай зямлі паветра крыштальна чыстае.
4. Летняе сонца яркае і высокае стаяла над зямлёй.
5. Ехалі вясковай вуліцай мокрай пасля нядаўняга дажджу.

А 24. Адзначце сказ, у якім выдзеленае слова(ы) адасабляе(ю)цца

1. Вырашыць праблему *магчыма* пры мабілізацыі ўсіх сіл і сродкаў.
2. Дождж *можа быць* сёння ўвечары або ноччу.
3. Чалавек *значыць* наймаверна больш, чым пра яго прынята думаць.
4. Снег *магчыма* хутка растане.

А 25. Адзначце сказ, у якім на месцы пропуску ставіцца працяжнік

1. Позна ліпы сёлета цвітуць...доўга было холадна і хмарна.
2. Яблынька для занесенага аднекуль зернейка клёна як маці...яна аберагае яго ад вятроў узімку, прыкрывае галінкамі ад дажджоў увосень, жывіць уласным сокам у час вясны.
3. Пад цёплым ветрам шумелі таполі...на шэрым небе цмяна святлелі затуманеныя буйныя зоры.
4. Мора пахне ёдам і водарасцямі, зямля...пылам.

А 26. Адзначце сказ, у якім на месцы пропуску ставіцца двукроп'е

1. Наступіла вясна...пачаліся палявыя работы.
2. У народзе гавораць так...лянок не любіць лянот.
3. Шчасце...жыць сярод добрых людзей.
4. Рэчка ў вербах туманіцца...шэпчуцца чараты.

А 27. Адзначце сказ, у якім дапушчана пунктуацыйная памылка

1. Чыстае, бязвоблачнае неба абяцала пагодлівы дзянёк і гэта радавала Мацвея.
2. Р-раз — і яшчэ адзін праваліўся ў ваду.
3. Па вечарах моладзь выходзіла на вуліцу і адусюль чуліся песні.
4. Справа, распчатая беларускім першадрукаром, знайшла свой працяг толькі гадоў праз сорок-пяцьдзсят, калі з'явіліся Сымон Будны і Васіль Цяпінскі.

А 28. Вызначце, якім членам сказа з'яўляецца падкрэсленае слова:

Яна ўся свяцілася радасцю і дабрынёй, якой хапіла б на ўвесь свет.

1. дзейнік
2. азначэнне
3. дапаўненне
4. акалічнасць

А 29. Якая схема адпавядае пастаноўцы знакаў прыпынку ў наступным сказе з простаю мовай?

Тут і спынімся яшчэ раз акінуўшы позіркам бераг, сказаў Алекса і дадаў (П,п)аспяшаемся, змяркацца пачынае, а трэба яшчэ выбраць месца на начлег

1. «П» — а і а : «П».
2. «П!» — а і а : «П».
3. «П!» — а і а : — П».
4. «П!» — А і а — П».

А 30. Выберыце правільны варыянт пастаноўкі знакаў прыпынку

Толькі калі надрас я зразумеў чаму мама так моцна любіла вясну з вясной у яе была звязана надзея на ўрадлівае лета рупную восень і негалодную зіму.

1. Працяжнік, коска, працяжнік, коска
2. Коска, двукроп'е, працяжнік, коска
3. Працяжнік, коска, двукроп'е, коска
4. Коска, коска, двукроп'е, коска

А 31. Вызначце стыль і тып тэксту.

Пра сілу і красу нашага слова, пра сваю любоў да яго Адам Міцкевіч гаварыў неаднойчы ў сваіх лекцыях у Калеж дэ Франс. Сучаснікі паэта ўспамінаюць пра яго любасць да беларускай народнай песні. У гэтым ён не быў адзінокай, гэтая любасць здружыла яго не толькі з Янам Чачотам. На Наваградчыне бытуе легенда пра тое, што ў пецябургскіх салонах ён, малады выгнаннік, не толькі здзіўляў сваім

талентам імправізацыі, але і спяваў беларускія народныя песні. Ё быў аднойчы ўражаны, калі падпяваць яму пачаў... Кандрат Рылееў. Гэта тлумачыцца проста. Ведаюць у нас мястэчка Сталавічы і горад Нясвіж, дзе стаяў калісьці са сваёй батарэяй артылерыйскі прапаршчык Рылееў, будучы дзекабрыст. (Я. Брыль)

1. Навуковы, разважанне
2. Навуковы, апавяданне
3. Публіцыстычны, апавяданне
4. Публіцыстычны, апісанне

А 32. Якія з пералічаных па-за дужкамі назоўнікаў у Т. склоне адз. л. маюць канчатак **-ам**?

1. (Юрый) Гагарын
2. (пасёлак) Кіраў
3. (Віктар) Глушын
4. (Францыск) Скарына
5. (Аляксей) Барысаў

А 33. У якіх сказах дапушчаны памылкі ва ўтварэнні ступеняў параўнання?

1. Цяпер самая высокая адзнака ў школе — дзесятка.
2. Найлепшыя малюнкі будуць паказаны на выставе.
3. З цягам часу почырк у яе стаў больш прыгажэйшы, чым раней.
4. Як вядома, паветра лягчэй вады.
5. Настаўнік папрасіў вучня адказваць гучней.

А 34. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропуску ўжываецца часціца **ні**

1. Гэту песню н.. спець н.. магу.
2. З кім я н.. раіўся — н..хт(а,о) н..ч(а,о)га не падказаў.
3. Хто толькі н.. працуе на рынку сёння! Там стаяць студэнты, былыя настаўнікі, урачы.
4. Н.. на хвіліну не аціхаў моцны, парывісты вецер.
5. А калі н.. спяваць аб Радзіме, дык навошта наогул спяваць?

А 35. Адзначце сказы, якія маюць **пяць** граматычных асноў

1. Вясна пачалася рана, выдалася зацяжная, халодная, але цяпло пад канец мая ды некалькі спорных, уліўных дажджоў зрабілі сваё — дружна ўзялася рунь, выкінула колас жыта, свежа, зялёна і густа паднялася трава.
2. Дзень быў няроўны: то пасвятлее, то зноў насунуцца нізкія кужэльныя хмары, абложачь усё неба так, што стане цёмна, як вечарам.
3. Сцішанасць панавала наўкол, і нават тое, што наперадзе гаварылі, смяяліся хлопцы і дзяўчаты, не магло парушыць агульнага ўражання ночы: вёска спала.
4. На зямлю абрынулася ўсё разам: і прыцемень, і суцэльная, як з лубу, сцяна вады, святло сіняватых ад лютасці маланак, удары грому, ад якіх хацелася сцяцца ў маленькі камячок, бо здавалася, што ты толькі адна засталася на ўсім белым свеце.

5. Нетаропка ідучы па знаёмым скверы, які яна колькі разоў мінала, вяртаючыся дахаты, Антаніна ўсёй сваёй істотай адчула: гэтыя некалькі пагодных дзён, што ўсталяваліся пасля працяглых, нудных дажджоў, і ёсць тое самае бабіна лета, якое яна дарэмна старалася распазнаць кожную восень.

В 1. Знайдзіце словазлучэнні з памылкамі ў кіраванні. Запішыце выпраўленыя словазлучэнні:

смяяцца з няўмекі, паехаць па грыбы, ажаніцца з Таняй, накіравацца па доктара, загадчык кафедры, падзякаваць бацькоў, захварэць грыпам, сшытак па развіцці мовы.

В 2. Выпішыце словы, якія не могуць спалучацца з лічэбнікам **трое**:

мужчына, жарабя, хлопец, ваенны, сані, дарога, сястра, прыезджы, вы, літр.

В 3. У напісанні якіх лічэбнікаў дапушчаны памылкі? Запішыце гэтыя прыклады правільна.

Пяць дваццаць трэціх, дзве цэлыя і тры восьмыя, чатыры тысячныя, паўтары цэнтнера, шасцюдзесяццю пяццю, дзвюмастамі, іх абаіх.

В 4. Які з прапанаваных дзеясловаў у форме 2-й ас. мн. л. абвеснага ладу мае канчатак **-іце (-ыце)**? Запішыце гэты дзеяслоў у названай форме.

Напісаць, весці, жыць, ляцець, есці, адарваць.

В 5. Выпішыце граматычную аснову з абагульнена-асабовага сказа:

Сяджу на парозе роднай хаты.

Уважліва чытайце ўмову практыкавання.

На Пятра паглядзелі з недаверам.

Птушку пазнаюць па палёце, а чалавека — па справах.

Было трывожна на сэрцы.

Пахне кветкамі і мятай.

ПЫТАННІ ДЛЯ ПРАМЕЖКАВАГА КАНТРОЛЮ

1. Месца беларускай мовы ў сістэме агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасце.
2. Паняцце білінгвізму. Асаблівасці руска-беларускага білінгвізму.
3. Асноўныя стылі беларускай літаратурнай мовы, іх характарыстыка
4. Беларускае гутарковае маўленне. Трасянка.
5. Віды адрозненняў у змесце беларускіх і рускіх знешне падобных ці эквівалентных слоў. Ілюстрацыі прыкладамі з беларускай і рускай моў.
6. Асаблівасці фразеалагічнага складу беларускай мовы.
7. Фанетычныя рысы падабенства і адрознення беларускай і рускай моў. Адметныя рысы беларускай мовы ў сферы фанетыкі.
8. Граматычныя рысы падабенства і адрознення беларускай і рускай моў.
9. Фанетычны лад сучаснай беларускай мовы. Асноўныя фанетычныя законы (закон недысіміляцыйнага акання, якання, асіміляцыйныя працэсы, дзеканне і цеканне).
10. Фанетычная транскрыпцыя. Пазіцыйная і этымалагічная мяккасць. Правапіс мяккага знака і апострафа.
11. Арфаэпія. Асноўныя правілы беларускага вымаўлення ў галіне галосных і зычных. Вымаўленне спалучэнняў зычных і іх правапіс.
12. Націск у беларускай мове. Агульная характарыстыка націску. Складападзел, правілы пераносу слоў.
13. Графіка і арфаграфія. З гісторыі развіцця графікі. Асноўныя прынцыпы арфаграфіі (марфалагічны, фанетычны, напісанні традыцыйныя і дыферэнцыяльныя).
14. Марфалогія. Сістэма часцін мовы. Назоўнік і яго агульная характарыстыка.
15. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў. Катэгорыі роду, ліку, склону.
16. Скланенне назоўнікаў. Асаблівасці скланення і правапісу назоўнікаў мужчынскага роду з нулявым канчаткам.
17. Асаблівасці скланення і правапісу некаторых груп імёнаў і прозвішчаў.
18. Прыметнік і яго агульная граматычная характарыстыка. Лексіка-граматычныя разрады.
19. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ступені параўнання прыметнікаў.
20. Лічэбнік. Яго агульная граматычная характарыстыка. Лексіка-граматычныя разрады.
21. Скланенне колькасных лічэбнікаў. Асаблівасці ўжывання і скланення дробавых і зборных лічэбнікаў.
22. Займеннік як сродак лагічнай і сінтаксічнай арганізацыі тэсту.
23. Скланенне асобавых і зваротных займеннікаў. Тыповыя памылкі ў напісанні і ўжыванні займеннікаў. Акцэнтацыйныя парушэнні ўжывання некаторых займеннікаў.
24. Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць дзеяслова як носьбіта працэсуальнай прыметы дзеяння. Дзеяслоўныя катэгорыі.

25. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай мове. Сродкі замены неўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы.

26. Асаблівасці ўтварэння і ўжывання дзеепрыслоўяў.

27. Семантыка-камунікатыўная і граматычная адметнасць прыслоўяў як слоў са значэннем прыметы дзеяння. Правапіс і ўтварэнне прыслоўяў.

28. Сінтаксіс як вучэнне пра тэкст. Асноўныя структурныя адзінкі сінтаксісу: словазлучэнне, сказ.

29. Словазлучэнне. Тыпы падпарадкавальнай сувязі (дапасаванне, кіраванне, прымыканне). Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове.

30. Сказ і тэкст. Тыпы сказаў і ўмовы функцыянавання іх у тэксце. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам.

31. Лексіка беларускай мовы паводле актыўнасці ўжывання.

32. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.

33. Паняцце дакумента. Рэквізіты дакумента, фармуляр. Віды дакументаў.

34. Неабходныя якасці мовы дакумента. Сродкі выражэння канстатацыі, сцвярджэння, прадпісальнасці.

35. Лексічная сістэма беларускай мовы. Стылістычная дыферэнцыяцыя беларускай лексікі.

36. Паняцце кадыфікаванай літаратурнай мовы і гутарковага штодзённага маўлення.

37. Вуснае камунікаванне носьбітаў беларускай літаратурнай мовы як спецыфічная з’ява беларускамоўнай камунікатыўнай прасторы.

38. Гутарковы узус у межах літаратурнага стандарту. Месца гутарковага маўлення ў руска-беларускім гарадскім моўным кантынууме.

39. Гутарковы стандарт у моўнай сітуацыі незбалансаванага білінгвізму. Арыентацыя беларускамоўных асоб на літаратурную мову.

40. Спецыфічныя рысы гутарковага маўлення на розных моўных узроўнях. Фанетычныя заканамернасці гутарковага маўлення ў сістэме вакалізму і кансанантызму. Адзінкі “некананічнай фанетыкі”.

41. Лексіка-граматычная спецыфіка гутарковага маўлення. Адметныя адзінкі і канструкцыі гутарковага сінтаксісу.

42. Гутарковае маўленне і беларускія дыялекты. Стратыфікацыя вуснага гарадскога маўлення.

43. Моўныя метады ўздзеяння на аўдыторыю. Роля метафары і алюзіі.

44. Культура маўлення, яе асноўныя складнікі. Моўны густ і моўная мода, іх роля ў маўленчых паводзінах людзей.

IV ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

ДАДАТКОВЫ МАТЭРЫЯЛ ДЛЯ ВЫВУЧЭННЯ І АНАЛІЗУ

З гісторыі беларускай графікі. Беларускі алфавіт

Па меркаваннях вучоных, упершыню літарна-гукавое пісьмо было ўведзена ў сярэдзіне II тысячагоддзя да н. э. У IX стагоддзі да н. э. узнікла грэчаскае пісьмо, якое ў сваю чаргу паслужыла ўзорам для стварэння ў 863 годзе пісьма славянскага. У гонар выдатнага асветніка Канстанціна (у манастве – Кірыла) адна з першых славянскіх азбук атрымала назву **кірыліцы**. Сучаснае беларускае (а таксама рускае, украінскае, сербскае, балгарскае) пісьмо – гэта рэфармаваная і відазмененая на працягу стагоддзяў кірыліца. Напачатку кірыліца налічвала 43 літары, пазней была спрошчана і ўдасканалена. Вялікую ролю ў развіцці кірыліцкага пісьма адыграла кнігадрукаванне, заснавальнікам якога ва ўсходніх славян быў Францыск Скарына (1517). З таго часу ў беларускім пісьменстве ўжываюцца і рукапісныя і друкаваныя літары. У шрыфце Ф. Скарыны з’явіліся літары загалоўныя і радковыя. Гэты шрыфт стаў узорам для пазнейшых беларускіх друкароў. У 1708 годзе загадам Пятра I у Расіі была праведзена рэформа кірылічнага пісьма. Абрысы літар былі спрошчаны, некаторыя літары ліквідаваны. Замест старых назваў (*азь, буки, вѣди*) былі прыняты сучасныя (а, бэ, вэ і г.д.). Рэфармаваная кірыліца атрымала назву грамадзянскай азбукі.

Узоры літар «грамадзянкі» стварыў для Пятра I беларускі асветнік Ілья Капівіч. З 1708 года ў кірыліцкім алфавіце ўзаконены літары э, я, з 1735 – й, з 1797 – ё. У беларускім варыянце кірыліцы паступова замацаваліся літары і, ў, выпалі *и, щ, ъ*, у выніку сфарміраваўся алфавіт, якім мы карыстаемся ў наш час. На тэрыторыі Беларусі ўжываліся і іншыя сістэмы пісьма. Так, пасля забароны выкарыстоўваць беларускую мову ў справаходстве (1696) разам з польскай мовай пачынае ўкараняцца лацінская графіка. Лацінка ў яе польскім варыянце шырока выкарыстоўвалася на працягу XVIII-XIX стст. і ў творах, напісаных па-беларуску. У пачатку XX ст. на Беларусі фактычна суіснавалі дзве графічныя сістэмы — лацінка і кірыліца. Аднак паступова перамагла і прыжылася кірыліца як алфавіт, лепш прыстасаваны для перадачы асаблівасцей беларускага вуснага маўлення.

Графіка – гэта раздзел беларускага мовазнаўства, у якім вывучаюцца: 1) сістэма суадносін паміж літарамі і гукамі; 2) сукупнасць усіх сродкаў для абазначэння вуснай мовы на пісьме; 3) напісанне літар і іншых графічных знакаў. Адначасова гэта і сістэма пісьмовых знакаў пэўнай мовы. Асновай беларускай графікі з’яўляюцца літары. Акрамя таго, да сродкаў беларускай графікі адносяцца знакі прыпынку, апостраф, злучок, розныя прыёмы скарачэння слоў, пропускі паміж словамі, абзац, знак націску, лічбы, усе матэматычныя анакі і інш. Галоўная задача графікі – устанаўленне суадносін

паміж літарамі і гукамі сучаснай беларускай мовы. Графіка акрэслівае гукавое значэнне кожнай літары, узятай асобна і ў спалучэнні з іншымі літарамі ў слове, займаецца вывучэннем малюнкаў літар, іх абрысаў. Паводле спосабу перадачы і малюнка літар графіка падзяляецца на пісьмовую і друкарскую.

Беларуская графіка заснавана на двух прынцыпах – гукавым і складовым. Гукавы прынцып заключаецца ў тым, што літара як графічны знак ужываецца ў залежнасці ад суседніх літар і служыць для абазначэння аднаго пэўнага гукі. Складовы прынцып беларускай графікі заключаецца ў тым, што літара як графічны знак можа: а) абазначаць два гукі; б) выконваць, акрамя асноўнай функцыі абазначаць гук, дадатковую функцыю. Менавіта дзякуючы складоваму прынцыпу дасягаецца эканомія графічных сродкаў. Беларуская графіка непасрэдна звязана з фанетыкай, таму што яна будзецца ў адпаведнасці з гукавой сістэмай сучаснай беларускай мовы.

Алфавіт. Як вядома, гук – найменшая непадзельная адзінка вуснага маўлення. У беларускай мове 45 гукаў. На пісьме гукі мовы абазначаюцца ўмоўнымі графічнымі знакамі – літарамі. Паміж гукамі і літарамі ўстанаўліваюцца пэўныя суадносіны: а) дзве а то і тры літары абазначаюць адзін гук; б) адна літара абазначае два гукі; в) адна літара можа абазначаць розныя гукі.

Усе літары той або іншай мовы, размешчаныя ў строгім і нязменным парадку, складаюць *алфавіт*. У аснове сучаснага беларускага алфавіта ляжыць к і р ы л і ц а – старажытная славянская азбука, якая атрымала сваю назву ў гонар першага славянскага асветніка Кірылы. У славянскім алфавіце было 43 літары, 24 з іх запазычаны з грэчаскага пісьма. Кірылаўскім пісьмом карысталіся на Беларусі да канца XVII ст., калі польскі сейм забараніў ужываць беларускую мову ў афіцыйным справаходстве.

З канца XVII ст. пачалі пісаць па-беларуску лацінскімі літарамі, выкарыстанне якіх было звязана з уваходам Беларусі ў склад Рэчы Паспалітай, калі афіцыйнай мовай стала польская, у аснове графічнай сістэмы якой ляжыць лацінскае пісьмо. Лацінскі алфавіт для беларускага пісьма выкарыстоўваўся да 30-х гг. XX ст. Беларускія пісьменнікі пісалі свае творы па-беларуску лацінскімі літарамі.

У 1708 г. кірылаўскі алфавіт, якім мы карыстаемся зараз, быў рэфармаваны загадам Пятра Першага. З яго былі выкінуты некаторыя літары, спрошчаны знешні выгляд літар, набліжаны па форме да літар лацінскага алфавіта. Рэфармаваны алфавіт атрымаў назву «грамадзянка», бо ім друкавалі афіцыйныя паперы — «грамадзянскія акты».

У сучасным беларускім алфавіце 32 літары. Розныя літары могуць абазначаць адзін гук. Апостраф літарай не з’яўляецца, гэта надрадкавы знак, ён паказвае на раздзельнае вымаўленне прыстаўкі, што заканчваецца на зычную, і кораня, што пачынаецца з галоснай е, ё, ю, я або націскай галоснай і. Не ўсе гукі, якія ёсць у сучаснай беларускай мове, абазначаюцца

асобнымі літарамі. Гукаў значна больш, чым літар. Дзесяць галосных літар: а, о, у, ы, э, і, е, ё, ю, я; 21 зычная літара: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш. Злітныя зычныя гукі [дж] і [дз'] на пісьме абазначаюцца слалучэннем літар д+ж і д+з.

Звесткі з арфаграфіі Праваніс галосных

Напісанне *о, э, а*: літары *о* і *э* пішуцца пад націскам у пачатку, у сярэдзіне і канцы слова пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, у ненаціскавой пазіцыі змяняюцца на *а*. Літара *а* пішацца пад націскам і не пад націскам. Выключенне з правіла складаюць напісанні *о, э*, якія не адпавядаюць фанетычнаму прынцыпу. Гэта: 1) напісанне *о* не пад націскаму лічэбніку *восемсот*, у выклічніках *ого, ого-го*. 2) Напісанне *э* не пад націскам у пачатку і сярэдзіне іншамоўных слоў, заснаванае на традыцыйным прынцыпе: *эстэтыка, эвалюцыя, экзамен, рэжысёр, дэлегат*. 3) напісанне *ы* замест *э* не пад націскам пасля *р, л*, заснаванае на традыцыйным прынцыпе: *крывавы, дрыжаць*; сюды адносяцца некаторыя славянскія словы і словы, даўно запазычаныя з неславянскіх моў: *почырк, дрызіна, канцылярыя, цырымонія, чырвоны*.

Напісанне *е, ё, я* на пісьме перадаецца пазіцыйнае чаргаванне фанем <о>, <э> з <а> у першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных. Літара *ё* пішацца толькі пад націскам у пачатку, сярэдзіне і канцы слова пасля мяккіх зычных (выкл. *радыё*). Літара *е* пішацца пад націскам у пачатку, сярэдзіне і канцы слова пасля мяккіх зычных, а таксама ў любым ненаціскным складзе, акрамя першага пераднаціскавага. У першым складзе перад націскам замест *е, ё* пішацца літара *я*. Літара *я* пішацца, такім чынам, у першым складзе перад націскам. Выключенне складаюць: 1) напісанне лідеры *е* ў першым складзе перад націскам у іншамоўных словах: *сезон, семестр, герой*. 2) напісанне літары *е* ў першым складзе перад націскам у словах у часціцы *не* і прыназоўніку *без*: *не быў, без поспеху*. 3) напісанне каранёвай літары *я* незалежна ад месца націску: *пяцярня, дзятляня*. 4) напісанне літары *я* пасля націску ў канчатках: а) назоўнікаў першага скланення творнага склону адзіночнага ліку: *песняй, Таняй*; б) у канчатках назоўнікаў роднага склону множнага ліку: *вішняў, земляў*; в) у канчатках прыметнікаў, займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў, дзеепрыметнікаў назоўнага склону множнага ліку: *сінія, такія, пятыя, прынесеныя*; г) у канчатках прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў ніякага роду назоўнага і вінавальнага склону адзіночнага ліку: *летняе, трэцяе*; жаночага роду роднага, давальнага, творнага і меснага склону адзіночнага ліку: *крайняй, трэцяй*; д) мужчынскага роду роднага і давальнага склону адзіночнага ліку, заснаванае на марфалагічным прынцыпе: *крайняму, трэцяму*.

Спалучэнне *іо*: пад націскам: 1) у пачатку слоў *іо*: *іонаабмен*, 2) у сярэдзіне слоў паміж зычнымі *іё, ыё*: *перыёдыка*; не пад націскам:

1) у пачатку слоў *ia*: *іанізацыя*, 2) у сярэдзіне слоў паміж зычнымі *ія*, *ыя*: *кіяскёр*; 3) у канцы слоў *ia*, *ыя*: *Токіа*. Спалучэнне **ія**: у сярэдзіне слоў пад націскам *ія*, *ыя*: *фіялка*. Спалучэнне **іе**: у пачатку слоў *іе*: *іерогліф*, у сярэдзіне слоў *іе*, *ые*: *кліент*, *гігіена*, *дыета*, *абітурыент*. Спалучэнне **ео**: пад націскам *ео* *ідэолаг*, не пад націскам *еа*, *эа*: *ідэалогія*. Спалучэнне **еа**: у сярэдзіне слоў *еа*, *эа*: *Неапаль*. Спалучэнне **йо**: пад націскам: 1) у пачатку і сярэдзіне слоў *ё*: *маёр*, *ёд*, *ёта*; 2) у пачатку ўласных імён *ё*: *Нью-Ёрк*, *Ёфе*; не пад націскам: 1) у сярэдзіне слоў *я*: *маянэз*; у пачатку ўласных імён *ia*: *Іашкар-Ала*. Спалучэнне [йэ]: незалежна ад націску ў сярэдзіне слоў *е*: *канвеер*, *феерверк*; у пачатку ўласных імён *іе*: *Іемен*.

Праваніс літар **і, й, ы** пасля прыставак. Калі прыстаўка заканчваецца на галосную, то замест *і* пішацца *й* (у словах, утвораных ад *ісці*, *іграць*, *імя*, *іначай*): *знайсці*, *перайшоў*. Калі *і* ўтварае поўны склад, то пішацца нязменна: *заігрываць*, *заінецць*. Калі прыстаўка канчаецца на зычную, то замест *і* пішацца *ы*: *сысці*, *сыграць*. Пасля прыставак і часціц *між-*, *звыш-*, *пан-*, *транс-*, *контр-* галосная *і* захоўваецца: *міжінтэрнацыянальны*, *панісламizm*, *звышімгненны*, *контрыгра*.

Напісанне **ў-у**: *ў* (нескладовае) пішацца пасля галосных у пачатку, сярэдзіне і на канцы слоў на месцы галоснага *у* і зычных *в*, *л*: *была ўпрыгожанай*; у (складавае) пішацца: 1) у пачатку сказа; 2) пасля зычных у пачатку, сярэдзіне і на канцы слоў; 3) пасля знакаў прыпынку; 4) пасля галосных на канцы (фрау, Кракатау) і ў сярэдзіне запазычаных слоў, калі ўтварае самастойны склад (пад націскам: *баул*, *саксаул*). Выключэнне складаюць напісанні *у*: 1) у пачатку ўласных імён і ў абрэвіятурах. 2) у фіналях *-ум*, *-ус* запазычаных слоў пасля галоснага (*сімпазіум*, *соус*).

Напісанне **галосных у складаных словах** залежыць ад месца націску ў другой аснове. Калі націск прыпадае на першы склад у другой аснове складанага слова, то галосныя ў першай і другой асновах пішуцца ў залежнасці ад гэтага націску: *палітэхнікум*, *чарнавокі*, *велькадзяржаўны*. Калі націск прыпадае не на першы склад у другой аснове складанага слова, а на другі, трэці і г.д., то ў першай аснове ўзнікае свой уласны націск і галосныя ў першай аснове пішуцца ў залежнасці ад свайго ўласнага націску: *зернесушылка*, *зернясховішча*, *вялікамараўскі*, *вялікадзяржаўны*, *чорнабароды*. Галосныя ў кожнай частцы складанаскарочанага слова, акрамя апошняй, пішуцца так, як у складзе поўнага слова: *педсавет* (*педагагічны савет*), *выканкам* (*выканаўчы камітэт*). У пачатку састаўных частак складанаскарочаных слоў галосныя *і*, *е*, *ё*, *ю*, *я* захоўваюцца і пасля цвёрдых зычных (апостраф або раздзяляльны мяккі знак паміж імі не пішацца): *медінстытут*.

Праваніс зычных

Зычныя **б, д** у канцы прыставак пішуцца нязменна як перад санорнымі, звонкімі, так і перад глухімі: *абскакаць, адкласці*. Зычныя **з, с** у канцы прыставак перад санорнымі і звонкімі зычнымі ішпацца з: змайстраваць, а перад глухімі – с: *безнадзейны, бескампрамісны*.

Літары **д і т** пішуцца ў пачатку і сярэдзіне слоў перад галоснымі *а, о, у, ы, э*, перад цвёрдымі і зацвярдзелымі зычнымі і ў канцы слоў: *дакладны*. Перад *ь*, галоснымі *ё, ю, я, і* і мяккім [в'] яны змяняюцца на *дз, ц*: *надзея*. Выключэнне складаюць: напісанне літар **д і т** у іншамоўных словах: *дыскатэка, тэлефон*; напісанне *дз і ц* у іншамоўных словах перад суфіксамі і спалучэннямі суфіксальнага паходжання *-ёр-, -ір-, -ін-, -ёр-, -еец-, -ейск-, -ік-*: *каранцін, гвардзеец*.

Падоўжныя зычныя перадаюцца на пісьме дзвюма аднолькавымі літарамі: *насенне, кассё, суддзя*. Не пішуцца падоўжаныя зычныя: ва ўласных назвах *Ілья, Ульяна, Касьян*, у словах іншамоўнага паходжання: *тона, кася, кілаграм* (але: *дурра, мецца, Жанна, донна, мадонна*).

Пры вымаўленні асобных слоў у беларускай мове адбываецца **спрашчэнне спалучэнняў зычных** шляхам выпадзення з іх саставу аднаго гукі, паколькі збег зычных. Гэтае спрашчэнне адлюстроўваецца на пісьме. Выключэнне складае напісанне спалучэння зычных *сч* на стыку прыстаўкі і кораня (*расчоска*); напісанне спалучэнняў *зс, жс, шс, гс, хс* на стыку кораня і суфікса (*каўказскі, рыжскі, пецябургскі*). Адпаведна з вымаўленнем спалучэнне *сс* перадаецца на пісьме літарай *с*: беларус + ск = *беларускі*. Спалучэнні каранёвых *т, ц, ч, к* з суфіксальным *с* на пісьме ў адпаведнасці з вымаўленнем перадаюцца літарай *ц*: лабарант + ск = *лабаранцкі*. Выключэнне складаюць прыметнікі, утвораныя ад некаторых назваў народнасцей, нацыянальнасцей, у якіх спалучэнне *кс* захоўваецца: *таджыцкі, узбекскі*.

Напісанне **прыстаўных** зычных Прыстаўны *в* ішпацца: перад націскным [о] ў пачатку і сярэдзіне слова: *вока, восень*. Калі [о] не пад націскам змяняецца на [а], прыстаўны [в] не вымаўляецца і не перадаецца на пісьме: *акно, асенні*; перад каранёвым у незалежна ад націску ў пачатку і сярэдзіне слова: *навук, вуда*. Выключэнне складаюць: напісанне слоў *одум, оканне, охаць, наогул*; напісанне слоў іншамоўнага паходжання і ўласных назваў: *ордэн, універсітэт, Ульяна, Узбекістан, Украіна, Одэр, Омск, але вохра, Ганна, Вольга*; напісанне слоў з прыставачным *у*: *узгорак, ускраіна*. Прыстаўная літара *г* ішпацца перад націскным галосным у пачатку і сярэдзіне слова: у займенніках *гэты, гэны, гэтакі*; у няпэўнаколькасным лічэбніку *гэтулькі*; у прыслоўях *гэтак, гэтаксама, дагэтуль, адгэтуль* і інш.; у часціцы *гэта*; у выклічніках *гэй, гэ, га, го, эге-гей*; у пачатку адзінкавых назоўнікаў іншамоўнага паходжання: *гісторыя*.

Напісанне слоў разам і праз злучок (дэфіс). Пішуцца разам: складанаскарочаныя словы; словы з прыстаўкамі (уключаючы каранёвыя

марфемы з функцыяй прыстаўкі): *звыш, пасля, супер, контр, аф, анты, архі, псеўда, інфра, пост, паў* і некат. інш.; складаныя словы (назоўнікі, прыметнікі, прыслоўі), першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік, напісаны літарамі: *пяцітонны*. Пішуцца праз злучок (дэфіс): спалучэнні двух аднолькавых слоў, якія паўтараюцца з мэтай узмацнення іх лексічнага значэння: *блізка-блізка*; спалучэнні слоў, вытворных ад адной і той жа асновы, але з рознымі марфемамі (прыстаўкамі, суфіксамі, канчаткамі): *перш-наперш*; спалучэнні слоў, блізкіх па лексічным значэнні: *гора-злыбяды*; складаныя словы (назоўнікі, прыметнікі), першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік, напісаны лічбамі: *5-тонны*; спецыяльныя тэрміны і назвы, у тым ліку і абрэвіятуры, у склад якіх уваходзіць асобная літара алфавіта або лічэбнік, што стаіць на другім месцы і напісаны лічбамі: *Кропка-У, Паўночная плынь-2*.

Праваніс мяккага знака і апострафа. Праваніс *ы, і, й* пасля прыставак

Праваніс мяккага знака і апострафа. Мяккі знак пішацца: на канцы слова: *дзень, скакаць*; у сярэдзіне слова перад цвёрдым зычным; пасля мяккага [л'] перад любым зычным. Мяккі знак пішацца: пасля мяккага *н* перад суфіксам *-к-*: *вішня – вішанька*; пасля мяккага *н* перад суфіксам *-чык-*, калі слова без гэтага суфікса заканчваецца мяккім знакам: *рэмень – раменьчык*; у дзеясловах зааганага ладу перад канчаткам 1-ай асобы множнага ліку *-ма*, постфіксам *-це* ў форме 2-ой асобы множнага ліку, калі ў форме адзіночнага ліку гэтыя дзеясловы канчаюцца на мяккі знак: *злазьце*; перад постфіксам *-ся* ў зваротных дзеясловах, калі адпаведны незваротны дзеяслоў канчаецца на мяккі знак: *сустрэнься*; перад канчаткамі *-мі* ў назоўніках творнага склону множнага ліку: *дзецьмі*; перад суфіксам *-ск-* у прыметніках і ўласных назвах, утвораных ад назваў месяцаў, якія канчаюцца на мяккі *н* (а таксама слова *восеньскі*): *ліпеньскі*; у няпэўных займенніках і прыслоўях: *хтосьці, дзесьці, калісьці*, а таксама ў слове *ледзьве*; у складаных лічэбніках: *пяцьдзясят, шэсцьдзясят, пяцьсот, шэсцьсот, дзевяцьсот*.

Апостраф пішацца: 1) у сярэдзіне слоў пасля цвёрдых зычных: *надвор'е, б'е*; 2) пасля прыставак на зычны перад *е, ё, ю, я, і*: *аб'езд*; 3) у складаных словах перад *е, ё, ю, я, і*, дзе першая частка пачынаецца словамі *двух, трох, чатырох*: *двух'ярусны*.

Праваніс складаных слоў

Складанае слова – слова, якое складаецца з дзвюх ці больш асноў. Складаныя словы ўтвараюцца шляхам спалучэння пры дапамозе злучальных галосных ці без іх некалькіх слоў ці асноў: *трохвугольнік, цёмна-зялёны*.

У складаных словах могуць быць два націскі – асноўны і дадатковы – пабочны. Пабочны націск маюць словы, у якіх асноўны націск прыпадае не на першы склад другой часткі (пад націскам пішацца *о*): *чорнавалосы*. Калі ж націск падае на першы склад другой часткі, то ў першай частцы не пад

націскам пішацца *а*: *даўганосы*. Літара *я* пішацца ў першым пераднаціскным складзе: *сінявокі*; *е* – у словах, дзе націск падае на любы склад другой часткі, акрамя першага: *усенародны*. Складаныя словы, у якіх першая частка лічэбнік адзін (адна), пішуцца як простыя словы незалежна ад націску ў другой частцы: *аднагадовы*.

Пішуцца *разам* складанаскарочаныя словы (*райком, універмаг*); іншамойныя словы з пачатковымі *агра-, аэра-, авія-, вела-, кіна-, супер-, фота-* і іншымі: *аграфірма, аэрастат, авіябаза, велепрабег, кінастужка, фотакамера, суперсерыя*; складаныя назоўнікі, прыметнікі, прыслоўі, першай часткай якіх з’яўляецца лічэбнік: *двухпавярховы*; парадкавыя лічэбнікі на *-дзясяты, -соты, -тысячны, -мільённы, -мільярды: пяцідзясяты, трохмільённы*; пачатковае *паў-* з агульнымі назоўнікамі: *паўфінал*; прыслоўі са словамі *што: штогод*.

Пішуцца праз дэфіс словы, якія складаюцца з двух і болей самастойных назоўнікаў ці прыметнікаў: *вагон-рэстаран*; складаныя адзінкі вымярэння: *кілават-гадзіна*; складаныя ўласныя імёны: *Дунін-Марцінкевіч*; складаныя прыметнікі, утвораныя ад напрамкаў свету: *паўночна-заходні*. Калі ж у складаным прыметніку першая частка ўтворана ад назвы напрамку свету, а другая – ад іншага назоўніка, то праз злучок пішуцца толькі ўласныя назвы: *Паўднёва-Афрыканская рэспубліка*.

Частка слова *паў-* пішацца праз дэфіс, калі стаіць перад уласным імем: *паў-Гродна*. З агульнымі назоўнікамі пішацца злітна: *паўцукеркі, паўананаса*.

Ужыванне вялікай літары

Вялікая літара ўжываецца: 1) для вылучэння сказаў, вершаваных радкоў; 2) для размежавання агульных і ўласных назваў; 3) для стылістычнага выдзялення слоў з пэўнай сімволікай. Усе ўласныя назвы паводле структуры падзяляюцца на аднаслоўныя, простыя і шматслоўныя (састаўныя). З вялікай літары пішуцца простыя: імёны, імёны па бацьку, прозвішчы, псеўданімы, мянушкі людзей, клічкі жывёл, а таксама ўласныя імёны, якія ўжываюцца ў значэнні агульнай назвы, але не перайшлі ў разрад агульных назоўнікаў; назвы літаратурных, музычных і іншых твораў мастацтва, газет, часопісаў, вытворчых прадпрыемстваў і калгасаў, марак аўтамабіляў, якія вырабляюцца ў СНД, выдзеленых двукоссем; назвы традыцыйных святаў, пастоў, культавых кніг, гістарычных эпох; прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад уласных імён з дапамогай суфіксаў *-ев- (-ёв-), -ёў- -оў- (-аў, -ав-), -ін- (-ын-)*; назвы, утвораныя шляхам складання усечаных асноў, калі першае слова ў поўным словазлучэнні пішацца з вялікай літары; абрэвіятуры, утвораныя ад уласнага або агульнага імя, якія чытаюцца па назвах літар: БДУ, ВНУ, МТЗ, а таксама абрэвіятуры, утвораныя ад уласнага імя, якія чытаюцца па гуках; займеннікі *Вы і Ваш* як форма ветлівасці пры звароце да адной асобы. З вялікай літары пішуцца простыя назвы і ўсе словы ў састаўных назвах, калі яны абазначаюць:

дзеючых асоб у пэўных, канкрэтных казках, байках, якія звычайна з’яўляюцца агульнымі назвамі; геаграфічныя і тэрытарыяльна-адміністрацыйныя адзінкі, а таксама неафіцыйныя тэрыторыі і мясціны; астранамічныя адзінкі; часткі свету, якія ўваходзяць у тэрытарыяльна-адміністрацыйныя адзінкі; міфалагічных і рэлігійных асоб. З вялікай літары пішуцца ўсе словы ў састаўных назвах, калі яны абазначаюць: імя, імя па бацьку і прозвішча чалавека, псеўданімы, мянушкі людзей; імя, у склад якога ўваходзяць лічэбнікі; найвышэйшыя ўрадавыя ўстановы і арганізацыі; найвышэйшыя пасады і ганаровыя званні; асабліва важныя міжнародныя арганізацыі; поўныя назвы ордэнаў, не выдзеленыя двукоссем (акрамя слоў ордэн і ступень). З вялікай літары пішуцца індывідуальныя назвы гістарычных эпох, падзей. З вялікай літары пішацца першае слова ў састаўных назвах: сінанімічных назвам са словамі *імя, памяці*; прэміяў, увогуле; святаў; гістарычных падзей і розных дакументаў; кангрэсаў, з’ездаў, канферэнцый; устаноў, аб’яднанняў, арганізацый, таварыстваў; газет, часопісаў, літаратурных, музычных і іншых твораў мастацтва, выдзеленых двукоссем.

Праваніс *не, ня, ні* з рознымі часцінамі мовы

Не (ня) як прыстаўка пішацца **разам**:

- а) калі слова не ўжываецца без *не*: *ненавідзець*;
- б) калі надае слову супрацьлеглае значэнне, а само слова можна замяніць сінонімам без *не*: *цікавы – нецікавы (сумны)*;
- в) з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі яны не маюць паясняльных (залежных) слоў: *ненапісаны раман*;
- г) з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, прыслоўямі пры наяўнасці слоў *вельмі, амаль, зусім, выключна, часткова, надзвычай*: *выключна непрыгожы*;
- д) у дзеяслоўнай прыстаўцы *неда-*, якая мае значэнне непаўнаты дзеяння: *недакасіць*;
- е) з займеннікамі і прыслоўямі: *нехта*.

Часціца *не* пішацца **асобна**:

- а) з дзеясловамі, дзеепрыслоўямі, кароткімі дзеепрыметнікамі: *не напісалі*;
- б) з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі пры іх ёсць залежнае слова ці супрацьпастаўленне: *не памытая мной падлога*;
- в) з назоўнікамі, прыметнікамі, прыслоўямі, калі ёсць супрацьпастаўленне: *не рана, а позна*;
- г) са словамі *не варта, не шкада, не супраць, не трэба*.

Часціца *ні* пішацца заўсёды са словамі асобна. Прыстаўка *ні* пішацца разам у адмоўных займенніках і прыслоўях: *ніякі, нікуды, нішто*.

Выпадкі несупадзення роду назоўнікаў у беларускай і рускай мовах:

Беларуская мова	Род	Руская мова	Род
абавязак	м.	обязанность	ж.
абаранак	м.	баранка	ж.
адсутнасць	ж.	отсутствие	ср.
адценне	н.	оттенок	м.
апенька	ж.	опёнок	м.
ахапак	м.	охапка	ж.
бацвінне	н.	ботва	ж.
боль	м.	боль	ж.
брыво	н.	бровь	ж.
будучыня	ж.	будущее	ср.
ватоўка	ж.	ватник	м.
ваўчаны	н.	волчонок	м.
выказнік	м.	сказуемое	ср.
гаворка	ж.	говор	м.
гар	м.	гарь	ж.
гліцэрына	ж.	глицерин	м.
гусь	ж.	гусь	м.
дроб	м.	дробь	ж.
жазло	н.	жезл	м.
жывапіс	м.	живопись	ж.
жырафа	ж.	жираф	м.
жыццё	н.	жизнь	ж.
займеннік	м.	местоимение	ср.
занятак	м.	занятие	ср.
запіс	м.	запись	ж.
зрок	м.	зрение	ср.
іканапіс	м.	иконопись	ж.
камода	ж.	комод	м.
капыт	м.	копыто	ср.
каромысел	м.	коромысло	ср.
кафля	ж.	кафель	м.
клінапіс	м.	клинопись	ж.
кава	ж.	кофе	м.
летапіс	м.	летопись	ж.
лісце	н.	листва	ж.
лотаць	ж.	лотос	м.
мазоль	м.	мозоль	ж.
машынапіс	м.	машинопись	ж.
медаль	м.	медаль	ж.

меншасць	ж.	меньшинство	ср.
навучанне	н.	учёба	ж.
надпіс	м.	надпись	ж.
назва	ж.	название	ср.
настрой	м.	настроение	ср.
насып	м.	насыпь	ж.
натоўп	м.	толпа	ж.
невук	м.	невежда	общ.
нябыт	м.	небытие	ср.
паводка	ж.	паводок	м.
палын	м.	полынь	ж.
пара	ж.	пар	м.
півоня	ж.	пион	м.
перакіс	м.	перекись	ж.
перапіс	м.	перепись	ж.
подпіс	м.	подпись	ж.
помста	ж.	мщение	ср.
посуд	м.	посуда	ж.
поступ	м.	поступь	ж.
поўдзень	ж.	юг	м.
поўнач	ж.	север	м.
прастора	ж.	простор	м.
продаж	м.	продажа	ж.
прыбытак	м.	прибыль	ж.
птушаня	н.	птенец	м.
пыл	м.	пыль	ж.
рамонак	м.	ромашка	ж.
расліна	ж.	растение	ср.
роднасць	ж.	родство	ср.
рукапіс	м.	рукопись	ж.
сабака	м.	собака	ж.
сажань	м.	сажень	ж.
салата	ж.	салат	м.
святло	н.	свет	м.
спрыт	м.	прыть	ж.
сродак	м.	средство	ср.
стэп	м.	степь	ж.
сцябло	н.	стебель	м.
табака	ж.	табак	м.
таполя	ж.	тополь	м.
трапятанне	н.	трепет	м.
туфель	м.	туфля	ж.

узвышша	н.	возвышенность	ж.
успамін	м.	воспоминание	ср.
фальш	м.	фальшь	ж.
цень	м.	тень	ж.
цяжар	м.	тяжесть	ж.
цяля	н.	теленок	м.
цярплівасць	ж.	терпение	ср.
шаль	м.	шаль	ж.
шафа	ж.	шкаф	м.
шаша	ж.	шоссе	ср.
шво	н.	шов	м.
шчаўе	н.	щавель	м.
шчацінне	н.	щетина	ж.
шынель	м.	шинель	ж.
электрычнасць	ж.	электричество	ср.
яблык	м.	яблоко	ср.

Правапіс адносных прыметнікаў з суфіксам -ск-

Адносныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета праз яго адносіны да іншых прадметаў. Гэтыя прыметы могуць выражаць адносіны да матэрыялу, месца, часу і інш.: *бетонны мост, вясковая вуліца, студэнцкая сталовая, пяцітонны самасвал*. Адносныя прыметнікі – вытворныя словы. Яны ўтвораны ад назоўнікаў, дзеясловаў і прыслоўяў: *чытальная зала, драўляны ступ, заўтрашні дзень*.

Прыметнікі ўтвараюцца рознымі спосабамі, але найчасцей суфіксальным, прыставачна-суфіксальным.

У прыметніках, утвораных пры дапамозе суфікса -ск– ад назоўнікаў з асновай на *с* і *ш*, пішацца адно *с*: *беларус – беларускі, Палессе – палескі, таварыш – таварыскі*.

У прыметніках, утвораных ад назоўнікаў пры дапамозе суфікса -ск-, зычныя асноў *г, ц, ч, к* у сплучэнні з суфіксальным *с* даюць у вымаўленні і напісанні *ц*: *брат – брацкі, ткач – ткацкі, мастак – мастацкі*. Каранёвае *д* у сплучэнні з суфіксальным *с* таксама вымаўляецца як “*ц*”, але на пісьме захоўваецца *д*: *сусед – суседскі горад – гарадскі*.

У прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў, назваў нацыянальнасцей і народнасцей на *г, к, х, з, ж* пры дапамозе суфікса -ск-, зычны асновы назоўніка захоўваецца: *Выбарг – выбаргскі, таджык – таджыкскі, казах – казахскі, Каўказ – каўказскі, Добруш – добрушскі*; але: *славацкі, калмыцкі, турэцкі*.

Мяккі знак пішацца перад суфіксам -ск- у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў і пор года на *нь*: *ліпень – ліпеньскі, жнівень – жнівеньскі, восень – восеньскі*.

Марфалагічныя нормы ў сістэме дзеепрыметніка

Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва непераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфікса -л-: *пасталець* – *пасталелы*, *пасінець* – *пасінелы*. *Разамлелае сонца як быццам застыла ў нерухомай вышыні*. (І. Мележ) *Ноч над лугамі, расою намоклымі, хмаркі рассоўвае*. (Г. Бураўкін)

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу могуць утварацца і з дапамогай суфіксаў -ш-, -ўш- ад асновы інфінітыва пераходных і непераходных дзеясловаў: *узнікнуць* – *узнікшае* (пытанне), *прыехаць* – *прыехаўшая* (сястра). *Нерасквітнеўшыя родныя ліпы попел ад спаленых вёсак абсыпаў*. (К. Буйло)

Дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў -н-, -ан-, -ен-, -т-: *Я люблю тваю чуйную зімнюю ціш, мой абсыпаны зоркамі горад*. (Г. Бураўкін) *Слава летнім яркім дням, і засеяным палеткам, і пакошаным лугам*. (П. Глебка) *Непатрывожаная жнівеньская ноч усё кружыла над саламянымі стрэхамі стоенай вёскі, як зацяты птах*. (І. Чыгрынаў)

У беларускай літаратурнай мове не ўсе дзеепрыметнікі аднолькава ўжывальныя. Найбольш пашыраныя дзеепрыметнікі прашлага часу залежнага і незалежнага стану з суфіксамі -л-, -н-, -ан-, -ен-, -т-: *Пад майскім лёгкім сонейкам маўклівы, зачараваны ў мураве стаю*. (В.Жук.) *Я вершы пішу, бо душа ўстрывожана любоўю і болей за кожнага з вас*. (П. Панчанка) *Прытоеная цішыня чутка вартавала кожны гук, кожны нясмелы шлах*. (Я. Колас) *Наўздагон за зніклай чародкай высока ляцеў падбіты журавок*. (В.Быкаў.)

Дзеепрыметнікі з суфіксамі -ўш-, -ш- у беларускай мове ўжываюцца абмежавана, у форме мужчынскага роду яны супадаюць з дзеепрыслоўямі і ўспрымаюцца двухсэнсоўна. Параўн.: *Паспакайнеўшы вучань пачаў адказваць упэўнена* (вучань які? – *паспакайнеўшы*) – дзеепрыметнік. *Паспакайнеўшы, вучань пачаў адказваць упэўнена* (пачаў адказваць калі? – *паспакайнеўшы*) – дзеепрыслоўе.

Рэдкія ў беларускай мове і дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу. Утвараюцца яны ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ем-, -ім-. Ужываюцца ў навуковых працах, у мове газет, пераважна ў складзе тэрмінаў: *бастуючыя рабочыя, рухаючыя сілы гісторыі*. Большасць з іх страцілі дзеяслоўныя адзнакі, набылі якаснае значэнне і перайшлі ў прыметнікі: *неўміручы падзвіг, гаючая вада, кіпучая кроў, стаячая вада, ляжачы камень, дрымучы лес, любімы горад, вядомы вучоны*.

У нашай мове ёсць сродкі замены неўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з іншых моў (у першую чаргу з рускай). Неўжывальную ў беларускай мове форму рускага дзеепрыметніка можна замяніць:

даданым сказам (азначальным, дапаўняльным, дзейнікавым): *Мы шли по обочине дороги, сплошь покрытой бурыми прошлогодними листьями, еще не выфсохшими после снега.* (А. Куприн) *Мы ішлі ўскрай дарогі, усцеленай бурым летацінім лісцем, якое не высахла пасля снегу.* (Пераклад Л. Салаўя);

дзеепрыслоўем, дзеепрыслоўным зваротам: *“Стучит кто-то?”* – *сказал останавіўшыся Чуб.* (Н. Гоголь) *“Стукае нехта?”* – *спытаў Чуб спыніўшыся.* (Пераклад М. Лужаніна);

прыметнікам: *приносящий прибыль* – *прыбытковы, дрожащая трясина* – *дрыготкая багна; сыпучее вещество* – *сыпкае рэчыва; Он [Лермонтов] был счастлив своими мыслями, их силой, широтой, своими замыслами, всёпроникающим присутствием поэзии.* (К.Паустовский). *Ён быў шчаслівы сваімі думкамі, іх сілай, шырынёй, сваімі задумамі, усёпранікальнай прысутнасцю паэзіі.* (Пераклад А. Марціновіча);

назоўнікам: *будущее* – *будучыня, купающиеся* – *купальшчыкі, комплектующий отдел* – *аддзел камплектавання, рассказывающий* – *апавядальнік. «Неправда!»* – *выговарыла она тихо и умоляющим голосом.* (А. Чехов) *«Няпраўда!»* – *вымавіла яна ціха, з мальбой у голасе.* (Пераклад І. Грамовіча);

дзеясловам: *Ночные костры, светившиеся там и сям по лагерю, увеличивали темноту своим неярким багровым светом.* (Л.Толстой.) *Начныя вогнішчы свяціліся там і сям па лагеры, павялічвалі змрок сваім нязыркім барвовым святлом.* (Пераклад Я.Шарахоўскага);

развітым прыдаткам: *вещества, стимулирующие рост растений* – *рэчывы-стымулятары росту раслін;*

ужывальныя формы дзеепрыметнікаў: *покрывшийся инеем* – *пакрыты інеем, выгоревший луг* – *выгаралы луг.*

У беларускай мове адсутнічаюць зваротныя дзеепрыметнікі.

Марфалагічныя нормы ў сістэме дзеепрыслоўя

Дзеепрыслоўе, як і дзеепрыметнік, дапаўняе дзеяслоў сэнсава. Узнікае шэраг патрабаванняў да выкарыстання дзеепрыслоўяў у звязным маўленні. Так, утваральнік асноўнага і дадатковага дзеянняў павінен быць адзін: *прачытаўшы кнігу, я абавязкова падзялюся ўражаннямі.* У безасабовых сказах няма і не можа быць утваральніка дзеяння, пагэтаму сказ тыпу *Хораша дыхаецца, гуляючы па летнім лесе пасля дажджу будзе пабудаваны няправільна.* Месца дзеепрыслоўяў незакончанага і закончанага трыванняў у сказе заўсёды абумоўлена паслядоўнасцю дзеянняў – асноўнага і дадатковага: *прыехаўшы ў вёску на канікулы, я абавязкова сустрэнуся з аднакласнікамі.* У абагульнена-асабовых сказах асноўнае і дадатковае

дзеянні таксама выконваюцца адной асобай, але яна ўяўляецца абагуленай і абазначае любога, кожнага: *упрошваючы не намілуешся; узяўшыся за гуж, не кажы, што не дуж; згубіўшы, не тужы, знайшоўшы, нікому не кажы.*

Праваніс прыслоўяў

Разам пішуцца:

1. Прыслоўі, утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў з самастойнымі часцінамі мовы:

♦ з прыслоўямі: *назаўтра, паслязаўтра, пазаўчора, залетась, замала, залішне, насупраць, назаўсёды, дацямна* (але: спалучэнні прыназоўнікаў з прыслоўямі ў значэнні назоўнікаў пішуцца асобна: *пачакай да заўтра; адклаў на паслязаўтра; ад відна да цямна*);

♦ з лічэбнікамі: *натрае, утрох, утраіх, утрая* і інш. (але: *на двое; у адно*);

♦ з займеннікамі: *потым, нашто, нізашто, навошта* (не блытаць з займеннікамі: *На што* замахнуўся! і *Нашто* забраў?; *За тым* лесам і *Спачатку* падумай, а *затым* скажы; *Ні за што* не бярэцца і *Нізашто* не скажы);

♦ з кароткімі і поўнымі прыметнікамі: *злева, управа, налева, зрэдку, збольшага, здалёку, пароўну, падоўгу, дачыста, ушчыльную, упустую, унічыю, наўдалую* (але: *у адкрытую; на міравую; на бакавую*);

♦ з назоўнікамі: а) якія без прыназоўніка не ўжываюцца: *дарэшты, дашчэнт, даспадобы, употай, знячэўку, няўцям, спакон, бесперастанку, безупынку* (і *без упынку*); б) паміж якімі нельга ўставіць азначэнне ці склонавае пытанне: *напалову, наvekі, напаказ, навобмацак, назло, напралом, наадрэз, нацянькі, напраўдзе* (і *на праўдзе*), *спадылба, даволі, дахаты, дадому, углыб, усур'ёз*; в) якія маюць шырокае прасторавае і часавае значэнне: *звечара, увечары* (але: *пад вечар*), *зранку, удзень, уночы, апоўначы, спераду, збоку, ззаду, знізу, ўверх, удалячынь, адразу, увісь, увосень, узімку*.

Такія прыслоўі трэба адрозніваць ад назоўнікаў з прыназоўнікамі і ад вытворных прыназоўнікаў. Яны пішуцца асобна, пры іх у сказе ёсць залежныя словы: *Пайшлі дахаты* (прысл.) і *Пайшлі да хаты ягона* (наз. з прыназ.); *Скаціўся зверху* (прысл.) і *Скаціўся зверху гары* (наз. з прыназ.); *Павярнуў убок* (прысл.) і *Павярнуў у бок сяла* (вытворны прыназоўнік);

2. Складаныя прыслоўі – спалучэнні са словамі *што* і *сама*: *штотыднёва, штодзень, штодзённа, штоночы, штовечар, штолета; гэтаксама, тамсама, таксама.*

Праз злучок пішуцца прыслоўі:

1) з прыстаўкай *на-* і суфіксамі *-аму, -яму, -ому, -му, -ск-у, -цк-у, -ы, -ое, -ае, -яе*: *на-казённаму, на-іхняму, на-другому, на-мойму, на-казахску, на-купецку, на-воўчы, на-першае, на-другое, на-трэцяе*;

2) з прыстаўкай *абы-*: *абы-дзе, абы-як, абы-куды*;

3) з постфіксам -небудзь: *дзе-небудзь, як-небудзь, куды-небудзь*;

4) утвораныя паўтарэннем таго самага слова ці сінанімічных, антанімічных: *ціха-ціха, сам-насам, дзе-нідзе, перш-наперш, раз-пораз, воляй-няволяй, калі-нікалі, век-вяком*.

Асобна пішуцца спалучэнні, блізкія значэннем і функцыяй да прыслоўяў. Такія спалучэнні ў сказе таксама з'яўляюцца акалічнасцямі, але не перайшлі ў прыслоўі, захоўваюць сувязь з назоўнікамі.

1) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі без, да, з, на: *без промаху, без агляды, без толку, без канца; да адвалу, да ўпаду, да смерці, да зарэзу; на адзіноце, на жаль, на хаду, на ляду, на бягу, на віду; з разбегу, з размаху, з разгону, з ходу, з налёту*;

2) спалучэнні, у якіх назоўнік можа ўжывацца ў розных склонах: *у час – у часе, з часам, да часу; на памяць – за памяццю, на памяці; пад пахай – па пахі, пад паху; за пазухай – за пазуху; пад рукой – пад руку, з-пад рукі*;

3) спалучэнні адмоўяў не, ні з назоўнікамі і прыназоўнікамі: *не ў пару, не ў час, не ў меру, не да смеху; ні на грош, ні за грош*;

4) спалучэнні прыназоўніка у з назоўнікамі, які пачынаецца з галоснага: *у абдымку, у адзіночку, у абрэз, у абмен, у абхват*;

5) устойлівыя спалучэнні: *без дай прычыны, усё роўна, усё адно, як след (але: якраз), на праўдзе кажучы, час ад часу, з веку ў век, як на зло (= 'як на злосць')*.

Звесткі з пунктуацыі

Працяжнік паміж дзейнікамі і выказнікамі. Пры адсутнасці дзеяслоўнай звязкі паміж дзейнікамі і выказнікамі *працяжнік ставіцца*:

1. Калі абодва галоўныя члены выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне: *Лес – жывая вопратка зямлі, яе музыка. (І. Н.)*

2. Калі абодва галоўныя члены выражаны калькаснымі лічэбнікамі ў назоўным склоне або адзін з іх выражаны назоўнікам, а другі лічэбнікам: *Пяць і шэсць – адзінаццаць. Бацькаў узрост – сорак тры гады.*

3. Калі абодва галоўныя члены выражаны неазначальнай формай дзеяслова або адзін з іх – неазначальнай формай дзеяслова, а другі – назоўнікам у назоўным склоне: *Пачытаць Янку Сіпакова – узбагаціцца словам. (М.Л.) Будаваць – вялікае шчасце для чалавецтва. (Пасл.)*

4. Калі перад выказнікам ёсць словы гэта, вось, значыць, гэта значыць: *Вершы паэта – гэта яго біяграфія. (Вял.) Знайсці гэты дом, устроіцца там – вось яго першая задача. (К-с) Ігнараваць мову – гэта значыць ігнараваць народ, нацыю. (Пестр.)*

5. Калі дзейнік выражаны назоўнікам, а выказнік — фразеалагізмам з ацэначным значэннем (тыпу *кроў з малаком, стрэляны верабей, хоць вока выкалі, хоць іголка збірай*): *Твар – кроў з малаком. (Ц.) Карак – хоць дугі гні. (Б) Рукі – хоць рэпу сей. (К-с)*

6. Калі дзейнік выражаны назоўнікам ці займеннікам, а выказнік — выклічнікам: *Такія ножыкі ў полі – о-го-го!* (Бяд.) *Калі чалавек, сынку, умеє, добра лічыць, ён – ого!* (І.М.)

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам пры адсутнасці дзеяслоўнай звязкі звычайна **не ставіцца**:

1. Калі дзейнік або выказнік выражаны займеннікам: *Я шафёр.* (Лыньк) *Хлеб у нас свой.* (Шам.)

2. Калі перад выказнікам стаіць не дапасаваны да яго член сказа або пабочная слова, злучнік ці часціца: *Дзяўчаты ў нас красуні.* (І.М.) *Арцельны стараста, можна сказаць, яшчэ хлапчанё.* (Лыньк.) *Рыгораў сын таксама студэнт.*

3. Калі пры выказніку ёсць параўнальныя словы як, як быццам, нібы, што: *Жыта як сцяна.* (Нар. Тв.) *Сінія вочкі што васілёчкі.* (Бр.)

4. Калі перад выказнікам, выражаным назоўнікам у назоўным склоне, ёсць адмоўе не: *Воўк не пастух, а свіння не агародніца.* (Пр.) Але працяжнік ставіцца перад адмоўем не, калі выказнік выражаны неазначальнай формай дзеяслова: *Век зжыць – не мех сшыць.* (Пр.)

5. Калі выказнік, выражаны назоўнікам, стаіць **перад** дзейнікам-назоўнікам: *Страшэнны штукар і свавольнік гэты Нёман.* (К-с)

Аднак ва ўсіх адзначаных выпадках, калі лагічна выдзяляецца дзейнік ці выказнік, можа быць пастаўлены працяжнік: *Знайшлі мы сабе добрую кватэру. Мы – чацвёрта навучэнцаў настаўніцкай семінарыі.* (У. Д.) *Ліпа – нібы цёмная хмара за іхнім гумном.* (Б.) *Але ж спрэчка – не сварка.* (К-с) *Нядобрае пачуццё – зайздрасць.* (Шам.)

Працяжнік звычайна ставіцца перад простым дзеяслоўным выказнікам, калі ён выражаны ўсечанай формай дзеяслова імгненнага дзеяння (тыпу *зірк, скок, тыц, гоп, шмыг*): *Уладзік зараз – шмыг у дзверы!* (К-с)

Дапасаваныя азначэнні могуць стаяць пасля паяснёнага назоўніка ці займенніка і перад імі.

Пасля назоўніка адасабляюцца і выдзяляюцца коскамі:

1. Азначэнні, выражаныя дзеепрыметніковым словазлучэннем або прыметнікам з паясняльнымі словамі: *Увосень цвітуць на ўзлеску за ракою верасы, залітыя ласкавым сонцам.* (Б.) *На чалавеку быў мулярскі фартух, чырвоны ад гліны і цэгля.* (К.Ч.).

2. Два і больш адзіночных азначэнняў, асабліва калі перад паяснёным назоўнікам ёсць яшчэ адно ці некалькі азначэнняў: *Горда стаяць магутныя дубы, задуменыя і пажаўцелыя.* (Гар.) *Пад поўнач пысыпаў сняжок, заложны, спорны, густы і сухі.* (К-с)

Не адасабляюцца прыметнікі і дзеепрыметнікі, якія ўваходзяць у састаўны іменны выказнік: *Васіль ехаў цяпер пануры, паглыблены ў свае думкі* (І. М.)

Перад назоўнікам азначэнні адасабляюцца, калі яны маюць дадатковае акалічнаснае значэнне (прычыны, уступкі, умовы, часу): *Змораная працай, Саша ўпершыню за дні вайны заснула рана і спала моцна. (Шам.)* Параўн.: *Саша ўпершыню за дні вайны заснула рана і спала моцна, бо была змораная працай.*

Незалежна ад месца ў сказе адасабляюцца:

1. Адзіночныя, аднародныя і развітыя азначэнні, якія адносяцца да асабовага займенніка: *Ён перанасіў іх, сонных, на ложка, сам распранаў. (Лыньк.) Шыракаплечы, моцны, як дуб, ён рабіў уражанне спакойнага чалавека. (К-с) Ужо мабілізаваны ў армію, ён спадзяваўся, што яго сям'я эвакуіравалася. (Кр.)*

2. Адзіночныя, аднародныя і развітыя азначэнні, аддаленыя аж паяснёнага назоўніка ці займенніка: *У паласу святла ад фар трапіў заяц і, спалоханы, бег наперадзе. (Шам.) Ён [Васіль] адчуваў, што ззаду стаіць маці, пазірае ўслед, ласкавая і гордая. (І. М.) Абросшая вербамі, спакойна цякла рэчка каля самых хат... (К-с)*

3. Адзіночныя азначэнні з дадатковым акалічнасным значэннем: *Пакрыўджаная, дзяўчына павярнула назад. (Лыньк.) А Волька, напалоханая, праслязілася. (Ц.Г.)*

Недапасаваныя азначэнні, выражаныя назоўнікамі ва ўскосных склонах, адасабляюцца:

1. Калі адносяцца да асабовага займенніка: *У белай сукенцы, з белым капялюшыкам на галаве, яна мне адразу кінулася ў вочы. (І. Н.)*

2. Калі адносяцца да ўласнага імя: *Іван Кузьміч, з неразлучнай люлькай у зубах, глядзіць на мяне. (Б.)*

3. Калі недапасаванае азначэнне стаіць пасля адасобленага дапасаванага азначэння ці перад ім: *З выгляду гэта быў падлетак, худы, даўгарукі, з тонкай шыяй... (І.М.) На пні прымасціўся Гарвада, сярэдняга росту, худы, касцісты і ёмкага складу... (К-с)*

Калі недапасаванае азначэнне выражаецца неазначальнай формай дзеяслова, перад якой можна ўставіць слова *а іменна*, то перад азначэннем звычайна ставіцца працяжнік: *Урэшце Сцяпка спыніўся на думцы – пабачыцца як-небудзь з Аленкаю. (К-с)*

Дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні выдзяляюцца коскамі, калі стаяць перад назоўнікам і ўдакладняюць сэнс папярэдняга слова: *З другога, меншага, пакоя выйшаў малодшы сын Коркія. (Сам.) Ад прыдарожных дрэў пацягнуліся доўгія, аж на ўсё поле, цені. (Лыньк.)*

Адасолбленыя прыдаткі. Адасабляюцца і выдзяляюцца коскамі:

1. Адзіночныя і развітыя прыдаткі, якія адносяцца да асабовага займенніка, незалежна ад іх месца ў сказе: да асабовага займенніка, незалежна ад іх месца ў сказе: *Бывалы разведчык-шукальнік, ён ведаў цану вандраванняў, высокую радасць знаходак, тайгі неабдымны прастор. Вы, студэнты, народ цікавы і вясёлы.*

2. Развітыя прыдаткі, калі яны адносяцца да агульнага назоўніка і стаяць пасля яго: *Касцы, ваякі мірнай працы, выходзяць з косамі на пляцы.*

3. Адзіночныя і развітыя прыдаткі, калі яны адносяцца да ўласнага назоўніка і стаяць пасля яго: *Прыход Зарубы, фельчара, памог падняцца Януку. Арына, Гаўрыльчыкава жонка, завіхалася пры печы.*

4. Развітыя прыдаткі, калі яны стаяць перад назоўнікам і маюць дадатковае акалічнаснае значэнне: *Сам шавец па прафесіі, Арон любіў дасканалую і сумленную работу.*

5. Адзіночныя і развітыя прыдаткі да назоўнікаў або асабовых займеннікаў, якія адсутнічаюць у сказе, але падразумяваюцца: *Ляжыць, вахлак, на печы, а коні да гэтых пор не поены.*

6. Прыдаткі, выражаныя ўласным імем, калі яны тлумачаць ці ўдакладняюць папярэдні агульны назоўнік: *Старэйшай дзяўчыны, Валі восем гадоў, самай меншай, Веры, пяць месяцаў.*

7. Прыдаткі, звязаныя з паяснёным назоўнікам пры дапамозе злучніка як (з прычынным значэннем), злучнікаў ці, або, гэта значыць (з удакладняльным значэннем), слоў па імені, па клічцы і інш.: *Міхал з Антосем, як старыя, займалі месцы канцавыя. Рана паказваюцца падбярэзавікі, або, як завуць іх у нас, абабкі... Каля воза стаяў Раман Чачотка, па мянушцы Свісток.*

Калі злучнік як мае значэнне ‘ў якасці’, то зварот з ім не з’яўляецца прыдаткам, а таму **не адасабляецца**: *Зіну ў навакольных вёсках ведалі як выдатную краўчыцу.*

Замест косак звычайна ўжываецца **працяжнік**:

а) калі перад прыдаткам можна без змены сэнсу ўставіць словы а іменна, гэта значыць: *Між іншым, у гэты перыяд я стаў авалодаць новым для мяне літаратурным жанрам – байкай.*

б) калі неабходна падкрэсліць удакладняльны, паясняльны характар прыдатка (ён звычайна стаіць у канцы сказа): *Разам з імі ў падвал халодны гоняць цётку – сястру Міная. Так мы трапілі да Лізаветы – вясёлай кабеты.*

Адзіночныя **неадасобленыя** прыдаткі пішуцца праз злучок (дэфіс) з паяснёным назоўнікам, калі абодва словы з’яўляюцца агульнымі назоўнікамі: *жанчына-ўрач, конь-скакун*. Злучок пішацца і тады, калі агульны назоўнік стаіць пасля ўласнага: *Нёман-рака, Князь-возера.*

Уласныя назоўнікі, якія выступаюць прыдаткамі і абазначаюць назвы газет, часопісаў, літаратурных твораў, фабрык, заводаў, калгасаў, саўгасаў і інш., пішуцца з вялікай літары і бяруцца ў двукоссе: *газета “Літаратура і мастацтва”, аповесць “Дрыгва”.*

Прыдаткі са словам імя ў двукоссе не бяруцца: *Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Маішэрава.*

Знакі прыпынку пры адасобленых акалічнасцях

Адасобленыя акалічнасці выражаюцца дзеепрыслоўямі дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі, склонавымі формамі назоўнікаў, а таксама прыслоўямі.

Адасобленыя акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі.

1. Два або некалькі дзеепрыслоўныя словазлучэнні адасабляюцца заўсёды, незалежна ад іх месца ў сказе: *На другі дзень, устаўшы і памыўшыся, [падарожны] пачаў адразу збірацца ісці. Ubачыўшы ў руках Рыгоркі своеасаблівы альбом, Пятро Захаравіч узяў яго і пачаў перагортваць. Кучаравы ў вайскавай гімнасцёрцы сядзіць на біле, звесіўшы ногі, і чакае, пакусваючы каліва мятліцы.*

2. Адзіночнае дзеепрыслоўе адасабляецца, калі яно захоўвае дзеяслоўнае значэнне і абазначае дадатковае дзеянне: *Падмацаваўшыся, Сцёпка напіўся ў рэчцы вады.*

Калі перад адасобленай акалічнасцю стаіць злучальны злучнік, які звязвае іншыя члены сказа, або падпарадкавальны, то пасля гэтага злучніка ставіцца коска: *Салавей ішоў па лясной дарозе і, думаючы і паўтараючы дзедаву казку, не глядзеў, што робіцца вакол. Доктар павольна ківаў лысай пукатай галавою, даваў парады і, мякка шлёпаючы падэшвамі, адыходзіў у кабінет. Міколка ледзь падняўся на ногі, бо, падаючы ён моцна ўдарыўся ад ламачыну.*

Коска не ставіцца паміж злучнікам а і дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным словазлучэннем, калі пропуск адасобленай акалічнасці парушае структуру сказа: *Рыгор доўга шукаў выхад, а знайшоўшы, весела ўсміхнуўся і выйшаў з кватэры.*

Не адасабляюцца:

а) адзіночныя дзеепрыслоўі, якія маюць значэнне акалічнасці спосабу дзеяння (адказваюць на пытанні *як? якім чынам?*), набліжаюцца сэнсам да прыслоўяў і звычайна стаяць пасля дзеяслова-выказніка: *Бацька сядзіць задумаўшыся, доўга... Коля сеў надзьмуўшыся.*

б) дзеепрыслоўныя словазлучэнні з непадзельным, цэласным сэнсам (фразеалагізмы: *склаўшы рукі, закасаўшы рукавы, на лес гледзячы, на ноч гледзячы, спусціўшы рукавы, паклаўшы руку на сэрца і інш.*): *Не хачу, не прывык склаўшы рукі хадзіць: я гарбар – працаўнік, я жыву – каб рабіць...*

в) дзеепрыслоўі ці дзеепрыслоўныя словазлучэнні, якія выступаюць як аднародныя члены побач з неадасобленымі акалічнасцямі-прыслоўямі і звязваюцца з імі спалучальным злучнікам: *Крушынскі гаварыў ціха і не пазіраючы на госця.*

г) дзеепрыслоўнае словазлучэнне, у якое ўваходзіць адносны займеннік які, адначасова з'яўляючыся часткаю дзеепрыслоўнага словазлучэння і злучальным словам даданага азначальнага сказа: *Дзе той чараўнічы ключык, авалодаўшы якім можна было б лёгка адчыніць любую таямніцу чалавечай душы?*

Адасобленыя акалічнасці, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі або прыслоўямі.

1. Адасабляюцца акалічнасці месца і часу, калі яны ўдакладняюць, канкрэтызуюць сэнс папярэдняй акалічнасці, абмяжоўваюць, звужаюць яе

значэнне: *Над Бугам мёртвая цішыня, толькі там, пад лазнякамі, чуюцца прыдушаныя ўсплёскі вады. Адзін раз, у нядзельку, цэлая чарада вясковых хлапцоў пасвіла коні.*

2. Заўсёды адасабляюцца акалічнасці ўступкі, выражаныя назоўнікам з прыназоўнікам нягледзячы на: *Нягледзячы на позні час, у калгаснай канцылярыі былі яшчэ людзі.*

Адасабленне іншых акалічнасцей факультатыўнае і залежыць ад іх развітасці, ад аўтарскай мэты і інш. Найчасцей адасабляецца акалічнасць прычыны з прыназоўнікам дзякуючы: *Кожны раз студыйцы, дзякуючы заядлай вайне між драматургам і рэжысёрам, адрываліся ад ігры і прыслохоўваліся да гутаркі.*

Знакі прыпынку пры пабочных і ўстаўных словах, словазлучэннях і сказах.

Пабочныя словы, словазлучэнні, а таксама сказы, невялікія памерам або такія, якія пачынаюцца злучнікамі як, калі, колькі, выдзяляюцца коскамі: *Прызнацца, і Міколка з бацькам не адважваліся болей мацаць ментузоў і, на вялікую радасць дзеда, баяліся лазіць і пажыў Туравец, быў прыгнечаны, усіх непакоіла няўдача. Нарадзіўшыся на белы свет, як казалі маці мая, я ціхенька ляжаў у калысцы каля самага яе ложка.*

Зрэдку пабочныя сказы выдзяляюцца працяжнікамі: *На гэтых дубах – так павялося ўжо з незапомных часоў – на Купалле вешалі качэлі.*

1. Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы звычайна выдзяляюцца дужкамі: *На возе ляжаў яшчэ мяжок з дробнай (свіной) бульбай і плуг. На глухі паўстанак (пяць далёкіх вёрст) будзе слацца ельнік лапкамі наўпрост. Сцёпка падняўся на ногі, закінуў зноў торбачку за плечы (а яна цяпер палягчала трохі), выйшаў на чугунку і патрапаў уздоўж яе па вузенькай бясконцай сцежачцы, так добра яму цяпер знаёмай.*

Радзей для выдзялення ўстаўных сказаў выкарыстоўваецца працяжнік: *Лабановіч – так звалі маладога настаўніка – слухаў апавяданне з вялікай цікавасцю.*

Мінімальнымі ўстаўнымі адзінкамі з'яўляюцца ўзятыя ў дужкі пыталнік, клічнік ці пыталнік з клічнікам, якія ўжываюцца замест нявыказанага ўстаўнога кампанента і выражаюць сумненне, недавер'е і іншыя, найчасцей адмоўныя, адносіны да зместу выказвання: *Адным словам, выходзіць, што ў асобных творах верш Багушэвіча эвалюцыяніруе не наперад, а назад – да эпохі, якая папярэднічала Рыму і Полацкаму. Трэба сказаць, што гэтыя грошы я выпрасіў у сваёй мамы, пад свае будучыя заробаткі, – было мне тады восем гадоў.*

2. Пабочныя словы аддзяляюцца коскай ад папярэдняга злучніка, калі іх можна апусціць ці пераставіць у другое месца без парушэння структуры сказа. Калі ж пропуск пабочнага слова немагчымы, то коска паміж злучнікамі (звычайна а) і пабочным словам не ставіцца: *Жыў Таполя і вучыў людзей майстэрству, можа, сто, а можа, болей, год.*

Некаторыя словы і словазлучэнні могуць ужывацца то як пабочныя (і тады яны выдзяляюцца коскамі), то як члены сказа: *Другая дзяўчына была, відаць, не такога рэзкага складу і характару. Па гутарцы, па ўсіх яе паводзінах відаць было, што прыйшла яна з горада.* Калі пры апушчэнні слова структура сказа не парушаецца, то перад намі пабочны кампанент; калі ж пропуск слова прыводзіць да разбурэння сказа, то гэта – член сказа (і коскамі не выдзяляецца). Некаторыя са слоў, што могуць выступаць як пабочныя і як члены сказа, патрабуюць асаблівай увагі.

Слова *аднак* з'яўляецца злучнікам, калі стаіць у пачатку сказа (часткі складанага сказа), і пабочным словам, калі стаіць у сярэдзіне або ў канцы сказа: *Такі старанны гэты Кох, аднак і ён нечага не дагледзеў. Недарод пшаніцы, аднак, не збянтэжыў людзей.*

Слова *нарэшце* пабочнае, калі паказвае на сувязь думак, парадак выказвання і мае медальнае, ацэнчнае значэнне: *Дубадзела ўвесь час перабівалі, перапытвалі, здзіўляліся, тлумачылі, а потым, калі ён, нарэшце дацерабіўся да канца, акружылі, загаманілі, перабіваючы адзін аднаго, і не з'яўляецца пабочным, калі мае часовае значэнне 'пасля ўсяго', 'пад канец', 'напаследак': Нарэшце і мяшок з жытам пакладзены на воз.*

Слова *напэўна* пабочнае, калі выражае няўпэўненасць і замяняецца сінонімамі *відаць, мусіць, магчыма*: *Па гэтым пероне Ліда, напэўна, не раз хадзіла.* Калі ж яно мае значэнне 'абавязкова', то гэта член сказа: *А пойдзеш у Ліпава лясамі, напэўна стрэнешся з лясамі...*

Слова *бадай* пабочнае, калі мае значэнне 'магчыма': *Дык вось хто, бадай, быў маім першым настаўнікам, хутчэй натхніцелем у адносінах да маёй паэтычнай творчасці.* Слова гэтае з'яўляецца часціцай, калі абазначае 'амаль': *Бадай кожны дзень дзед сустракаў Каспара на пустых загонах.*

Падрыхтоўка да публічнага выступлення.

У залежнасці ад абставін працоўнай дзейнасці зносіны дзеляцца на *дзелавыя і свецкія*. Дзелавыя або афіцыйныя зносіны – гэта не толькі абмен інфармацыяй. Яны цягнуць за сабой выпрацоўку рашэнняў, прыняцце абавязацельстваў, невыкананне якіх можа прывесці да адміністрацыйнай ці юрыдычнай адказнасці. Свецкія (неафіцыйныя) зносіны звязаны з вольным часам, носяць культурны характар.

Зносіны могуць быць прамымі, якія адбываюцца ў форме гутаркі двух ці больш чалавек, і ўскоснымі, з дапамогай пісьмовай перапіскі або тэхнічных сродкаў. На характар і змест дзелавых зносін уплываюць інтэлект, кампетэнтнасць суб'ектаў, веданне ім прадмета размовы, здольнасць выходзіць са складаных сітуацый у працэсе гутаркі. *Камунікабельнасць* – гэта ўменне падтрымліваць размову (атрымліваць інфармацыю, выдаваць яе, уменне правільна ставіць пытанні).

У дзелавых зносінах значную ролю ў мове адыгрывае арыентацыя на тэхнічны або тэхналагічны бок справы ці на людзей, якія ўдзельнічаюць

у вытворчым працэсе. Ад таго, якія з гэтых каштоўнасцей на першым месцы, у многім залежаць узаемаадносіны паміж начальнікамі і падначаленымі, а таксама і паміж супрацоўнікамі. Пры накіраванасці на тэхніку і тэхналогію зносіны набываюць дзелавы тон, пры арыентацыі на чалавека ў ім значнае месца займаюць разам з дзелавымі і чалавечыя ўзаемаадносіны. Якасць зносін залежыць ад мовы суб'ектаў: ясны выклад сваіх думак, правільнасць маўлення, выразная дыкцыя робяць гутарку або выступленне даступнымі, садзейнічаюць пошуку аптымальных рашэнняў. Эмацыянальны бок зносін узмацняюць выразная міміка і стрыманыя жэсты.

Поспех паседжанняў, сходаў, канферэнцый і інш. залежыць ад тэкстаў дакладаў і выступленняў, якія павінны рыхтавацца зараней: план, тэкст, тэзісы. Абавязкова падтрымліваць візуальны кантакт з аўдыторыяй. Пачынаць не абавязкова з уступу, хоць ён і пажаданы, а з самага важнага і актуальнага. Абавязковым з'яўляецца вывад, падагульненне, дзе не толькі падводзіцца вынік, але і робяцца прапановы, напрыклад, па практычнаму прымяненню.

Важнейшыя патрабаванні да дзелавога выступлення – канкрэтнасць і канструктыўнасць. Неабходна пазбягаць расплывістых, агульных фраз, а таксама незразумелых тэрмінаў. Выступленне ўпрыгожвае правільная інтанацыя, змяненне тэмпу маўлення, што мяняецца ў працэсе маналoga, вытрымліванне паўз паміж важнымі думкамі або пасля іх выкладу. Слухачоў могуць раздражняць няправільна вымаўленыя словы, памылкова пастаўленыя націскі, паўторы адных і тых жа слоў ці выразаў (магчыма паўтарэнне асноўных думак, але рознымі фразамі).

Вядоўца дыскусіі павінен сачыць за тым, каб яна не перарасла ў канфлікт. Дапамагаюць весці дыскусію веданне і ўжыванне этыкетных маўленчых формаў.

Любое выступленне заканчваецца падзякай. У любой дыскусіі неабходна выражаць павагу да суб'яседніка або апанента, нават калі яго выказванне на першы погляд здаецца недарэчным. Неабходна імкнуцца зразумець чужое меркаванне, цярдліва выслухаць яго. Дыскусія павінна весці да супрацоўніцтва, а не да канфрантацыі.

Залатое правіла маўленчых зносін сцвярджае: чым цішэй гаворыш, тым лепш цябе зразумеюць. Ціхая, прыемная і спакойная мова афарбавана і тэмбрам голасу, але і тут можна праявіць і патрабавальнасць, і рашучасць, і выразнасць. Ціхая прамова настройвае на развагу, а гучная выклікае трывогу, неспакой. Прыкметай культуры і розуму з'яўляецца мілагучная, выразная і багатая мова.

Заданні для самастойнай працы

Заданне 1. Знайдзіце і запішыце разгорнуты адказ на адно з наступных пытанняў і складзіце да яго тэзісны план:

Даведка.

Тэзіс – гэта палажэнне, праўдзівасць якога трэба даказаць.

Часта за ўсё слова *тэзіс* ужываецца ў множным ліку, і тады *тэзісы* – гэта каротка сфармуляваныя асноўныя палажэнні даклада, лекцыі, паведамлення і г.д. У тэксце тэзісаў можа быць прадстаўлена як класіфікацыя з’яў, дзеянняў, характарыстык, так і сцвярджэнне чаго-небудзь.

Пры складанні тэзіснага плана важную ролю адыгрывае абзац. Абзац – гэта сваеасаблівы знак прыпынку, які выконвае ў тэксце шматлікія функцыі: 1) афармляе пачатак новай думкі і ў той жа час сігналізуе пра заканчэнне папярэдняй; 2) выконвае ў тэксце экспрэсіўна-выдзяляльную функцыю. Чытаючы тэкст, мы як бы атрымліваем папярэджанне ад аўтара: “Спыніцеся! Гэта нешта новае! Вось гэта важна!”

Але тэзісны план не заўсёды супадае з межамі абзацаў, ён можа ўключаць некалькі абзацаў у адзін пункт. Гэта залежыць ад ступені інфарматыўнасці абзаца, ад важнасці яго сэнсавага зместу.

Пры складанні тэзіснага плана знімаецца частка інфармацыі, якая дэталізуе, тлумачыць галоўную: аўтарскія адступленні, спасылкі на іншых аўтараў, ілюстрацыі, прыклады, якія не выконваюць важную ролю ў разуменні зместу.

А зараз уважліва прачытаем наступны тэкст.

Авалодваючы мовай, мы вучымся думаць.

Сама свядомасць наша будзецца сродкамі мовы. Таму нашы думкі і пачуцці з’яўляюцца да нас у выглядзе думак і пачуццяў таго асяроддзя, якое нас выхавала, грамадства, у якім мы жывем, народа, да якога належым.

І свядомасць простага чалавека, і геній найвялікшага паэта, што выражаюцца ў адной мове, глыбока звязаны паміж сабой, бо народжаны ў адзіным улонні роднай мовы, сілкуюцца аднымі агульнымі каранямі. Гэтае адзінства асновы і стварае галоўным чынам нацыянальнае адзінства. Мова – адна з асноўных характэрных прымет нацыі. Гэта як бы сама тканіна нацыянальнасці, другая, унутраная радзіма, улонне душы, у якой нараджаецца наша свядомасць і наша асоба.

Мова народа – цвет усяго яго духоўнага жыцця, які ніколі не вяне і вечна абнаўляецца, мова бярэ пачатак далёка за межамі гісторыі. У мове адухаўляецца ўвесь народ і яго радзіма. У мове сілаю народнага духу ператвараюцца ў думку, у карціну і гук неба айчыны, яе лясы і рэкі, навальніцы і буры, увесь той глыбокі, поўны пачуцця голас роднай прыроды, які гучыць так моцна ў любові чалавека да яго часам суровай радзімы. Ён выказваецца так ясна ў роднай песні, у родных напевах, у вуснах народных паэтаў. Але ў светлых празрыстых глыбінях народнай мовы адлюстроўваецца не адна прырода роднай краіны, а і ўся гісторыя духоўнага жыцця народа. Пакаленні народа адыходзяць адно за адным, але вынікі жыцця кожнага пакалення застаюцца ў мове ў спадчыну нашчадкам. У скарбніцу роднай

мовы складае адно пакаленне за другім плён глыбокіх сардэчных рухаў, плён гістарычных падзей, свае вераванні, погляды, сляды перажытага гора і перажытай радасці. Словам, увесь скарб свайго духоўнага жыцця народ беражліва захоўвае ў народным слове. Мова ёсць самая жывая, самая багатая і трывалая сувязь, якая злучае пакаленні, што аджылі, живуць зараз і будуць жыць, у адну велічную, гістарычную, жывую цэласць. Яна не толькі выражае сабой жыццёвасць народа, але ёсць іменна само гэта жыццё.

У прыведзеным тэксце выдзелім важныя палажэнні, падкрэслім ключавыя сказы і складзём тэзісны план. Тут можна вылучыць чатыры сэнсавыя часткі. Асноўную тэму і падтэмы тэксту сфармулюем наступным чынам.

Функцыі роднай мовы.

1. Авалодваючы мовай, мы вучымся думаць.
2. Свядомасць наша будзеца сродкамі мовы.
3. Мова – адна з асноўных прымет нацыі.
4. Мова – цвет духоўнага жыцця народа:
 - а) у мове адухаўляецца ўвесь народ і яго радзіма;
 - б) мова – самая трывалая сувязь паміж пакаленнямі.

Заданне 2. Падбярыце з тэксту 10 прыкладаў марфалагічнай інтэрферэнцыі (па пяць форм роднага склону і па пяць форм меснага склону адзіночнага ліку рускіх і беларускіх назоўнікаў другога скланення), а таксама 5 прыкладаў сінтаксічнай інтэрферэнцыі.

Узор: *задолго до восхода солнца – задоўга да ўсходу сонца; писать по адресу – пісаць па адрасе; смеяться над собой – смяцца з сябе.*

Праблемы беларуска-рускай інтэрферэнцыі ва ўмовах білінгвізму

Білінгвізм – (лац. bilinguis < bi (bis) “двойчы”, lingua “мова”), ці двухмоўе, – валоданне і карыстанне дзвюма рознымі мовамі, кожная з якіх выбіраецца ў залежнасці ад канкрэтнай камунікатыўнай сітуацыі. Адрозніваюць білінгвізм індывідуальны (уласцівы толькі асобным членам калектыву), калектыўны (двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы, калектывы), нацыянальны (пашыраны сярод усіх прадстаўнікоў нацыі). Пры нацыянальным білінгвізме ў краіне афіцыйна прызнаюцца дзве дзяржаўныя мовы (у Беларусі – беларуская і руская, у Фінляндыі – фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская).

Інтэрферэнцыя – (лац. inter “паміж”, ferens, ferentis “які нясе, пераносіць”) – узаемадзеянне элементаў розных моўных сістэм ва ўмовах білінгвізму. Гэта ўзаемадзеянне выражаецца ў адхіленнях ад нормаў іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Інтэрферэнцыя выяўляецца на фанетычным, лексічным,

словаўтваральным, марфалагічным, сінтаксічным і іншых узроўнях мовы. Так, носьбіты беларускай мовы вымаўляюць на рускай мове фрыкатыўнае [г] (замест выбухнога), ужываюць выразы накшталт *идти в ягоды* (замест *идти за ягодами*), смеяться с Пети (замест *смеяться над Петей*), благодарить брату (замест *благодарить брата*), жениться с Марией (замест *жениться на Марии*).

Варта зазначыць дзве асаблівасці ўздзеяння рускай мовы пры авалоданні нормамі вымаўлення беларускай мовы.

Першая праяўляецца ў маўленні тых асоб, якія беларускую мову вывучаюць пасля засваення рускай, а значыць, навывікі маўлення па-беларуску набываюць пасля таго, як добра выпрацаваны навывікі маўлення па-руску. У дадзеным выпадку адбываецца атаясамліванне гукаў беларускай мовы з падобнымі гучаннем рускай мовы. Так, пад уплывам рускай мовы ў сістэме зычных досыць часта вымаўляецца мяккі [ч'] на месцы нарматыўнага цвёрдага: [ч'а]лавек, [ч'о]рны, ру[ч']ка; доўгі мяккі [ш'] ці спалучэнне мяккіх [ш'] і [ч'] на месцы нарматыўнага спалучэння цвёрдага [ш] і цвёрдай афрыкаты [ч]: [ш'ч'і]ра, у[ш'ч'у]ваць; мяккі [т'], які адсутнічае ў беларускай мове, на месцы беларускага [ц'], што чаргуецца з [т]: [т'э]нь, [т'о]мны, све[т'іт'].

Другая асаблівасць уплыву рускага вымаўлення характэрна для маўлення асоб, якія свабодна карыстаюцца і той і другой мовай. У такім выпадку парушэнні вымаўленчых норм датычацца звычайна асобных гукаў у пэўных пазіцыях. Як паказвае практыка, асаблівых намаганняў патрабуе вымаўленне губных перад [j] і ў канцы слоў, вымаўлення [ў] у пэўных умовах і г.д. Пад уплывам рускіх мяккіх губных магчыма памылковае вымаўленне тыпу [б'ју], [п'ју], се[м'], голу[п'], вер[ф'] замест [бју], [пју], се[м], голу[п], вер[ф]. У пазіцыі пасля галоснага перад зычным альбо ў канцы слова [ў] можа гучаць так, як у рускай мове [ф], [ф']: а[ф]торак, любо[ф'], замест а[ў]торак, любо[ў], ці гук [в]: по[в]на, да[в]но, сла[в]ны замест по[ў]на, да[ў]но, сла[ў]ны, ці гук [л]: бы[л], се[л] замест бы[ў], се[ў].

Генетычная тоеснасць значнай групы слоў у беларускай і рускай мовах спрыяла інтэнсіўнаму пранікненню ў беларускую акцэнтную сістэму рускіх элементаў, пераадольванне якой тоіць у сабе вялікія практычныя цяжкасці. Параўн.: бел. *галаву* – рус. *голову*, адпаведна: *дзэцьмі* – *детьмі*, *нагу* – *ногу*, *руку* – *руку*, *словы* – *слова*, *бела* – *белá*, *бедна* – *бедна́*, *вэзла* – *везла́* і інш.

У выніку ўплыву рускай мовы суіснуюць не толькі шматлікія нарматыўныя варыянты: *верасóвы* і *вэ́расавы*, *вясéнні* і *веснавы*, *гняды* і *гнэды*, *нерасчасáны* і *нерасчэсаны*, але побач з імі функцыяніруе значная колькасць ненарматыўных: *адзіна́ццаць* побач з *адзі́наццаць*, адпаведна: *апо́страф* – *апастро́ф*, *бо́язь* – *баязь*, *валёнак* – *ва́ленак*, *ло́пух* – *лапу́х*, *маладо́сць* – *мо́ладасць*, *малы* – *ма́лы*, *сне́жкі* – *сняжкі́*. Асобныя ненарматыўныя акцэнтныя варыянты захоўваюць і гучавы склад рускай мовы: *удить*, *усы*, *обруч* (замест правільнага бел. *вудзіць*, *вўсы*, *абру́ч*).

Пад марфалагічнай інтэрферэнцыяй разумеюцца факты адхілення ад граматычных норм роднай мовы.

Асноўнай прычынай адхіленняў ад нормы пры вызначэнні роду назоўнікаў з’яўляецца ўплыў рускай мовы, чаму спрыяе аднолькавая ці блізкая аформленасць слоў у роднасных мовах: бел. *дроб, запіс, медаль, мазоль, накіп, насып, палын, перапіс, подпіс, сабака, стэп, шынель* – мужчынскі род; рус. *дробь, запись, медаль, мозоль, накипь, насыпь, полынь, перетись, подпись, собака, степ, шинель* – жаночы; бел. *настрой, яблык* – мужчынскі род; рус. *настроение, яблоко* – ніякі і г.д.

Адзначаюцца памылкі, абумоўленыя двухмоўнай сітуацыяй, у прыватнасці разыходжаннем лікавай прыналежнасці асобных назоўнікаў у беларускай і рускай мовах, напрыклад: назоўнікі *грудзі, дзверы, каноплі* ў беларускай мове не маюць форм адзіночнага ліку, а ў рускай мове адны (*конопля, крупа*) маюць формы толькі адзіночнага ліку, другія (*грудь, дверь*) – і адзіночнага і множнага ліку; у беларускай мове *чарніла* – адзіночнага ліку, у рускай *чернила* – множнага ліку.

Найбольш тыповым месцам “аслабленай нормы” ў сістэме назоўніка з’яўляецца вызначэнне склонавых канчаткаў. Тлумачыцца гэта некалькімі прычынамі: наяўнасцю варыянтных канчаткаў у беларускай літаратурнай мове, уплывам дыялектнай мовы, роднаснай рускай мовы і самае банальнае – няведаннем нормы, нетрывалым яе засваеннем.

Так, для назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным склоне замацаваны канчаткі *-а(-я)* і *-у(-ю)* ў залежнасці ад лексічнага значэння.

З канчаткам *-а (-я)* ўжываюцца назоўнікі, якія абазначаюць:

а) асоб і жывых істот, а таксама часткі цела чалавека і жывёл: *брата, сына, філолага, каня, тыгра, носа, рота, зуба, але: твару;*

б) канкрэтныя прадметы рэчаіснасці, якія можна лічыць, канкрэтныя паняцці, навуковыя тэрміны: *нажа, мяшка, вугла, дзейніка, перпендыкуляра, косінуса;*

в) грамадскія арганізацыі, прадпрыемствы, установы: *камітэта, завода, сельсавета, горада, камбіната;*

г) геаграфічныя і астранамічныя паняцці, неселеныя пункты, назвы мясцовасцей: *Мінска, Гомеля, Нёмана, касмадрома, узгорка, бугра;*

д) грашовыя адзінкі, меры вагі, пэўныя прамежкі часу: *рубля, франка, кілаграма, года, тыдня, аўторка, верасня.*

З канчаткам *-у (-ю)* ужываюцца:

а) абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць разнастайныя апрадмечаныя дзеянні, прыкметы і інш.: *часу, рамантызму, абвалу, выбуху, грукату, шторму, камунізму, сацыялізму, ленінізму, марксізму;*

б) рэчывыя назоўнікі, якія абазначаюць разнастайныя рэчавы, хімічныя элементы і злучэнні, матэрыялы: *гароху, пяску, цукру, снегу, моху, цэменту, мёду, торфу, цынку, алюмінію, вадароду, але: аўса, хлеба;*

в) зборныя назоўнікі: *лесу, саду, пырніку, дубняку, чаю, мурашніку*.

“Слабым” месцам з’яўляецца таксама ўжыванне меснага склону назоўнікаў мужчынскага роду, дзе ёсць выбар канчаткаў *-е, -у (-ю), -ы, -і* ў залежнасці ад характару апошняга зычнага асновы, а часам ад семантыкі, напрыклад: *у спісе, у рукаве, аб дзеду, аб Васілю, на шляху, аб дажджы, на рагу (вуліцы), на розе (аленя), на двары (на ўчастку зямлі пры доме, хаце, прадпрыемстве, які абгароджаны плотам ці сценкамі будынкаў) і на дварэ “на адкрытым месцы; у прыродзе”*.

Парушэнні пры вабары канчаткаў выклікаюцца перш за ўсё незасвоенасцю правіла, нявыпрацаванасцю навыкаў яго ўжывання. Па гэтай прычыне дапускаюцца памылкі тыпу *на масту (мост), у спесе (спех), у русе (рух), на Бузе (Буг), на пляцу (пляц), у гаю (гай)* замест правільнага *на мосце, у спеху, у руху, на Бугу, на пляцы, у гай*.

У асобных выпадках адзначаюцца памылкі як вынік уплыву адпаведных склонавых форм рускай мовы, напрыклад: *у дзённіке, у шытке, на лугу, на снягу, на мітынге* замест правільнага: *у дзённіку, у шытку, на лузе, на снезе, на мітыngu; параўн. рус.: в дневнике, в тетрадке, на лугу, на снегу, на митинге*.

Пад уплывам народных гаворак размоўнага стылю, а таксама рускай мовы адзначаюцца ненарматыўныя, памылковыя варыянты ў творным склоне назоўнікаў жаночага роду з нулявым канчаткам тыпу *далонью, солью, гразёю* і інш., замест правільнага: *далонню, соллю, гразню*.

У сістэме прыметнікавых марфалагічных норм “слабым” месцам з’яўляецца засваенне форм вышэйшай ступені параўнання. Часта блытаюць вышэйшую ступень параўнання ад прыслоўя і ад прыметніка, асабліва ў перакладах з рускай мовы, паколькі там гэтыя формы падобныя. Напрыклад, ад прыслоўя *высоко* і ад прыметніка *высокий* вышэйшая форма па-руску будзе *выше*; *он стоит выше* (прыслоўе), *он выше товарища* (прыметнік). Так часта і па-беларуску і ў адным і ў другім выпадку перакладаюць словам *вышэй*, хоць у першым выпадку трэба *ён стаіць вышэй* (прыслоўе), а ў другім выпадку – *ён вышэйшы за таварыша* (прыметнік).

Ужыванне беларусамі-білінгвамі па-руску словазлучэнняў, злучнікавых і бяззлучнікавых канструкцый, якія не ўласцівы рускай мове, прыводзяць да сінтаксічнай інтэрферэнцыі. Напрыклад: *Андрей долго с него смеялся. Я женился с ней в мае сорок пятого. С гнезда вылетела ласточка. Вернулся с Киева. Расскажите про ваши отношения в семье*. Замест правільнага: *Андрей долго над ним смеялся. Я женился на ней в мае сорок пятого. Из гнезда вылетела ласточка. Вернулся из Киева. Расскажите о ваших отношениях в семье*.

Сінтаксіс вывучае віды сувязей, на аснове якіх арганізуюцца словазлучэнні і сказы. Напрыклад, у сказе дзейнікі і выказнікі каардыніруюцца, прыметнікі ў словазлучэннях звычайна дапасуюцца да назоўнікаў, дзеясловы кіруюць назоўнікамі, а прыслоўі прымыкаюць

да дзеясловаў. Усе гэтыя віды сувязі рэалізуюцца ў канкрэтных сінтаксічных канструкцыях, якія і вызначаюць сінтаксічную норму.

Найбольш пашырана і ўстойліва ўздзеянне рускай мовы выяўляецца ў канструкцыях кіравання. Параўнаем беларускія і рускія канструкцыі: *дараваць каму – прощаць кого, дзякаваць каму – благодарить кого, кніць з каго – насмехаться над кем, схадзіць на што – сходить за чем, ажаніцца з кім – жениться на ком.*

Пад уплывам рускіх форм адзначаецца памылковае ўжыванне прыназоўніка *па* з формай давальнага склону множнага ліку назоўніка замест формы меснага склону: *па гарам, па лугам, па лясам, па начам* замест правільнага *па гарах, па лугах, па лясах, па начах*.

На маўленчую практыку значнае ўздзеянне аказваюць унутрымоўныя фактары. У прыватнасці, вынікам унутрымоўнай аналогіі можа быць наступная памылка пры выбары дзеяслоўнага кіравання. Напрыклад, назоўнік *увага* спалучаецца з рознымі дзеясловамі (*звяртаць, удзяляць, праяўляць, засяроджваць*), якія па-рознаму паводзяць сябе ў сінтаксічнай канструкцыі: *звяртаць увагу на каго, што; удзяляць увагу каму, чаму; праяўляць увагу да каго, чаго; засяроджваць увагу на кім, чым*. Па аналогіі з кіраваннем аднаго з гэтых дзеясловаў могуць памылкова будавацца ўсе канструкцыі.

Часам праблема выбару прыназоўнікавай формы ўскоснага склону звязана з унутрымоўнай варыянтнасцю. Так, у беларускай літаратурнай мове як нарматыўныя варыянты выступаюць формы вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра* і меснага склону з прыназоўнікам *аб*: *думаць пра жыццё і думаць аб жыцці*. У апошні час ужыванне гэтых варыянтаў часткова дыферэнцыравана: канструкцыі з прыназоўнікам *аб* больш характэрны для афіцыйнага і навуковага стыляў, а з прыназоўнікам *пра* – для размоўнага і мастацкага.

У вусным маўленні часта назіраецца дубліраванне дзейніка: *Гераіня – яна мне вельмі запомнілася; Пятро – ён згодны будзе*.

Характэрныя адступленні ад нормы адзначаюцца пры выкарыстанні аднародных членаў. У рад аднародных членаў нельга ўключаць словы з рознай марфалагічнай характарыстыкай, напрыклад поўныя і кароткія формы дзеепрыметнікаў: *Ежа павінна быць смачнай, каларыйнай і прыгожа аформлена*, назоўнікі і інфінітывы: *Я больш за ўсё люблю маляванне і спяваць*. Правільна: *Я больш за ўсё люблю маляваць і спяваць*, альбо *маляванне і спевы*. Нельга аб'ядноўваць у якасці аднародных пэўны член сказа і даданую частку: *Настаўніца спытала аб уроках і як маё здароўе*. Правільна: *Настаўніца спытала аб уроках і маім здароўі*.

У рускім маўленні беларусаў можна пачуць: *с песни слов не выбросишь, шум из моря, ветер из юга, дым с трубы, рабочие с фабрики, вернулся с заграникомандировки і інш.*, замест правільнага: *из песни слов не выбросишь, шум с моря, ветер с юга, дым из трубы, рабочие с фабрики, вернулся*

из загранкомандировки. У гэтым выпадку назіраецца сэнсавая кантамінацыя (появление новой формы, нового значения слова или выражения при произвольном объединении) словазлучэнняў, якія ўжываюцца ў рускай мове з прыназоўнікамі из і с.

Пры больш дэталёвым апісанні сінтаксічнай інтэрферэнцыі можна выявіць і іншыя памылкі.

Заданне 3. Падбярыце па тры выразы з публіцыстычнага, навуковага і афіцыйна-справавога стыляў і складзіце з імі сказы выразнай функцыянальна-стылявой прыналежнасці.

Узор.

1. Юбілейная выстава – публіцыстычны стыль.

Папярэдняя, сапраўды юбілейная выстава адбылася ў мастака ў чэрвені на радзіме, у Гомелі, у Палацы фельдмаршала Румянцава (пасля ён належаў графу Паскевічу, а цяпер – абласному краязнаўчаму музею).

2. Ракетныя рухавікі – навуковы стыль.

У ракетных рухавіках паскарэнне рабочага цела можа быць ажыццёўлена за кошт хімічнай, ядзернай, сонечнай ці электрычнай энергіі.

3. Правядзенне інвентарызацыі – афіцыйна-справавы стыль.

Да пачатку правядзення інвентарызацыі ўсе расходныя і прыходныя дакументы на грашовыя сродкі здадзены ў бухгалтэрыю.

Заданне 4. Выпішыце з артыкула па спецыяльнасці (фізіка, матэматыка, праграмаванне, уводзіны ў спецыяльнасць і інш.) 20 словазлучэнняў (ці слоў) і перакладзіце іх на беларускую мову. У тэрміналагічным слоўніку ці ў слоўніку прафесіяналізмаў знайдзіце тлумачэнні гэтых слоў.

Узор: 1) сертификат – сертыфікат:

а) дакумент, які пацвярджае той ці іншы факт; б) дакумент аб якасці тавару, выдадзены дзяржаўнымі інспекцыямі;

2) локальные связи – лакальныя сувязі: сувязі, якія не выходзяць за межы пэўнай тэрыторыі.

Заданне 5. Падбярыце тэкст на рускай мове (100 – 120 слоў) па спецыяльнасці, у якім былі б дзеепрыметныя словазлучэнні з суфіксамі -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-), -ем- (-им-) і перакладзіце яго на беларускую мову.

Узор тэксту для перакладу.

Источником оптического излучения принято называть физическое тело, преобразующее любой вид энергии в энергию электромагнитных излучений оптического диапазона. Любой источник, излучающий электромагнитные волны, характеризуется полной энергией, которую он излучает в единицу времени. Эта энергия распределяется неравномерно

между волнами различной длины. В общем случае произвольный электромагнитный сигнал состоит из набора различных электромагнитных волн, длины (или частоты) которых можно установить. Подобную процедуру называют спектральным анализом сигнала, а совокупность полученных «простейших» электромагнитных волн – спектром.

Таким образом, спектр – распределение энергии, излучаемой или поглощаемой веществом, по частотам или длинам волн.

Спектральный анализ – метод определения качественного и количественного состава вещества, основанный на получении и исследовании его спектров.

В оптике часто используют понятие спектра в применении к тому или иному веществу. Спектры, полученные от самосветящихся тел, называются спектрами испускания. Они бывают трех типов: линейчатые, полосатые и сплошные.

Узор перакладу.

Крыніцай аптычнага выпраменьвання прынята называць фізічнае цела, якое пераўтварае любы від энергіі ў энергію электрамагнітных выпраменьванняў аптычнага дыяпазону. Любая крыніца, што выпраменьвае электрамагнітныя хвалі, характарызуецца поўнай энергіяй, якую яна выпраменьвае ў адзінку часу. Гэта энергія размяркоўваецца нераўнамерна паміж хвалямі рознай даўжыні. Увогуле адвольны электрамагнітны сігнал складаецца з набору розных электрамагнітных хваляў, даўжыні (або частоты) якіх можна вызначыць. Падобную працэдуру называюць спектральным аналізам сігналу, а сукупнасць атрыманых “найпрасцейшых” электрамагнітных хваляў – спектрам.

Такім чынам, спектр – размеркаванне энергіі, якая выпраменьваецца або паглынаецца рэчывам, па частотах або па даўжынях хваляў.

Спектральны аналіз – метады вызначэння якаснага і колькаснага складу рэчыва, заснаваны на атрыманні і даследаванні яго спектраў.

У оптыцы часта выкарыстоўваюць паняцце спектра ў дачыненні да таго або іншага рэчыва. Спектры, атрыманыя ад цел, якія самі свецяцца, называюцца спектрамі выпускання. Яны бываюць трох тыпаў: лінейчатая, паласатая і суцэльная.

Заданне 6. Напішыце інфарматыўную ці індикатыўную анатацыю на любы параграф з падручніка па вашай спецыяльнасці.

Даведка.

Анатацыя – гэта кароткая характарыстыка зыходнага тэксту, якая перадае змест у выглядзе пераліку асноўных пытанняў, а часам дае і крытычную ацэнку.

Анатацыя бывае інфарматыўная (поўная), індикатыўная (больш скарочаная) і анатацыя – бібліятэчная картка.

Інфарматыўная, або апісальная анатацыя ўключае ад 3 да 10 сказаў (ад 60 да 100 слоў). Сярэдні аб'ём індикатыўнай анатацыі – 30–40 слоў (3–4 сказы). Анатацыя, якая суміруе тэматычны змест тэксту, можа быць вельмі кароткай і складацца з аднаго-двух сказаў (бібліятэчная картка).

Анатацыя нагадвае сабой вельмі кароткі з усіх магчымых пераказ галоўнага зместу першаснага дакумента, які складзены ў выніку кампрэсіі тэксту арыгінала і перадае ў некалькіх радках яго тэматыку. Яе прызначэнне ў тым, каб даць магчымасць спецыялісту вызначыць мэтазгоднасць больш дэталёвага азнаямлення з дадзеным матэрыялам.

Для анатавання, як і для рэферавання, прапануюцца навуковыя і навукова-папулярныя артыкулы, манаграфіі па праблемах, блізкіх да спецыяльнасці студэнта.

Схема анатацыі

- прозвішча, імя, імя па бацьку аўтара;
- назва твора;
- месца выдання, выдавецтва, год;
- аб'ём (колькасць старонак, малюнкаў, табліц);
- кароткі змест (пералік асноўных палажэнняў тэксту-крыніцы, можна па главах);
- пытанні, разгледжаныя ў заключэнні і вывадах;
- выкарыстанне літаратуры;
- чытацкае назначэнне.

Лексічныя сродкі для напісання анатацыі

- *структура тэксту*: артыкул носіць назву (называецца; прысвечаны; уяўляе сабой аналіз, апісанне, выказванне, абзор, абагульненне);
- *кампазіцыя*: артыкул дзеліцца на (пачынаецца з; складаецца з; заканчваецца);
- *агульная характарыстыка зместу*: у артыкуле разглядаецца пытанне (гаворыцца; даследуецца; паказваецца; робіцца спроба даказаць; адзначаецца важнасць; звяртаецца ўвага; даюцца новыя звесткі; разглядаюцца дыскусійныя пытанні; даказана);
- *спасылка на аўтарскае выказванне*: аўтар гаворыць (аналізуе; характарызуе; разглядае; указвае; адзначае; даказвае; параўноўвае; супрацьпастаўляе; падкрэслівае; апісвае);
- *праблематыка*: ставіць (закранае, разглядае, асвятляе праблемы, пытанні; спыняецца на пытанні; закранае наступныя праблемы);
- *паказ асобных палажэнняў*: аўтар прыводзіць прыклад (цытату; факты; звесткі);

- *вывад, заключэнне*: аўтар прыходзіць да вываду (да заключэння, да думкі; робіць вывад, заключэнне; у выніку, у заключэнні робіцца вывад; у заключэнні гаворыцца);

- *значэнне*: артыкул мае навуковае значэнне (уносіць пэўны ўклад у навуку; носіць навукова-папулярны характар; разлічаны на спецыялістаў, на шырокае кола чытатоў).

Прыклад анатацыі да тэксту “Дай руку, сябра” у кнізе Загальскага Л.М. Заўтра пачынаецца сёння. – М.: Русский язык, 1986. – 112 с.

У артыкуле рязглядаюцца сучасныя праблемы стварэння прамысловых робатаў. Асаблівая ўвага ўдзяляецца распрацоўцы канструкцый “рук” і “ног” робатаў і вызначэнню сферы іх прымянення ў вытворчасці. Аўтар паказвае, што разлік канструкцый канечнасцяў робатаў — актуальная праблема.

Артыкул носіць навукова-папулярны характар і разлічаны на шырокае кола чытачоў.

Прыклад анатацыі на беларуска-рускі слоўнік:

Грабчыкаў С.М. Беларуска-рускі слоўнік. – Мн.: Нар. асвета, 1991. – 349 с.

Слоўнік уключае каля 20000 найбольш ужывальных беларускіх слоў і фразеалагічных спалучэнняў, якія могуць выклікаць цяжкасці пры перакладзе на рускую мову.

Асобным дадаткам дадзены кароткі спіс беларускіх і рускіх асабовых імён.

2-е выданне выйшла ў 1975 г.

Прыклад анатацыі на Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г.:

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г.: Тэксты. Давед. Камент. Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэд.кал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мн.: БелСЭ, 1989. – 573 с.: іл.

Гэта выданне прысвечана 400-годдзю аднаго з буйнейшых зводаў законаў феадальнага права, які дзейнічаў у Вялікім княстве Літоўскім з 1589 г., а пасля далучэння Беларусі да Расіі – у Віцебскай і Магілёўскай губернях да 1831 г., у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях да 1840 г. Кніга складаецца з арыгінальнага тэксту Статута, яго адаптацыі і перакладу на рускую мову, а таксама энцыклапедычнага даведніка па тэрміналогіі Статута, каментарыяў да яго артыкулаў. Разлічана на юрыстаў, гісторыкаў, кнігазнаўцаў, літаратура- і мовазнаўцаў, а таксама на ўсіх тых, хто цікавіцца помнікамі прававой думкі, беларускай мовы і пісьменнасці 16 ст.

Заданне 7. Напішыце адзін асабісты дакумент (заява, аўтабіяграфія, даручэнне, распіска) і адзін справавы ліст (ліст-запытанне, ліст-просьба, ліст-прапанова, ліст-напамін, ліст-запрашэнне, суправаджальны ліст).

Заданне 8. Перакладзіце на беларускую мову, пераклад запішыце.

Олимпийские игры

Олимпийские игры – крупнейшие спортивные соревнования современности. Они пришли к нам из глубокой древности. Игры проводились ещё в 776 г. до н. э. Всего 293 раза встречались древние атлеты в спортивных поединках. До IV в. н. э. собирали зрителей Олимпийские игры древности. Игры проводились в городе Олимпии, на берегу реки Алфей. Стадион вмещал 50 тыс. зрителей. Имелись специальные места для тренировки и жилья участников игр. Первоначально игры проводились в беге на один стадий (192,27 м). Так возникло хорошо всем знакомое слово «стадион». В последующем добавился бег на два стадия, бег на выносливость – от 8 до 24 стадий, борьба, пятиборье (бег на один стадий, прыжки в длину, метание копья и диска, борьба), кулачный бой, гонки на колесницах.

Участвовать в играх могли только свободнорождённые греки. Рабов и женщин к соревнованиям не допускали. По условиям участники игр должны были, готовясь к играм, тренироваться 10 месяцев вне Олимпии, а затем 1–2 месяца в Олимпии под наблюдением специально назначенных для этого элланодиков – жрецов храма Зевса Олимпийского, которому и посвящались игры.

На время проведения игр в Греции объявлялся священный мир, который строго соблюдался греческими городами-полисами.

Расцвет игр приходится на V в. до н. э., когда греческие города-государства вели напряжённую борьбу против персидских завоевателей.

Олимпийские игры нашего времени родились в конце XIX в. Большую роль в этом сыграл французский педагог и общественный деятель П. де Кубертэн. Начиная с 1896 г. Игры проводятся раз в четыре года. Четырёхлетие принимается во внимание при подсчёте Игр, даже если они и не состоялись, как это случилось в 1916, 1940 и 1944 гг. Зимние Олимпийские игры проводятся с 1924 г. При их подсчёте принимаются во внимание только фактически состоявшиеся.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная літаратура

1. Иванова-Лукьянова, Г.Н. Культура устной речи: интонация, паузирование, логическое ударение, темп, ритм: учебное пособие / Г.Н. Иванова-Лукьянова. – 9-е изд, стер. – Москва: ФЛИНТА, 2022. – 196 с.
2. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях / Д.В. Дзятко [і др.]; пад рэд. Д.В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. – Мінск: Выш. школа, 2020. – 588 с.

Дадатковая літаратура

3. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна, 2002.
4. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Ч. 1. – 2007; Ч. 2. – 2009.
5. Культура беларускага маўлення: метадычны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / Ю.М. Бабіч; [склад. Ю.М. Бабіч]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 48 с.
6. Марозава, Я.Н. Тэсты па беларускай мове: Вучэбны дапаможнік для студэнтаў. – Віцебск, 2002.
7. Мартынкевіч, С.В. Культура маўлення (беларускага): метадычныя рэкамендацыі / С.В. Мартынкевіч; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, Каф. беларускага мовазнаўства. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2022. – 35 с.
8. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні / В.І.Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001.
9. Сучасная беларуская літаратурная мова: сінтаксіс, пунктуацыя: Вучэбна-метадычны комплекс / Склад. Н.П.Даўбешка. – Віцебск, 2006.
10. Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў: дапаможнік / склад.: З.І. Бадзевіч [і інш.]. – Мн., 2015.
11. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: падручнік для студэнтаў устаноў выш. адукацыі па філал. спецыяльнасцях / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: РІВШ, 2017. – 343 с.

Вучэбнае выданне

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА І КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ
ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦЕЙ:
1-23 01 02 ЛІНГВІСТЫЧНАЕ ЗАБЕСПЯЧЭННЕ МІЖКУЛЬТУРНЫХ
КАМУНІКАЦЫЙ (ПА НАПРАМКУ), 6-05-0231-03 ЛІНГВІСТЫЧНАЕ
ЗАБЕСПЯЧЭННЕ МІЖКУЛЬТУРНАЙ КАМУНІКАЦЫІ
(З УКАЗАННЕМ МОЎ)**

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне

Складальнік

ЗІМАНСКИ Вадзім Элдаравіч

Тэхнічны рэдактар

Г.У. Разбоева

Камп'ютарны дызайн

Л.В. Рудніцкая

Падпісана ў друк 01.10.2024. Фармат 60х84 ¹/₁₆. Папера афсетная.

Ум. друк. арк. 11,33. Ул.-выд. арк. 11,96. Тыраж 40 экз. Заказ 126.

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,

вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 от 31.03.2014.

Надрукавана на рызографе ўстановы адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.